

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ, ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ЫБЫРАЙ ІЛІМІ

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінде тіркеліп
Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының сараптамалық кеңесі ұсынған
басылымдар тізілімінде енген

№46-1 (ҚЫРКҮЙЕК) 2026 ЖЫЛ

САПАЛЫ
БІЛІМ –
ЖАРҚЫН
БОЛАШАҚ

БІЛІМ
◆
ТӘЖІРИБЕ
◆
ЗЕРТТЕУ
◆
ДАМУ

<https://uba.edu.kz>

ҒЫЛЫМ
САПА
ҚҰНДЫЛЫҚ

Халықаралық ғылыми-
танымдық, педагогикалық журнал

ЫБЫРАЙ ІЛІМІ

№46-1 (қыркүйек) 2026 жыл

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігіне тіркеліп
№ЗТ-2026-0504751

Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының сайтында
2026 жылы 20-қаңтарда зерттеу қызметін жариялау үшін ұсынылатын
басылымдар тізіміне енген
№ЗТ-2026-05047485

<https://www.uba.edu.kz/storage/app/media/TIZIM%2021.01.2026%202026%202026.pdf>

Шығу жиілігі: айына 3 рет жарық көреді

Материалдар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде
қабылданады.

Жарияланған фактілер мен мәліметтердің дұрыстығына
автор жауапты. Қолжазбалар мен фотосуреттер
лицензияланбайды және қайтарылмайды.

Меншік иесі: «Білім шуағы» Республикалық ғылым мен білімді
қолдау орталығы «Ыбырай ілімі» журналы

Бас редактор: Уразбаева Нургул Назаркуловна

Редакциялық алқаның құрамы:

Оракова Амангул Шахарбековна, Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті педагогика және психология кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты, Бельгия Жоғары мектебінің Гонорар профессоры, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының академигі

Наметкулова Фарида Джанузаковна, Абай атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Математиканы, физиканы және информатика кафедрасы, Математиканы, физиканы және информатиканы оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты

Мейрбеков Мырзабай Балтабаевич, Тарих ғылымының кандидаты, Ж.Ташенов атындағы университетінің аға оқытушысы

Спатаева Бакытгул Курбановна, Оқу-ағарту министрлігінің әдіскері, қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, педагог-шебер

Молдадосова Алтынай Кайыповна. Тарих магистрі, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2020, педагог-шебер

Пазылова Алтынай Абуовна, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2021, педагог-шебер, 2024 жылғы “Қазақстан Мұғалімі” Ұлттық Сыйлығының ТОП-50 финалисті

Имадуллаев Олжас Раимбекович, “Үздік ұстаз”-2024, педагог-шебер

Уразбаева Айгул Назаркуловна, Математика магистрі, Педагог-шебер

Уристов Галымжан Маханбетович, Педагог-шебер

Техникалық редактор: Уристов Галымжан Маханбетович

Жауапты хатшы: Уразбаева Нургул Назаркуловна

Редакцияның мекен-жайы:

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
Төле би көшесі 298/3, 7 индекс: 050031

Әл.почта: bilim-shuagy@mail.ru

ГЕНЕТИКА ТАҚЫРЫПТАРЫН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Рәтбай Жансая Қанатбекқызы

Жамбыл облысы, Байзақ ауданы М.Х.Дулати атындағы

Тараз университетінің

биология пәні бойынша бакалаврі

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім алушыға дайын ақпаратты меңгертумен шектелмей, оның ғылыми ойлауын, зерттеушілік қабілетін, функционалдық сауаттылығын және алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдана білу дағдысын қалыптастыру. Бұл міндет биология пәнін, соның ішінде генетика тақырыптарын оқытуда ерекше маңызға ие. Генетика – тірі ағзалардың тұқымқуалаушылығы мен өзгергіштігінің заңдылықтарын зерттейтін, теориялық мазмұны күрделі әрі практикалық маңызы жоғары ғылым саласы. Генетикалық ұғымдарды меңгеру барысында оқушылар ген, аллель, генотип, фенотип, хромосома, ДНҚ, тұқымқуалаушылық, өзгергіштік, мутация, генетикалық код сияқты өзара байланысты түсініктерді игеріп, генетикалық есептер шығаруды, заңдылықтарды талдауды және ғылыми деректер негізінде қорытынды жасауды үйренеді. Сондықтан дәстүрлі түсіндіру мен жаттауға негізделген әдістерді ғана пайдалану генетиканы сапалы меңгерту үшін жеткіліксіз. Мақалада генетика тақырыптарын оқыту үдерісінде заманауи педагогикалық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері, цифрлық ресурстарды пайдалану, проблемалық және зерттеушілік оқыту, жобалық жұмыс, саралап оқыту, топтық және бірлескен оқу, модельдеу, геймификация, кейс технологиясы мен қалыптастырушы бағалауды сабақ мазмұнымен ықпалдастыру мәселелері қарастырылады. Заманауи педагогикалық технологияларды мақсатты пайдалану оқушылардың генетикалық заңдылықтарды саналы түсінуіне, пәнге қызығушылығының артуына, логикалық және сыни ойлауының дамуына ықпал ететіні негізделеді.

Кілт сөздер: генетика, биологияны оқыту, педагогикалық технология, цифрлық білім беру, интерактивті оқыту, генетикалық есеп, зерттеушілік оқыту, жобалық әдіс, модельдеу, саралап оқыту, функционалдық сауаттылық.

Қазіргі қоғамда ғылым мен технологияның қарқынды дамуы білім беру мазмұны мен оқыту әдістемесіне жаңа талаптар қойып отыр. Биология ғылымындағы молекулалық генетика, геномика, биоинформатика, гендік инженерия, геномды редакциялау, медициналық генетика және биотехнология бағыттарының дамуы генетикалық сауаттылықтың маңызын бұрынғыдан да арттырды. Генетикалық ақпарат қазіргі уақытта тек ғылыми зертханаларда қолданылатын арнайы білім ретінде емес, медицина, ауыл шаруашылығы, экология, селекция, фармакология және биотехнология салаларымен тығыз байланысты ғылыми негіз ретінде қарастырылады. Осыған байланысты мектептегі генетика курсының міндеті оқушыға тұқымқуалаушылық заңдарын жаттатумен ғана шектелмей, генетикалық құбылыстардың механизмін түсіндіру, ғылыми ақпаратпен жұмыс істеуге үйрету және биологиялық мәселелерге дәлелді көзқарас қалыптастыру болуы тиіс.

Генетика тақырыптары мектеп биологиясындағы күрделі мазмұндық бағыттардың қатарына жатады. Оның басты себептерінің бірі – көптеген генетикалық үдерістердің оқушыға тікелей көрінбеуі. Мысалы, геннің қызметі, ДНҚ молекуласының репликациясы, генетикалық ақпараттың берілуі, хромосомалардың мейоз кезіндегі ажырауы, кроссинговер, аллельдердің өзара әрекеттесуі немесе мутацияның молекулалық механизмі микроскопиялық және молекулалық деңгейде жүзеге асады. Оқушы бұл құбылыстарды күнделікті өмірде тікелей бақылай алмайтындықтан, оларды тек ауызша түсіндіру абстрактілі білімнің қалыптасуына әкелуі мүмкін. Сондықтан генетика сабақтарында көрнекілік, модельдеу, интерактивті тапсырма, виртуалды тәжірибе және проблемалық жағдаяттарды пайдалану маңызды.

Генетиканы оқытудағы тағы бір күрделі мәселе – теориялық білім мен есеп шығару дағдыларының өзара байланысы. Оқушы Мендель заңдарын анықтама түрінде білуі мүмкін, бірақ будандастыру нәтижелерін талдау кезінде сол заңдарды қолдануда қиындыққа кездеседі. Генетикалық есепті дұрыс шығару үшін оқушы биологиялық терминдерді түсініп қана қоймай, шартты белгілерді пайдалану, ата-аналық формалардың генотипін анықтау, гаметаларды жазу, ұрпақ генотиптері мен фенотиптерінің арақатынасын есептеу және нәтижені түсіндіру сияқты бірнеше әрекетті бірізді орындауы керек. Демек, генетикалық есеп шығару алгоритмдік, логикалық және аналитикалық ойлауды қатар талап етеді. Мұндай жағдайда мұғалімнің міндеті дайын шешімді көрсету емес, оқушыны шешімге апаратын әрекеттер жүйесін ұйымдастыру болып табылады.

Заманауи педагогикалық технологиялардың артықшылығы – оқушыны білім беру үдерісінің белсенді субъектісіне айналдыруында. Дәстүрлі сабақта мұғалім ақпараттың негізгі көзі ретінде әрекет етіп, оқушы оны қабылдаушы рөлінде қалуы ықтимал. Ал қазіргі педагогикалық тәсілдерде оқушы сұрақ қояды, болжам

ұсынады, модель құрады, деректерді салыстырады, тәжірибе нәтижесін талдайды, есеп шығарады, пікірін дәлелдейді және қорытынды жасайды. Генетика сабақтарында мұндай белсенді әрекет ерекше тиімді, өйткені пән мазмұнының өзі себеп-салдарлық байланыстарды анықтауды талап етеді.

Генетика тақырыптарын оқытуда проблемалық оқыту технологиясын қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Проблемалық оқытуда мұғалім сабақтың басында дайын ереже немесе заңдылықты айтпай, оқушыны ғылыми мәселені шешуге бағыттайтын жағдаят ұсынады. Мысалы, «Неліктен бір отбасындағы балалардың бір-біріне ұқсастығымен қатар айырмашылықтары да болады?», «Неліктен кейбір белгілер бірнеше ұрпақтан кейін қайта көрінуі мүмкін?», «Бірдей генотипке ие ағзалардың фенотипінде айырмашылық болуы мүмкін бе?» деген сұрақтар оқушыларды тұқымқуалаушылық пен өзгергіштіктің себептерін іздеуге жетелейді. Осындай сұрақтарды сабақтың бастапқы кезеңінде қолдану оқушының бұрынғы білімін белсендіреді және жаңа материалды меңгеруге ішкі қажеттілік қалыптастырады.

Проблемалық жағдаяттарды генетикалық есептермен де байланыстыруға болады. Мәселен, мұғалім оқушыларға белгілі бір белгінің ата-аналарда байқалмағанымен, олардың ұрпағында көріну жағдайын береді. Оқушылар алдымен өз болжамдарын айтады, кейін доминантты және рецессивті аллельдердің әрекетін еске түсіріп, ата-аналардың ықтимал генотиптерін анықтайды. Нәтижесінде теориялық түсінік дайын ақпарат ретінде емес, нақты мәселенің шешімі ретінде қабылданады. Мұндай оқыту оқушының білімді механикалық жаттауынан гөрі оның мағынасын түсінуіне жағдай жасайды.

Зерттеушілік оқыту технологиясы да генетиканы меңгертуде маңызды орын алады. Зерттеушілік тәсіл оқушының ғылыми таным логикасын тәжірибеде қолдануына мүмкіндік береді. Мұнда мәселені анықтау, зерттеу сұрағын құрастыру, болжам жасау, дерек жинау, нәтижені талдау және қорытынды шығару кезеңдері жүзеге асырылады. Мысалы, оқушыларға сыныптағы немесе шартты популяциядағы белгілі бір фенотиптік белгілердің таралуын зерттеу тапсырмасы берілуі мүмкін. Зерттеу барысында олар мәліметтер жинап, жиілігін есептеп, нәтижелерді диаграмма немесе кесте түрінде ұсына алады. Мұндай тапсырма генетикалық ұғымдарды статистикалық мәліметтермен байланыстыруға және ғылыми деректерге сүйеніп қорытынды жасауға үйретеді. Бұл ретте адамдағы белгілерді зерттеу барысында ғылыми тұрғыдан дұрыс түсіндірілмейтін қарапайым белгілерді «бір генмен анықталады» деп көрсетуге жол бермеу және этикалық талаптарды сақтау маңызды.

Генетика сабақтарында жобалық оқыту технологиясын қолдану оқушылардың ұзақ мерзімді танымдық әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Жоба белгілі бір мәселені зерттеуге, ақпарат жинауға және нақты өнім дайындауға бағытталуы тиіс. Мысалы, «Генетиканың медицинадағы маңызы», «Тұқым қуалайтын аурулардың алдын алуда генетикалық кеңес берудің рөлі», «Өсімдіктер селекциясындағы генетикалық әдістер», «Гендік инженерияның мүмкіндіктері мен тәуекелдері», «Геномды редакциялаудың болашағы» сияқты тақырыптарда шағын зерттеу жобаларын ұйымдастыруға болады. Жоба барысында оқушылар ғылыми және ғылыми-көпшілік ақпаратты іздейді, дереккөздердің сенімділігін салыстырады, ақпаратты сұрыптайды, қорытынды жасайды және нәтижесін таныстырады. Осы арқылы пәндік біліммен бірге ақпараттық, коммуникативтік және зерттеушілік құзыреттер қалыптасады.

Жобалық жұмыста мұғалімнің рөлі де өзгереді. Мұғалім барлық ақпаратты өзі беретін тұлға емес, оқу әрекетін ұйымдастырушы, кеңесші және бағыттаушы ретінде әрекет етеді. Ол зерттеу тақырыбын нақтылауға, мақсат пен міндеттерді белгілеуге, сенімді дереккөздерді таңдауға және алынған нәтижені ғылыми тұрғыдан дұрыс түсіндіруге көмектеседі. Сонымен қатар жобалық жұмысты бағалау кезінде тек соңғы өнімге емес, зерттеу үдерісіне, топ мүшелерінің үлесіне, деректерді пайдалану сапасына және қорытындының негізділігіне назар аударылуы қажет.

Заманауи білім беру жағдайында цифрлық технологияларды пайдалану генетика сабақтарының көрнекілігін және интерактивтілігін арттыруға мүмкіндік береді. Цифрлық модельдер мен анимациялар көзге көрінбейтін молекулалық және жасушалық үдерістерді динамикалық түрде көрсетуге жағдай жасайды. ДНҚ молекуласының құрылысы, репликация, хромосомалардың бөлінуі, мейоз, кроссинговер, гендердің орналасуы сияқты үдерістерді қозғалыста бақылау оқушының кеңістіктік түсінігін қалыптастырады. Әсіресе статикалық суреттен түсіну қиын кезеңдерді анимациялық модель арқылы көрсету олардың арасындағы байланысты айқынырақ түсіндіреді.

Мысалы, мейоз үдерісін оқыту барысында оқушылар хромосома санының өзгеруін, гомологты хромосомалардың жұптасуын және кейін ажырауын кезең-кезеңімен бақылауы қажет. Бұл үдерісті интерактивті модельдеу кезінде оқушы әр кезеңдегі хромосомалардың орналасуын салыстырып, мейоз нәтижесінде неліктен гаплоидты жасушалар түзілетінін анықтай алады. Сонымен бірге мейоздағы хромосомалардың тәуелсіз ажырауы мен кроссинговердің генетикалық әртүрлілікті қалыптастырудағы рөлін түсіндіру жеңілдейді. Бұл білім кейін Мендель заңдарын және комбинативтік өзгергіштікті меңгеруге негіз болады.

Цифрлық құралдарды генетикалық есептерді орындау барысында да тиімді пайдалануға болады. Интерактивті тапсырмалар оқушыға есептің әрбір кезеңін біртіндеп орындауға мүмкіндік береді. Алдымен белгіленулерді анықтау, кейін ата-аналардың генотипін жазу, гаметаларды белгілеу, будандастыру нәтижесін кестеге орналастыру және ықтималдықты есептеу тәрізді әрекеттер кезеңдік тапсырмалар арқылы беріледі. Оқушы қате жіберген жағдайда жедел кері байланыс алуы оның қатесін дер кезінде анықтап, түзетуіне мүмкіндік береді. Бұл тәсіл әсіресе генетикалық есептерді шығаруда қиындық көретін оқушылар үшін пайдалы.

Генетика тақырыптарын оқытуда виртуалды зертханалардың мүмкіндігі де жоғары. Мектеп жағдайында кейбір генетикалық эксперименттерді нақты орындау үшін ұзақ уақыт, арнайы ағзалар немесе зертханалық

жабдықтар қажет. Мысалы, бірнеше ұрпақ бойынша будандастыру нәтижесін бақылау бір сабақ көлемінде мүмкін емес. Виртуалды зертханада оқушы ата-аналық формаларды тандап, будандастыру жүргізіп, бірнеше ұрпақтың нәтижесін қысқа уақытта бақылай алады. Нәтижелерді салыстыру арқылы доминанттылық, ажырау немесе тәуелсіз тұқым қуалау заңдылықтарын өздігінен анықтауға жағдай жасалады. Бұл виртуалды экспериментті нақты биологиялық зерттеудің толық баламасы ретінде емес, теориялық модельді тексеруге арналған дидактикалық құрал ретінде қарастыруды талап етеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың тағы бір маңызды бағыты – оқушылардың жедел кері байланыс алуын ұйымдастыру. Электрондық тесттер, интерактивті сұрақтар, онлайн викториналар және цифрлық тапсырмалар сабақтың белгілі бір кезеңінде оқушылардың материалды қаншалықты меңгергенін анықтауға мүмкіндік береді. Мұғалім жауаптардың нәтижесіне қарап, қандай ұғымдардың қиындық туғызғанын анықтайды және келесі тапсырмаларды соған сәйкес ұйымдастырады. Мысалы, оқушылардың көпшілігі «ген» мен «аллель», «генотип» пен «фенотип», «гомозигота» мен «гетерозигота» ұғымдарын шатастырса, мұғалім осы түсініктерді салыстыруға бағытталған қосымша тапсырмалар ұсына алады.

Сонымен қатар цифрлық технологияларды қолдануда олардың сабақтың мақсатына сәйкестігі басты назарда болуы керек. Цифрлық құралды тек сабақтың сыртқы тартымдылығын арттыру үшін пайдалану педагогикалық нәтижеге кепілдік бермейді. Әрбір ресурс нақты дидактикалық міндетті шешуге бағытталуы тиіс. Егер анимация пайдаланылса, оқушы оны жай ғана көріп қоймай, белгілі бір сұрақтарға жауап беруі, кезеңдерді салыстыруы немесе заңдылықты анықтауы қажет. Егер виртуалды модель қолданылса, оқушы бастапқы параметрлерді өзгертіп, нәтижеге әсерін талдауы тиіс. Осындай жағдайда ғана цифрлық технология оқушының белсенді танымдық әрекетінің құралына айналады.

Генетиканы оқытуда визуализация мен модельдеу әдістерінің маңызы ерекше. Ген, хромосома, ДНҚ, аллель, генотип сияқты ұғымдардың арасындағы байланысты оқушы бірден түсіне бермеуі мүмкін. Мұғалім осы ұғымдарды иерархиялық схема, концептуалдық карта немесе физикалық модель арқылы байланыстыра алады. Мысалы, жасуша ядросынан хромосомаға, хромосомадан ДНҚ молекуласына, одан белгілі бір ген орналасқан бөлікке дейінгі құрылымдық байланысты модельдеу оқушыға геннің материалдық негізін түсінуге көмектеседі. Мұндай көрнекі байланыс кейін ген экспрессиясы мен мутация тақырыптарын меңгеруді де жеңілдетеді.

Модельдеу генетикалық есептерде де қолданылады. Моногибридті будандастыруды Пеннет торы арқылы көрсету – ықтимал генотиптерді визуализациялаудың қарапайым әрі тиімді тәсілі. Алайда мұғалім Пеннет торын механикалық толтырылатын кестеге айналдырмауы керек. Оқушы әр ұяшықтың белгілі бір аталық және аналық гаметалардың кездейсоқ қосылуын көрсететінін түсінуі тиіс. Сонда ғана ол кестедегі нәтиженің биологиялық мағынасын дұрыс түсіндіре алады. Кейін дигибридті және күрделі будандастыру есептеріне өткен кезде осы түсінік логикалық негіз ретінде қызмет етеді.

Заманауи педагогикалық технологияларды генетика сабақтарында тиімді қолданудың негізгі шарты – олардың оқу мақсатымен, оқушының жас ерекшелігімен және меңгерілетін мазмұнның күрделілік деңгейімен сәйкестігі. Технология өздігінен білім сапасын арттырмайды. Оның тиімділігі мұғалімнің сабақ құрылымына қаншалықты орынды енгізгеніне, оқушының белсенді әрекетін ұйымдастыра алуына және оқу нәтижесін жүйелі бағалауына байланысты. Сондықтан генетика сабақтарын жоспарлау кезінде «Қандай технологияны қолданамын?» деген сұрақпен қатар «Бұл технология оқушының қандай әрекетін ұйымдастырады және қандай оқу нәтижесіне жеткізеді?» деген сұраққа жауап беру маңызды.

Генетика тақырыптарын оқытуда тиімді нәтиже беретін заманауи тәсілдердің бірі – саралап оқыту технологиясы. Бір сыныптағы оқушылардың білім деңгейі, ақпаратты қабылдау жылдамдығы, логикалық ойлау қабілеті, пәнге қызығушылығы және генетикалық есептерді шығару дағдылары әртүрлі болады. Сондықтан барлық оқушыға бірдей күрделіліктегі тапсырма беру кейбір оқушылар үшін шамадан тыс қиындық туғызса, енді бір оқушылардың мүмкіндігін толық пайдалануға мүмкіндік бермеуі мүмкін. Саралап оқыту осы айырмашылықтарды ескеріп, әр оқушының білім алуына қолайлы жағдай жасауға бағытталады. Генетика сабақтарында саралауды тапсырманың мазмұны, күрделілік деңгейі, орындау тәсілі, берілетін қолдау көлемі және күтілетін нәтиже бойынша жүзеге асыруға болады.

Мысалы, моногибридті будандастыру тақырыбын меңгеру кезінде бастапқы деңгейдегі оқушыларға ата-аналардың генотиптері дайын беріліп, ұрпақтың генотипі мен фенотипін анықтау ұсынылады. Орта деңгейдегі оқушылар ата-аналардың фенотиптік сипаттамалары бойынша олардың ықтимал генотиптерін өздері анықтап, будандастыру сызбасын құрастырады. Жоғары деңгейдегі оқушыларға кері генетикалық есептер, ықтималдықты есептеуді қажет ететін немесе бірнеше генотиптік нұсқаны салыстыруға бағытталған тапсырмалар беріледі. Осылайша барлық оқушы бір тақырып аясында жұмыс істегенімен, тапсырманың танымдық күрделілігі олардың дайындық деңгейіне сәйкес ұйымдастырылады.

Саралап оқытуда мұғалім оқушыларды тұрақты түрде «күшті» және «әлсіз» топтарға бөліп қоюдан аулақ болуы тиіс. Оқушының белгілі бір тақырыптағы нәтижесі оның жалпы қабілетінің тұрақты көрсеткіші емес. Мысалы, теориялық терминдерді есте сақтауда қиналатын оқушы генетикалық есептерді логикалық тұрғыдан өте жақсы орындауы мүмкін. Сондықтан икемді топтау, таңдау мүмкіндігі және кезеңдік қолдау маңызды. Мұғалім кейбір оқушыларға алгоритм, тірек сөздер немесе үлгі ұсынса, басқа оқушыларға мәселені өздігінен шешуге мүмкіндік береді. Уақыт өте келе қолдау біртіндеп азайтылып, оқушының дербестігі артады.

Генетика сабақтарында бірлескен және топтық оқыту технологияларын пайдалану да маңызды педагогикалық нәтиже береді. Генетикалық есептер мен проблемалық сұрақтарды шағын топтарда талқылау барысында оқушылар өз ойларын түсіндіруге, басқа пікірлерді тыңдауға және дәлелдерді салыстыруға

үйренеді. Әсіресе күрделі генетикалық есепті бірнеше тәсілмен шешуге болатын жағдайда топтық талқылау пайдалы. Бір оқушы генотипті анықтаса, екіншісі гаметаларды жазып, үшіншісі Пеннет торын құрып, төртіншісі алынған нәтижені түсіндіруі мүмкін. Кейін топ мүшелері жұмыстарын біріктіріп, есептің толық шешімін ұсынады. Мұндай әрекет әр оқушының жауапкершілігін арттырумен қатар генетикалық терминдерді ғылыми тілде қолдануға дағдыландырады.

Топтық жұмыс кезінде рөлдерді нақты бөлу маңызды. Егер мұғалім тек «топпен орындандар» деген тапсырма берсе, белсенді оқушылар барлық жұмысты өздері орындап, басқа оқушылар бақылаушы болып қалуы мүмкін. Сондықтан зерттеуші, есептеуші, баяндаушы, сарапшы, уақыт бақылаушысы сияқты рөлдерді бөлу тиімді. Генетикалық кейсті талдау барысында бір оқушы берілген деректерді жинақтайды, екіншісі тұқым қуалау типін анықтайды, үшіншісі шежірелік сызбаны талдайды, төртіншісі қорытындыны дәлелдейді. Осы арқылы бірлескен жұмыс құрылымдалып, әрбір оқушы оқу әрекетіне тартылады.

Генетиканы оқытуда «төңкерілген сынып» технологиясын да қолдануға болады. Бұл тәсілде оқушылар сабаққа дейін мұғалім ұсынған қысқаша бейнематериалды, мәтінді немесе интерактивті ресурсты қарап, негізгі ұғымдармен алдын ала танысады. Сабақ уақыты ақпаратты қайта баяндауға емес, есептер шығаруға, сұрақтарды талқылауға, модельдер құруға және проблемалық тапсырмаларды орындауға жұмсалады. Мысалы, оқушылар үйде Мендельдің бірінші және екінші заңдары туралы қысқаша материалмен танысып келеді. Сабақта мұғалім анықтамаларды қайта түсіндіруге көп уақыт жұмсамай, оқушылармен будандастыру есептерін талдайды. Бұл тәсіл сабақтағы практикалық және зерттеушілік әрекеттің үлесін арттыруға мүмкіндік береді.

Дегенмен төңкерілген сынып технологиясын қолданғанда барлық оқушының үй жағдайында цифрлық ресурсқа бірдей қолжетімділігі болмауы мүмкін екендігін ескеру қажет. Сондықтан мұғалім материалды бірнеше форматта ұсынғаны дұрыс. Бейнематериалмен қатар қысқаша мәтіндік нұсқа, сызба немесе баспа материалы дайындалуы мүмкін. Алдын ала тапсырма көлемі де шамадан тыс үлкен болмауы тиіс. Оның мақсаты – оқушыға жаңа тақырыпты толығымен өздігінен үйрету емес, сабақтағы белсенді жұмысқа қажетті бастапқы түсініктерді қалыптастыру.

Генетика сабақтарында геймификация элементтерін пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға көмектеседі. Геймификация дегеніміз сабақты толықтай ойынға айналдыру емес, ойынға тән механизмдерді оқу мақсаттарына сәйкестендіріп пайдалану. Ұпай жинау, деңгейден өту, миссия орындау, командалық жарыс, жетістік белгісі және уақытпен шектелген тапсырмалар генетикалық терминдерді қайталау немесе есеп шығару кезінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, «Генетикалық зертхана» атты оқу миссиясында оқушылар бірнеше кезеңнен өтеді. Бірінші кезеңде генетикалық терминдерді сәйкестендіреді, екінші кезеңде генотип пен фенотипті анықтайды, үшінші кезеңде будандастыру есебін шешеді, соңғы кезеңде берілген генетикалық жағдай бойынша қорытынды жасайды. Әрбір кезең алдыңғы білімді келесі тапсырмамен байланыстырады.

Геймификацияның тиімділігі жарыс ұйымдастырумен ғана өлшенбеуі керек. Егер басты назар тек жылдамдық пен ұпайға аударылса, оқушы тапсырманың ғылыми мазмұнын терең түсінбей қалуы ықтимал. Сондықтан ойын элементтері білімді бекітуге, қателерді анықтауға және оқушының белсенділігін арттыруға қызмет етуі тиіс. Әсіресе генетикалық есептерде тек дұрыс жауапты емес, шешу жолын бағалау маңызды. Мұғалім «Нәліктен бұл генотипті таңдадың?», «Бұл нәтиже қандай генетикалық заңдылықпен түсіндіріледі?» деген сұрақтарды енгізу арқылы ойын әрекетін ғылыми пайымдаумен байланыстырады.

Кейс технологиясы генетикалық білімді өмірлік жағдаяттармен байланыстырудың нәтижелі тәсілдерінің бірі болып саналады. Кейс белгілі бір нақты немесе шынайы жағдайға жақын мәселені талдауға негізделеді. Мысалы, шартты отбасының бірнеше ұрпағындағы белгілі бір тұқым қуалайтын белгінің көрінуі туралы мәлімет ұсынылып, оқушылардан оның ықтимал тұқым қуалау сипатын анықтау сұралады. Оқушылар шежірелік сызбаны талдап, белгі әр ұрпақта кездесетінін немесе кездеспейтінін, ер және әйел адамдарда таралу ерекшеліктерін, ата-анадан ұрпаққа берілу сипатын қарастырады. Нәтижесінде олар белгілі бір гипотеза ұсынып, оны деректермен негіздейді.

Мұндай кейстерді құрастыру кезінде медициналық генетикаға қатысты ақпаратты жауапкершілікпен қолдану қажет. Мектеп сабағындағы тапсырма нақты адамның денсаулығына диагноз қоюға немесе оның болашақ денсаулығын болжауға бағытталмауы тиіс. Генетикалық аурулар туралы ақпарат ғылыми сауаттылықты дамыту мақсатында беріліп, жеке адамның құндылығын генетикалық ерекшеліктерімен байланыстыратын көзқарастарға жол берілмеуі қажет. Сонымен бірге генетикалық тестілеу, жеке геномдық ақпараттың құпиялығы және гендік технологияларды қолдану сияқты мәселелерді талқылау оқушылардың биоэтикалық сауаттылығын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Генетика тақырыптарында сыни ойлау технологиясын қолданудың да маңызы жоғары. Қазіргі ақпараттық кеңістікте тұқымқуалаушылыққа қатысты ғылыми негізі әлсіз немесе қате түсініктер жиі кездеседі. Кейде адамның күрделі мінез-құлқы немесе қабілеті бір ғана генмен анықталады деген қарапайым түсініктер ұсынылады. Оқушылар мұндай ақпаратты ғылыми тұрғыдан бағалай білуі керек. Осы мақсатта мұғалім бірнеше ақпарат көзін салыстыру, дәлел мен пікірді ажырату, дереккөздің сенімділігін анықтау, ғылыми тұжырымға қандай деректер негіз болғанын тексеру сияқты тапсырмалар бере алады.

Мысалы, оқушыларға «Адамның барлық белгілерін тек гендер анықтайды» деген пікір ұсынылып, оны қолдайтын және жоққа шығаратын дәлелдерді анықтау тапсырылуы мүмкін. Талқылау барысында оқушылар генотип пен қоршаған ортаның өзара әрекетін, көп факторлы белгілердің қалыптасуын және фенотиптің күрделі табиғатын қарастырады. Нәтижесінде олар генетикалық детерминизмнің қарапайым түсінігінен арылып, ағза белгілерінің қалыптасуына көптеген факторлар әсер ететінін түсінеді. Мұндай тапсырмалар

генетикалық білімді тек есте сақталатын ақпарат емес, ғылыми тұрғыдан ойлау құралы ретінде пайдалануға үйретеді.

Сыни ойлауды дамыту үшін «Неліктен?», «Қандай дәлел бар?», «Егер жағдай өзгерсе, нәтиже қалай өзгереді?», «Бұл қорытындыны қандай дерек растайды?», «Басқа түсіндірме болуы мүмкін бе?» сияқты ашық сұрақтар тиімді. Мысалы, дигибридті будандастыру нәтижесін талдағанда оқушыдан тек фенотиптік арақатынасты атау емес, оның неліктен пайда болғанын түсіндіру сұралады. Бұл оқушыны жатталған сандық қатынасты қайталаудан гөрі тәуелсіз ажырау механизмін түсіндіруге жетелейді.

Генетика тақырыптарын меңгеруде концептуалдық карталар технологиясы да пайдалы. Генетикалық ұғымдардың көпшілігі бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, оқушы олардың арасындағы иерархиялық және себеп-салдарлық қатынастарды көруі керек. Мысалы, «тұқымқуалаушылық» ұғымынан «ген», «аллель», «хромосома», «генотип», «фенотип», «доминанттылық», «рецессивтілік» сияқты ұғымдарға байланыс орнатуға болады. Оқушылар дайын картаны оқып қана қоймай, оны өздері құрастырғанда тиімділік жоғарылайды. Себебі ұғымдардың арасындағы байланысты анықтау барысында оқушы әр терминнің мағынасын қайта қарастырады.

Концептуалдық картаны сабақ басында диагностикалық құрал ретінде де қолдануға болады. Мұғалім жаңа тарау басталғанда оқушыларға «генетика» негізгі ұғымына байланысты білетін түсініктерін картаға орналастыруды ұсынады. Тарау аяқталған соң сол картаны қайта толықтырады. Бастапқы және соңғы нұсқаларды салыстыру оқушының біліміндегі өзгерісті көрнекі көрсетеді және рефлексия жасауға мүмкіндік береді. Мұғалім үшін де бұл әдіс қандай ұғымдардың дұрыс қалыптасқанын, қандай байланыстардың әлі де нақтылауды қажет ететінін анықтайтын қалыптастырушы бағалау құралы бола алады.

Заманауи педагогикалық технологиялардың ішінде қалыптастырушы бағалау генетиканы оқыту сапасын арттыруда ерекше рөл атқарады. Қалыптастырушы бағалаудың негізгі мақсаты – оқушыға тек баға қою емес, оның қазіргі оқу нәтижесін анықтап, келесі қадамын белгілеуге көмектесу. Генетикалық тақырыптар бір-бірімен сабақтас болғандықтан, бастапқы ұғымдағы қате кейінгі материалды меңгеруге тікелей әсер етеді. Мысалы, оқушы гомозиготалы және гетерозиготалы генотиптердің айырмашылығын толық түсінбесе, Мендель заңдары бойынша есептер шығаруда тұрақты қателер жіберуі мүмкін. Сондықтан мұғалім әр кезеңде қысқа диагностикалық тапсырмалар арқылы түсіну деңгейін бақылап отырғаны дұрыс.

Қалыптастырушы бағалауда «шығу билеті», қысқа тест, бір минуттық жауап, қателерді түзету, өзара бағалау, өзін-өзі бағалау және түсіндіру сұрақтарын қолдануға болады. Мысалы, сабақ соңында оқушылар «Генотип пен фенотиптің бір айырмашылығын мысал арқылы түсіндір», «Рецессивті белгі қандай жағдайда фенотипте көрінеді?», «Бүгінгі сабақтағы ең күрделі ұғым қандай болды?» деген сұрақтарға қысқаша жауап береді. Мұғалім осы жауаптарды келесі сабақты жоспарлау үшін пайдалана алады.

Өзін-өзі бағалау генетикалық есептерді орындауда ерекше пайдалы. Оқушыға есепті тексеруге арналған нақты критерийлер ұсынылады: белгілер дұрыс белгіленді ме, ата-аналардың генотипі дұрыс анықталды ма, гаметалар толық жазылды ма, ұрпақ генотиптері дұрыс көрсетілді ме, фенотиптік қатынас анықталды ма, қорытынды сұраққа сәйкес берілді ме? Осындай алгоритм арқылы оқушы өз жұмысын тексеруді үйренеді. Бірте-бірте сыртқы бақылау ішкі бақылауға айналып, оқушының дербес жұмыс жасау дағдысы қалыптасады.

Өзара бағалау барысында оқушылар бір-бірінің есептерін немесе модельдерін белгіленген критерий бойынша тексере алады. Бірақ бұл үдерісте бағалау мәдениетін қалыптастыру қажет. Кері байланыс «дұрыс» немесе «қате» деген қысқа пікірмен шектелмей, нақты ұсыныс беруі тиіс. Мысалы, «Ата-ананың генотипін дұрыс анықтадың, бірақ гаметаларды толық көрсетпегендіктен ұрпақтың ықтимал генотиптерінің бірі түсіп қалған» деген кері байланыс оқушыға қатесін түсініп, оны түзетуге мүмкіндік береді.

Генетика сабақтарында жасанды интеллектке негізделген білім беру құралдарын да педагогикалық мақсатпен пайдалануға болады. Мұндай құралдар ұғымды әртүрлі деңгейде түсіндіруге, жаттығу сұрақтарын құрастыруға, оқушының жауабына кері байланыс беруге немесе белгілі бір тақырып бойынша пікірталас сұрақтарын дайындауға көмектесуі мүмкін. Мысалы, оқушы генетикалық есептің шешу алгоритмін түсіндіруді сұрап, кейін өз шешімімен салыстыра алады. Алайда жасанды интеллект берген ақпарат автоматты түрде дұрыс деп қабылданбауы керек. Генетика сияқты ғылыми дәлдік маңызды пәнде оқушылар ақпаратты оқулықпен, мұғалім ұсынған материалдармен және сенімді ғылыми дереккөздермен тексеруді үйренуі қажет.

Жасанды интеллектті қолдану ақпараттық сауаттылықпен қатар академиялық адалдық мәселесін де алға шығарады. Егер оқушы дайын жауапты көшіріп алса, технология оқу құралы емес, тапсырманы орындауды алмастыратын құралға айналады. Сондықтан мұғалім тапсырмаларды оқушыдан ойлау үдерісін көрсетуге бағыттауы қажет. Мысалы, тек генетикалық есептің соңғы жауабын сұрамай, «шешімнің әр қадамын түсіндір», «неліктен осы генотипті таңдағаныңды дәлелде», «егер ата-аналардың бірінің генотипі өзгерсе, нәтиже қалай өзгереді?» деген қосымша сұрақтар берілуі тиіс. Бұл жағдайда цифрлық көмекші оқушының орнына ойламай, оның оқу әрекетін қолдайтын құрал ретінде пайдаланылады.

Генетиканы оқытуда пәнаралық байланысты жүзеге асыру да заманауи педагогикалық тәсілдердің маңызды бағыты болып табылады. Генетикалық есептер математикадағы ықтималдық теориясымен, ДНҚ құрылысы химиялық байланыстармен, мутациялар физикалық және химиялық факторлардың әсерімен, популяциялық генетика статистикалық талдаумен, гендік технологиялар информатика және биоинформатикамен байланысты. Осындай пәнаралық байланыстар оқушыға генетиканы жеке пәндік ақпарат ретінде емес, басқа ғылымдармен өзара әрекеттесетін тұтас ғылыми жүйе ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Мысалы, генетикалық есептерді шығаруда ықтималдық ұғымын қолдану арқылы биология мен математиканың байланысын көрсетуге болады. Белгілі бір генотиптің пайда болу ықтималдығын есептеу оқушының математикалық білімін биологиялық жағдайға қолдануына мүмкіндік береді. Ал ДНҚ молекуласының құрылысын қарастырғанда химиялық байланыстар туралы білім еске түсіріліп, молекуланың тұрақтылығы мен комплементарлық принциптің негізі талданады. Мұндай кіріктірілген тапсырмалар білімнің өміршендігін арттырады және оқушының әр пәннен алған білімін жаңа жағдаятта қолдануына жағдай жасайды.

Заманауи технологияларды пайдалануда мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі шешуші маңызға ие. Цифрлық платформа, интерактивті ресурс немесе жаңа әдістің болуы оның автоматты түрде тиімді қолданылатынын білдірмейді. Мұғалім генетикалық мазмұнды терең білуімен қатар оқушылардың жиі кездесетін қате түсініктерін анықтай алуы, тапсырмаларды күрделілік деңгейіне қарай құрастыруы, цифрлық ресурстың ғылыми сенімділігін бағалауы және оқу нәтижесіне сәйкес әдісті таңдай білуі керек. Педагогикалық технология оқу мақсатын алмастырмайды, керісінше сол мақсатқа жетудің тиімді құралы ретінде қызмет етеді.

Сондықтан генетика сабағын жоспарлауда технологиялар өзара байланыста қолданылғаны тиімді. Бір сабақтың өзінде проблемалық сұрақ арқылы қызығушылық оятып, цифрлық модель арқылы күрделі үдерісті көрсетуге, топтық тапсырма арқылы есеп шығаруға, сараланған тапсырмалар арқылы әр оқушының деңгейін ескеруге және қалыптастырушы бағалау арқылы нәтижені анықтауға болады. Мұнда басты талап – технологиялардың санын көбейту емес, олардың біртұтас педагогикалық логикаға бағынуы. Сабақ соңында оқушының не көргені немесе қандай платформамен жұмыс істегені емес, қандай генетикалық заңдылықты түсінгені, қандай әрекетті өздігінен орындай алатыны және білімін жаңа жағдайда қалай қолданатыны негізгі нәтиже болуы тиіс.

Генетика тақырыптарын оқыту барысында заманауи педагогикалық технологияларды жүйелі пайдалану оқушылардың пәндік білімін қалыптастырумен қатар олардың зерттеушілік мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеушілік мәдениет дегеніміз оқушының мәселені байқай білуі, сұрақ қоюы, болжам жасауы, қажетті ақпаратты іздеуі, деректерді талдауы, нәтижелерді салыстыруы және дәлелді қорытынды жасауы сияқты өзара байланысты дағдылардың жиынтығы. Генетика мазмұны осы дағдыларды қалыптастыру үшін қолайлы, себебі тұқымқуалаушылық пен өзгергіштік заңдылықтарын зерттеу әрдайым белгілі бір деректерді салыстыруды және олардың арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтауды қажет етеді.

Мысалы, мұғалім оқушыларға өсімдіктің белгілі бір белгісінің бірнеше ұрпақтағы таралуы туралы шартты тәжірибе нәтижелерін ұсына алады. Оқушылар дайын заңдылықты қайталамай, берілген сандық мәліметтерді талдап, фенотиптік қатынасты анықтайды және қандай тұқым қуалау үлгісі байқалатыны туралы болжам жасайды. Кейін өз болжамдарын генетикалық модель арқылы тексереді. Осындай тапсырмада оқушы ғылыми зерттеудің шағын моделін орындайды. Бұл тәсіл генетикалық заңдылықтардың тек оқулықтағы дайын тұжырым емес, тәжірибелік деректерді талдау нәтижесінде анықталған ғылыми заңдылық екенін түсінуге көмектеседі.

Генетика сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға да ерекше назар аударылуы қажет. Функционалдық сауаттылық білімді таныс емес жағдайда қолдана білуді көздейді. Осы тұрғыдан алғанда генетикалық тақырыптарды күнделікті өмірдегі және қоғамдық маңызы бар мәселелермен байланыстыру тиімді. Мысалы, селекция нәтижесінде алынған жаңа өсімдік сорттарының ерекшеліктерін, генетикалық тестілеудің мүмкіндіктерін, тұқым қуалайтын аурулардың зерттелуін, генетикалық әртүрліліктің популяциялар үшін маңызын немесе гендік технологияларды қолдануға байланысты этикалық сұрақтарды талқылауға болады. Оқушы ғылыми ақпаратты өмірлік жағдаятпен байланыстырған кезде пәндік білімнің практикалық маңызын тереңірек түсінеді.

Бұл ретте генетикалық сауаттылықты қалыптастыру маңызды міндет болып табылады. Қазіргі қоғамда адамдар генетикалық тестілеу, геномдық зерттеу, гендік инженерия, генетикалық модификацияланған ағзалар, геномды редакциялау және дербестендірілген медицина туралы ақпаратпен жиі кездеседі. Осындай ақпаратты дұрыс түсіну үшін мектеп түлегі генетиканың негізгі қағидаларын білуі, ғылыми дәлелді пікірден ажырата алуы және дереккөздің сенімділігін бағалай білуі керек. Сондықтан генетиканы оқытуда тек терминологиялық білімді тексеру жеткіліксіз. Оқушының ғылыми ақпаратты түсіндіру және дәлелдерді бағалау қабілетін дамыту қажет.

Заманауи педагогикалық технологияларды қолданудың нәтижелілігі оқушының рефлексия жасау дағдысымен де байланысты. Рефлексия барысында оқушы өзінің нені түсінгенін, қандай мәселеде киналғанын және білімін жетілдіру үшін қандай әрекет жасау керектігін анықтайды. Генетика сабақтарының соңында «Бүгін қандай жаңа заңдылықты түсіндім?», «Қандай ұғымды әлі де нақтылауым керек?», «Қай есеп түрін өздігінен орындай аламын?», «Қандай қатені жиі жіберемін және оны қалай түзете аламын?» деген сұрақтар қолдануға болады. Бұл тәсіл оқушыны өз оқуына жауапкершілікпен қарауға үйретеді.

Рефлексияны цифрлық форматта да ұйымдастыруға болады. Оқушылар сабақ соңында қысқа электрондық сауалнама толтырып, белгілі бір ұғымды меңгеру деңгейін бағалайды немесе түсінбеген сұрағын жазады. Мұғалім алынған ақпарат негізінде келесі сабақтағы жұмысты жоспарлайды. Мысалы, оқушылардың басым бөлігі дигибридті будандастыру кезінде гаметаларды дұрыс анықтауда қиындық көрген болса, келесі сабақтың басында осы дағдыға арналған қысқа тапсырма ұйымдастыруға болады. Осылайша бағалау тек қорытынды нәтиже шығару құралы емес, оқыту үдерісін реттеудің механизміне айналады.

Генетиканы оқытудағы маңызды мәселелердің бірі – оқушыларда кездесетін қате түсініктерді анықтау және түзету. Кейбір оқушылар доминантты белгіні «күшті», ал рецессивті белгіні «әлсіз» деп қабылдауы мүмкін.

Сондай-ақ доминантты белгі популяцияда міндетті түрде жиі кездеседі немесе әрбір белгі бір ғана генмен анықталады деген қате түсініктер қалыптасуы ықтимал. Мұндай жағдайда мұғалім анықтаманы қайта айтумен шектелмеуі керек. Қате түсінікті анықтайтын мысалдар, салыстырулар, қарсы мысалдар және проблемалық тапсырмалар қолдану қажет.

Мысалы, доминанттылық ұғымын түсіндіру кезінде доминантты аллельдің популяцияда жиі кездесуі міндетті емес екенін арнайы мысал арқылы талқылауға болады. Бұл оқушыға «доминантты» терминінің популяциядағы жиілікке емес, гетерозиготалы жағдайда аллельдің фенотипте көріну сипатына қатысты екенін түсінуге көмектеседі. Осындай концептуалдық өзгерістерді қалыптастыру үшін оқушыға өз бастапқы пікірін айтып, кейін оны ғылыми деректермен салыстыру мүмкіндігін беру тиімді.

Оқушының қатесін оқу мүмкіндігі ретінде қабылдау да заманауи педагогиканың маңызды қағидаларының бірі. Генетикалық есепті шығару кезінде жіберілген қате оқушының қай кезеңде түсініксіздік болғанын көрсетеді. Мысалы, гаметалар дұрыс жазылмаса, мәселе мейозды немесе аллельдердің ажырауын түсінбеумен байланысты болуы мүмкін. Ал генотип дұрыс анықталып, фенотип қате көрсетілсе, доминанттылық пен рецессивтілік ұғымдарын қайта қарастыру қажет болуы ықтимал. Сондықтан мұғалім қатені тек белгілеумен шектелмей, оның себебін анықтауға бағытталған кері байланыс бергені дұрыс.

Генетикалық есептерді оқытуда алгоритмдік тәсіл мен шығармашылық ойлаудың үйлесуі қажет. Бастапқы кезеңде есеп шығару алгоритмін қолдану оқушының әрекетін жүйелеуге көмектеседі. Ол есеп шартын талдайды, белгілерді шартты таңбалармен белгілейді, ата-аналардың генотиптерін анықтайды, гаметаларды жазады, будандастыру сызбасын құрады және нәтижені түсіндіреді. Алайда оқушы белгілі бір дағдыны меңгергеннен кейін тек стандартты есептермен шектелмеу керек. Кері есептер, бірнеше шешім нұсқасы бар тапсырмалар және жетіспейтін ақпаратты анықтауды қажет ететін проблемалар ұсынылуы тиіс. Мұндай тапсырмалар білімді жаңа жағдайда қолдану қабілетін қалыптастырады.

Генетика сабақтарында STEM және STEAM бағытындағы тапсырмаларды қолдану да перспективалы болып табылады. STEM тәсілі жаратылыстану, технология, инженерия және математиканы бір тапсырма аясында байланыстыруды көздейді. Мысалы, оқушылар тұқымқуалаушылық моделін құрастырып, бірнеше ұрпақтағы генотиптердің таралу ықтималдығын математикалық тұрғыдан есептей алады. Ал цифрлық кесте немесе қарапайым бағдарламалық құрал көмегімен көп рет қайталанатын кездейсоқ будандастыруды модельдеп, теориялық ықтималдық пен модельдеу нәтижесін салыстыруға болады. Мұндай жұмыс генетикалық заңдылық пен математикалық ықтималдық арасындағы байланысты түсінуге жағдай жасайды.

STEAM тәсіліне шығармашылық және дизайн элементтерін енгізуге болады. Оқушылар ДНҚ құрылымының моделін жасап, хромосомалардың мейоз кезіндегі әрекетін бейнелейтін көрнекі құрал әзірлей алады немесе генетикалық ақпараттың берілуін түсіндіретін инфографика құрастырады. Мұнда шығармашылық жұмыс ғылыми дәлдіктен ажырамауы тиіс. Модель эстетикалық тұрғыдан тартымды болғанымен, егер биологиялық құрылымдар мен үдерістер қате көрсетілсе, оның оқу құндылығы төмендейді. Сондықтан бағалау критерийлеріне ғылыми дұрыстық міндетті түрде енгізілуі қажет.

Генетика тақырыптарын оқытуда оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға пікірталас және дебат технологиялары ықпал етеді. Қазіргі генетиканың көптеген жетістіктері әлеуметтік және этикалық мәселелермен байланысты болғандықтан, олар ғылыми пікірталас ұйымдастыру үшін қолайлы. Мысалы, геномды редакциялаудың медицинадағы қолданылуы, генетикалық деректердің құпиялығы, генетикалық модификацияланған ағзаларды пайдалану, генетикалық тестілеудің мүмкіндіктері мен шектеулері сияқты мәселелерді талқылауға болады. Оқушылар өз пікірін жай ғана білдірмей, ғылыми деректермен негіздеуге және қарсы тараптың дәлелдерін бағалауға үйренеді.

Пікірталастың білімдік маңызы оның жеңімпаз анықтауында емес, күрделі мәселені бірнеше қырынан қарастыруға мүмкіндік беруінде. Генетикалық технологиялар туралы мәселелердің көпшілігінде ғылыми мүмкіндік, этикалық қағида, әлеуметтік жауапкершілік және қауіпсіздік мәселелері қатар қарастырылады. Мұғалім пікірталас барысында ғылыми фактілер мен құндылықтық пікірлердің айырмашылығын көрсетуі керек. Оқушы «бұл технология мүмкін бе?» деген ғылыми сұрақ пен «оны қандай жағдайда қолданған дұрыс?» деген этикалық сұрақтың бірдей емес екенін түсінуі қажет.

Заманауи педагогикалық технологияларды енгізу барысында инклюзивті білім беру қағидаларын ескеру де маңызды. Генетикалық материалдың күрделілігі әр оқушыға әртүрлі қолдау қажет етуі мүмкін. Ақпаратты тек көлемді мәтін түрінде емес, кесте, схема, қысқаша алгоритм, аудио түсіндіру, визуалды модель сияқты бірнеше форматта беру оқушылардың материалды қабылдау мүмкіндігін кеңейтеді. Тапсырманы орындауда да таңдау ұсынуға болады: бір оқушы қорытындыны жазбаша берсе, екіншісі схема немесе ауызша түсіндіру арқылы көрсетуі мүмкін. Бұл оқу мақсатын өзгертпей, оған жетудің әртүрлі жолдарын ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Генетика сабақтарында оқушының психологиялық және этикалық қауіпсіздігі де назардан тыс қалмауы керек. Тұқым қуалайтын аурулар, генетикалық ерекшеліктер немесе отбасылық шежіре сияқты тақырыптар жеке өмірге қатысты сезімтал ақпаратпен байланысуы мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушылардан өз отбасының медициналық тарихын міндетті түрде жариялауды талап етпеуі керек. Мұндай тапсырмалар үшін ойдан құрастырылған кейстер мен шартты шежірелерді қолданған дұрыс. Бұл ғылыми мақсатқа жетуге мүмкіндік беріп, оқушының жеке ақпаратының құпиялығын сақтайды.

Сабақ барысында генетикалық ерекшеліктерге байланысты кемсітушілікке жол бермейтін ғылыми және этикалық көзқарас қалыптастыру да маңызды. Генетикалық айырмашылықтар адамның әлеуметтік

құндылығын, қабілетін немесе тұлғалық қасиетін біржақты анықтамайды. Генотип пен ортаның өзара ықпалы, белгілердің полигенді және көп факторлы табиғаты туралы білім оқушылардың адам биологиясына қарапайым детерминистік көзқараспен қарауына жол бермейді. Бұл генетикалық білімнің тәрбиелік және дүниетанымдық маңызын көрсетеді.

Заманауи педагогикалық технологияларды тиімді енгізу үшін сабақтың құрылымын алдын ала мұқият жоспарлау қажет. Сабақтың бастапқы кезеңінде оқушының бұрынғы білімін анықтайтын диагностикалық тапсырма немесе проблемалық сұрақ берілуі мүмкін. Одан кейін жаңа ұғымды модель, тәжірибе немесе цифрлық визуализация көмегімен зерттеу ұйымдастырылады. Келесі кезеңде оқушылар жұптық немесе топтық тапсырмалар орындап, алған білімін қолданады. Одан соң сараланған жеке тапсырмалар арқылы әр оқушының меңгеру деңгейі анықталады. Сабақ соңында қалыптастырушы бағалау мен рефлексия жүргізіледі. Осындай логикалық құрылым әр технологияны өз орнында қолдануға мүмкіндік береді.

Мұғалім сабақ жоспарын әзірлеген кезде ең алдымен оқу нәтижесін нақтылауы тиіс. Егер сабақ мақсаты оқушының Мендель заңдарын түсіндіруі болса, тапсырма тек терминдерді есте сақтауға құрылмауы керек. Егер мақсат генетикалық есептерді шығару болса, сабақта оқушының өздігінен есеп шығаруына жеткілікті уақыт бөлінуі қажет. Егер мақсат гендік технологиялардың артықшылықтары мен тәуекелдерін бағалау болса, оқушыға әртүрлі ғылыми деректер ұсынылып, дәлелді пікір қалыптастыру мүмкіндігі берілуі тиіс. Яғни педагогикалық технология оқу мақсаты мен бағалау тапсырмасының арасындағы байланысты қамтамасыз етуі қажет.

Генетика сабақтарының нәтижелілігін арттыруда мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуы маңызды. Генетика ғылымы жылдам дамып отырғандықтан, мұғалім тек мектеп оқулығындағы ақпаратпен шектелмей, ғылыми жаңалықтарды қадағалап, олардың қайсысын оқушының жас ерекшелігіне сәйкес сабақ мазмұнына енгізуге болатынын бағалай білуі керек. Сонымен қатар жаңа цифрлық платформаларды меңгеру, педагогикалық зерттеулер нәтижелерімен танысу, әріптестермен тәжірибе алмасу және өзінің сабақтарына рефлексия жасау мұғалімнің әдістемелік шеберлігін жетілдіреді.

Педагогикалық технологиялардың тиімділігін бағалауда оқушылардың эмоционалдық әсеріне ғана сүйену жеткіліксіз. Оқушыларға сабақ қызықты болуы маңызды, бірақ басты көрсеткіш – оқу нәтижесінің жақсаруы. Сондықтан мұғалім белгілі бір технологияны енгізгеннен кейін оқушылардың генетикалық ұғымдарды түсінуі, есеп шығару сапасы, қателер саны, ғылыми дәлел келтіру қабілеті және білімді жаңа жағдайда қолдану деңгейі қалай өзгергенін талдауы керек. Мұндай шағын педагогикалық зерттеу мұғалімге қай тәсілдің нақты сынып үшін тиімді екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, генетиканы оқытуда заманауи педагогикалық технологияларды қолданудың нәтижесінде сабақтың сипаты өзгереді. Оқушы дайын ақпаратты қабылдаушыдан зерттеушіге, мәселе шешушіге, пікір білдірушіге және өзінің оқу әрекетін бағалайтын белсенді тұлғаға айналады. Мұғалім ақпаратты жеткізуші қызметімен шектелмей, оқу ортасын ұйымдастырушы және ғылыми танымға бағыттаушы қызметін атқарады. Бұл өзгеріс қазіргі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – білімін өмірлік жағдайда қолдана алатын, ғылыми тұрғыдан ойлайтын және ақпаратпен жауапкершілікпен жұмыс істейтін тұлға қалыптастырумен сәйкес келеді.

Қорытынды. Генетика – мазмұны күрделі, теориялық және практикалық білімді өзара байланыстыруды талап ететін биология ғылымының маңызды саласы. Генетикалық заңдылықтарды сапалы меңгерту оқушыға терминдер мен анықтамаларды жаттатумен шектелмеуі тиіс. Оқушы генетикалық құбылыстардың механизмін түсініп, заңдылықтарды талдап, генетикалық есептер шығарып, ғылыми деректер негізінде қорытынды жасап және алған білімін жаңа жағдаяттарда қолдана білуі қажет. Осы міндеттерді жүзеге асыруда заманауи педагогикалық технологиялардың мүмкіндігі жоғары.

Проблемалық оқыту оқушыны дайын жауапты қабылдаудан мәселені өздігінен шешуге бағыттаса, зерттеушілік және жобалық оқыту ғылыми ізденіс дағдыларын қалыптастырады. Саралап оқыту әр оқушының білім деңгейі мен қажеттілігін ескеруге мүмкіндік береді. Бірлескен және топтық жұмыс коммуникативтік қабілетті дамытып, генетикалық мәселелерді әртүрлі көзқарас тұрғысынан талдауға жағдай жасайды. Цифрлық технологиялар, виртуалды зертханалар, интерактивті модельдер мен визуализация құралдары көзге тікелей көрінбейтін молекулалық және жасушалық үдерістерді түсінуді жеңілдетеді. Геймификация оқуға қызығушылықты арттырса, кейс технологиясы теориялық білімді өмірлік мәселелермен байланыстырады. Қалыптастырушы бағалау оқушының біліміндегі қиындықтарды дер кезінде анықтап, сапалы кері байланыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар жасанды интеллект, цифрлық модельдеу және басқа жаңа технологияларды қолдану педагогикалық мақсатқа бағындырылуы тиіс. Технология мұғалімді немесе оқушының ойлау әрекетін алмастырмайды. Оның негізгі қызметі – оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру, күрделі ақпаратты түсінікті ету, оқушының белсенді әрекетін арттыру және дербес білім алуына жағдай жасау. Цифрлық құралдарды қолданумен қатар ақпараттың ғылыми сенімділігін тексеру, академиялық адалдықты сақтау, жеке деректердің құпиялығын қорғау және генетикалық мәселелерді этикалық тұрғыдан қарастыру маңызды.

Генетика тақырыптарын заманауи педагогикалық технологиялар негізінде оқыту оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың сыни және логикалық ойлауын, зерттеушілік қабілетін, ақпараттық және ғылыми сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Ең бастысы, оқушы генетикалық білімді емтихан немесе бақылау жұмысы үшін меңгерілетін ақпарат ретінде емес, тірі табиғаттағы заңдылықтарды түсіндіретін және қазіргі қоғамдағы көптеген ғылыми мәселелерді саналы бағалауға мүмкіндік беретін білім ретінде қабылдайды. Сондықтан генетиканы оқытуда дәстүрлі әдістер мен заманауи педагогикалық

технологияларды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан үйлестіріп пайдалану қазіргі биологиялық білім берудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы биология пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана.
2. Campbell N. A., Urry L. A., Cain M. L., Wasserman S. A., Minorsky P. V., Orr R. B. Campbell Biology. – Pearson, 2020.
3. Alberts B., Heald R., Johnson A., Morgan D., Raff M., Roberts K., Walter P. Molecular Biology of the Cell. – New York: W. W. Norton & Company, 2022.
4. Pierce B. A. Genetics: A Conceptual Approach. – New York: W. H. Freeman, 2020.
5. Sadava D., Hillis D. M., Heller H. C., Hacker S. D. Life: The Science of Biology. – Oxford University Press.
6. Bybee R. W. The BSCS 5E Instructional Model: Creating Teachable Moments. – Arlington: NSTA Press, 2015.
7. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.
8. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – 1998. – Vol. 5. – No. 1. – P. 7–74.
9. Tomlinson C. A. How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms. – Alexandria: ASCD, 2017.
10. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO, 2023.
11. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023.
12. National Research Council. A Framework for K–12 Science Education: Practices, Crosscutting Concepts, and Core Ideas. – Washington, DC: The National Academies Press, 2012.
13. Орта білім беру ұйымдарында биология пәнін оқытуға арналған оқу-әдістемелік материалдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы.
14. Жалпы білім беретін мектептің биология пәніне арналған оқулықтары мен әдістемелік нұсқаулықтары. – Алматы.
15. Қазіргі білім беру технологиялары мен биологияны оқыту әдістемесіне арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер. – Алматы.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Мархабаева Гулмира Бегзатовна

Туркестанская область Мактааральский район

КГУ ОСШ №14 "Жас алаш"

Учитель начальных классов

Аннотация. В статье рассматривается значение современных педагогических технологий в организации образовательного процесса в начальной школе. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества образования, развития познавательной активности, самостоятельности, творческого мышления и функциональной грамотности младших школьников. Современная начальная школа ориентирована не только на передачу учащимся определённого объёма знаний, но и на формирование у них способности применять полученные знания в различных учебных и жизненных ситуациях. В связи с этим особое значение приобретает использование педагогических технологий, обеспечивающих активное участие ребёнка в образовательном процессе. Рассматриваются возможности применения информационно-коммуникационных, игровых, проектных, проблемных, исследовательских технологий, технологии развития критического мышления, дифференцированного и личностно ориентированного обучения. Особое внимание уделяется роли учителя в выборе и эффективном сочетании различных педагогических методов и технологий с учётом возрастных и индивидуальных особенностей младших школьников. Подчёркивается, что грамотное применение современных педагогических технологий способствует повышению учебной мотивации, развитию коммуникативных навыков, самостоятельности и ответственности учащихся, создаёт условия для раскрытия способностей каждого ребёнка и повышения эффективности образовательного процесса.

Современное образование развивается в условиях значительных социальных, информационных и технологических изменений. Сегодня перед школой стоит задача подготовить ребёнка не только к успешному усвоению учебной программы, но и к жизни в быстро меняющемся мире. Для современного человека важно уметь самостоятельно получать информацию, анализировать её, сравнивать различные точки зрения, принимать обоснованные решения, сотрудничать с другими людьми и применять полученные знания на практике. Основы этих качеств начинают формироваться уже в младшем школьном возрасте, поэтому особая ответственность возлагается на учителя начальных классов.

Начальная школа является важнейшим этапом становления личности ребёнка. Именно в этот период формируются отношение к учению, основные учебные навыки, познавательные интересы, способность взаимодействовать с окружающими, организовывать собственную деятельность и оценивать её результаты. От того, насколько содержательным, интересным и доступным будет образовательный процесс, во многом зависит дальнейшее отношение ребёнка к школе и обучению. Поэтому традиционной передачи готовой информации учащимся в современных условиях недостаточно. Учителю необходимо создавать такие ситуации, в которых школьник становится активным участником процесса познания.

Одним из эффективных направлений совершенствования образовательного процесса является использование современных педагогических технологий. Педагогическая технология предполагает продуманную организацию деятельности учителя и учащихся, направленную на достижение определённых образовательных результатов. При этом важным становится не только вопрос о том, чему учить ребёнка, но и вопрос о том, каким образом организовать его деятельность, чтобы полученные знания были осмысленными, прочными и применимыми на практике.

Использование современных педагогических технологий позволяет изменить характер взаимодействия между учителем и учащимися. Учитель постепенно перестаёт выступать исключительно в роли источника готовой информации. Его задача заключается в организации учебной деятельности, создании проблемных ситуаций, постановке вопросов, стимулировании поиска решений, поддержке инициативы и самостоятельности ребёнка. Ученик, в свою очередь, получает возможность не просто слушать и воспроизводить учебный материал, а рассуждать, исследовать, сравнивать, обсуждать, делать выводы и представлять результаты собственной деятельности.

При выборе педагогической технологии необходимо учитывать особенности младшего школьного возраста. Учащиеся начальных классов отличаются высокой эмоциональностью, любознательностью, потребностью в движении, общении и положительной оценке со стороны взрослых. Их внимание ещё недостаточно устойчиво, а работоспособность может быстро снижаться при однообразной деятельности. Именно поэтому урок в начальной школе должен предполагать смену различных видов работы, использование наглядности, практических заданий, элементов игры, сотрудничества и самостоятельного поиска.

Современные педагогические технологии дают учителю возможность сделать обучение более разнообразным. Однако само наличие новых методов или цифровых средств ещё не обеспечивает высокого качества образования. Любая технология должна применяться педагогически обоснованно и соответствовать конкретной цели урока. Учителю важно понимать, какой образовательный результат должен быть достигнут, какие задания помогут его получить и насколько выбранные формы деятельности соответствуют возможностям детей. Следовательно, педагогическая технология является не самоцелью, а инструментом организации эффективного обучения.

Особое место в начальной школе занимают игровые технологии. Игра является естественной и понятной для ребёнка формой деятельности. После поступления в школу ведущей становится учебная деятельность, однако потребность в игре сохраняется. Использование игровых элементов позволяет сделать процесс освоения нового материала более эмоциональным и доступным. Дидактические игры могут применяться на разных этапах урока: при актуализации знаний, объяснении нового материала, закреплении, повторении и проверке усвоенного.

На уроках математики, например, учитель может использовать математические игры, логические задания, соревнования, игровые ситуации, связанные с решением задач. На уроках русского языка эффективны словесные игры, задания на поиск ошибок, составление предложений и текстов, языковые загадки. На уроках литературного чтения могут использоваться ролевое чтение, инсценировка произведений, викторины и творческие задания. При этом игра должна сохранять образовательную направленность. Если внимание детей сосредоточено исключительно на соревновании или развлечении, учебная цель может отойти на второй план.

Игровые технологии помогают повысить мотивацию школьников и снизить эмоциональное напряжение. Ребёнок получает возможность проявить инициативу, попробовать разные способы решения задачи, взаимодействовать с одноклассниками. Особенно важным является создание ситуации успеха. Даже небольшой положительный результат способен повысить уверенность ученика в собственных силах и сформировать желание продолжать работу. Поэтому учителю необходимо организовывать игровые задания таким образом, чтобы каждый ребёнок мог принять участие и продемонстрировать свои возможности.

Не менее значимой является технология проблемного обучения. Её сущность заключается в создании учебной ситуации, в которой учащиеся сталкиваются с вопросом или задачей, для решения которых недостаточно простого воспроизведения уже известного материала. Возникает необходимость рассуждать, выдвигать предположения, проверять их и самостоятельно приходиться к определённому выводу. Для младших школьников проблемная ситуация должна быть доступной, понятной и вызывать естественный интерес.

Например, перед изучением нового математического способа действия учитель может предложить задание, которое сложно выполнить с помощью уже известных приёмов. Учащиеся замечают возникшее затруднение и вместе с педагогом определяют, каких знаний им не хватает. На уроке естествознания проблемный вопрос может быть связан с наблюдаемым природным явлением. На уроке языка учащимся можно предложить сравнить несколько слов или предложений и самостоятельно определить закономерность. Таким образом, новое знание воспринимается не как готовое правило, которое необходимо запомнить, а как результат собственной познавательной деятельности.

Проблемное обучение способствует развитию логического мышления, наблюдательности, умения устанавливать причинно-следственные связи. Важное значение имеет и формирование у ребёнка положительного отношения к интеллектуальному затруднению. Ученик постепенно понимает, что ситуация, когда ответ неизвестен сразу, является нормальной частью процесса познания. Он учится искать возможные пути решения, задавать вопросы и проверять предположения.

С проблемным обучением тесно связана исследовательская деятельность. Элементы исследования могут использоваться уже с первого класса, если задания соответствуют возрасту детей. Исследовательская деятельность младшего школьника не предполагает проведения сложных научных исследований. Она может включать наблюдение, сравнение, классификацию объектов, проведение простейших опытов, сбор информации, формулирование предположений и выводов.

Большие возможности для такой работы предоставляют уроки естествознания. Дети могут наблюдать за изменениями в природе, исследовать свойства воды, воздуха, почвы, растений, проводить простые безопасные опыты. Однако исследовательский подход применим и к другим учебным предметам. На уроках математики учащиеся могут искать закономерности в последовательностях чисел и геометрических фигурах, на уроках языка — наблюдать за изменением формы и значения слов, на литературном чтении — сравнивать поступки героев и определять авторскую позицию.

Исследовательская деятельность особенно ценна тем, что развивает у младших школьников умение самостоятельно задавать вопросы. В традиционной модели урока большинство вопросов задаёт учитель, а ребёнок должен дать правильный ответ. Исследовательский подход меняет эту ситуацию: учащийся учится сам определять, что ему необходимо узнать, где можно найти информацию и каким образом проверить полученный результат. Такое умение является важной основой дальнейшей учебной самостоятельности.

В современной начальной школе активно применяется и проектная технология. Метод проектов предполагает выполнение учащимися практической или творческой работы, результат которой можно представить в определённой форме. Это может быть небольшой доклад, плакат, рисунок, макет, книжка, презентация, памятка, выставка или коллективный продукт. Для младших школьников особенно подходят краткосрочные проекты, содержание которых связано с понятными им темами.

Проектная деятельность позволяет объединять знания из различных учебных предметов. Например, выполняя проект о родном крае, ребёнок может работать с текстами, картами, фотографиями, природоведческим и историческим материалом, проводить беседы со взрослыми и представлять собранную информацию одноклассникам. В ходе такой работы развиваются не только предметные знания, но и способность планировать действия, распределять обязанности, сотрудничать, выступать перед аудиторией и оценивать полученный результат.

При организации проектов в начальной школе важно соблюдать принцип доступности. Проект не должен превращаться в задание, которое фактически выполняют родители вместо ребёнка. Учитель должен выбирать такой объём и уровень сложности работы, при котором основная деятельность действительно доступна школьнику. Помощь взрослых может заключаться в организации условий, поиске отдельных материалов или обеспечении безопасности, однако содержание и представление результата должны максимально отражать деятельность самого ученика.

Одной из наиболее актуальных задач современного образования является развитие критического мышления. В младшем школьном возрасте его формирование начинается с простых, но принципиально важных действий: сравнения информации, выделения главного, установления связей, объяснения собственной точки зрения, постановки вопросов и поиска доказательств. Ребёнку необходимо постепенно приучать не только отвечать на вопрос «что?», но и размышлять над вопросами «почему?», «как ты это понял?», «чем можно доказать?», «может ли быть другой ответ?».

Технология развития критического мышления позволяет строить урок таким образом, чтобы учащиеся сначала актуализировали уже имеющиеся представления по теме, затем познакомились с новой информацией, а после этого осмыслили и систематизировали полученные знания. Учитель может использовать таблицы, схемы, смысловое чтение, вопросы различного уровня сложности, задания на сравнение, прогнозирование и аргументацию. Большое значение имеет обсуждение, в ходе которого ребёнок учится внимательно слушать позицию другого человека и корректно выражать собственное мнение.

Особую роль в развитии критического мышления играет работа с текстом. Современный школьник ежедневно сталкивается с большим количеством информации, поэтому умение понимать прочитанное становится основой успешного обучения. В начальных классах важно учить детей определять тему и основную мысль текста, находить необходимую информацию, различать главное и второстепенное, устанавливать последовательность событий, делать простые выводы и формулировать вопросы к прочитанному.

Такая работа непосредственно связана с формированием читательской и функциональной грамотности. Функционально грамотный ученик способен использовать знания не только для выполнения привычного задания по образцу, но и для решения практической задачи в изменённой ситуации. Поэтому современный урок должен включать задания, связанные с реальными или приближёнными к реальности ситуациями. Например, математические знания могут применяться при расчёте стоимости покупок, времени или расстояния; навыки чтения — при работе с объявлением, инструкцией, расписанием или информационной таблицей; знания об окружающем мире — при объяснении повседневных природных явлений.

Использование подобных заданий помогает ребёнку увидеть практическую ценность образования. Ученик начинает понимать, что знания необходимы не только для получения отметки, но и для решения конкретных жизненных задач. Это положительно влияет на учебную мотивацию и способствует формированию осознанного отношения к обучению.

Важное место среди современных педагогических технологий занимает информационно-коммуникационная технология. Современные дети с раннего возраста находятся в информационно насыщенной среде, поэтому школа не может оставаться в стороне от процессов цифровизации. Использование цифровых средств позволяет сделать учебный материал более наглядным, обеспечить разнообразие форм работы, организовать оперативную обратную связь и предоставить учащимся дополнительные возможности для самостоятельной деятельности. В начальной школе информационно-коммуникационные технологии могут применяться при объяснении нового материала, закреплении знаний, выполнении тренировочных упражнений, организации контроля, проектной и творческой деятельности.

Использование интерактивной доски, презентаций, учебных видеоматериалов, электронных упражнений, виртуальных моделей и других цифровых ресурсов способствует повышению интереса младших школьников к учебному процессу. Например, при изучении окружающего мира учащиеся могут рассматривать изображения природных объектов, наблюдать процессы, которые невозможно непосредственно продемонстрировать в классе, работать с картами и схемами. На уроках математики цифровые средства позволяют наглядно демонстрировать способы решения задач, геометрические фигуры, числовые закономерности. На уроках русского языка и литературного чтения могут применяться интерактивные задания, иллюстрации, аудиоматериалы и упражнения на работу с текстом.

Вместе с тем использование информационно-коммуникационных технологий требует от учителя разумного и педагогически обоснованного подхода. Цифровые средства не должны полностью заменять живое общение, чтение книг, письмо от руки, практическую деятельность и непосредственное взаимодействие учащихся друг с другом. Особенно важно соблюдать баланс в начальной школе, поскольку длительная работа с экраном может приводить к утомлению и снижению концентрации внимания. Учителю необходимо учитывать возраст детей, продолжительность использования цифровых устройств, содержание заданий и санитарно-гигиенические требования. Цифровой ресурс должен использоваться только тогда, когда он действительно помогает достичь поставленной образовательной цели.

Современная педагогическая практика показывает, что эффективность обучения значительно повышается при сочетании цифровых и традиционных средств. Например, после просмотра небольшого учебного фрагмента учащиеся могут обсудить увиденное, выполнить практическое задание, сделать запись в тетради, создать схему или сформулировать вывод. Такой подход позволяет избежать пассивного восприятия информации. Ребёнок должен не просто смотреть или слушать, а выполнять определённые интеллектуальные действия: сравнивать, анализировать, объяснять, задавать вопросы и делать выводы.

В условиях доступности большого объёма информации особую значимость приобретает формирование основ информационной грамотности. Уже в начальной школе ребёнку необходимо объяснять, что информация может быть достоверной и недостоверной, полезной и бесполезной, соответствующей или не соответствующей поставленной задаче. Учитель постепенно формирует у детей привычку внимательно относиться к источникам информации, сопоставлять факты и не воспринимать любое сообщение как безусловно правильное. Эти навыки становятся частью функциональной грамотности современного школьника.

Наряду с информационно-коммуникационными технологиями важную роль играет технология сотрудничества. Образовательный процесс в начальной школе невозможно представить без общения. В ходе совместной деятельности ребёнок учится не только выполнять учебные задания, но и слушать другого человека, задавать вопросы, аргументировать своё мнение, договариваться и принимать совместные решения. Такие навыки необходимы как для успешного обучения, так и для дальнейшей социализации личности.

Одной из распространённых форм организации сотрудничества является работа в парах. Она позволяет включить в активную деятельность практически каждого ученика. Дети могут проверять выполнение заданий друг у друга, обсуждать способы решения, читать текст по ролям, составлять вопросы, выполнять взаимопроверку. При этом учителю важно заранее объяснить правила взаимодействия: необходимо выслушивать партнёра, не перебивать его, корректно указывать на ошибки и совместно искать правильное решение.

Более сложной формой является групповая работа. Она требует от младших школьников умения распределять обязанности и нести ответственность за общий результат. На первых этапах учитель оказывает значительную помощь: объясняет порядок работы, распределяет или предлагает распределить роли, определяет время и критерии выполнения задания. Постепенно учащиеся приобретают опыт самостоятельной организации групповой деятельности. Важно, чтобы каждый участник группы имел конкретную задачу и возможность внести вклад в общий результат.

Групповая работа особенно эффективна при выполнении творческих, исследовательских и проектных заданий. Например, одна группа может анализировать текст, другая — составлять вопросы, третья — готовить иллюстрацию или схему, а затем результаты объединяются и обсуждаются всем классом. Подобная деятельность развивает коммуникативные способности и формирует понимание того, что сложную задачу иногда эффективнее решать совместными усилиями.

При организации сотрудничества учителю необходимо учитывать психологический климат класса. Недопустима ситуация, когда наиболее активные или успешные учащиеся постоянно выполняют основную работу, а остальные остаются пассивными наблюдателями. Педагог должен создавать условия для участия каждого ребёнка. Для этого можно распределять роли, менять состав групп, использовать задания различного характера и оценивать не только конечный результат, но и качество взаимодействия.

С технологией сотрудничества тесно связано личностно ориентированное обучение. В центре такого подхода находится ребёнок с его индивидуальными особенностями, интересами, способностями и образовательными потребностями. Все учащиеся одного класса отличаются друг от друга темпом работы, уровнем подготовки, особенностями восприятия информации, характером, интересами и мотивацией. Поэтому использование одинаковых требований к способам выполнения всех заданий не всегда позволяет каждому ученику в полной мере реализовать свои возможности.

Личностно ориентированный подход предполагает создание условий, в которых ребёнок может проявить свои сильные стороны и постепенно преодолевать затруднения. Важно не сравнивать ученика исключительно с другими детьми, а обращать внимание на его собственную динамику. Даже небольшой прогресс должен быть замечен педагогом. Такое отношение способствует формированию уверенности, положительной самооценки и внутренней мотивации к обучению.

Практическим инструментом реализации личностно ориентированного подхода является дифференцированное обучение. Учитель может предлагать учащимся задания разного уровня сложности, различный объём помощи, дополнительные опоры, схемы, алгоритмы и творческие задания. При этом дифференциация не должна приводить к устойчивому делению детей на «сильных» и «слабых». Уровень задания может меняться в зависимости от конкретной темы, индивидуального прогресса ребёнка и характера учебной деятельности.

Например, при изучении математики одним учащимся может быть предложено задание с подробным алгоритмом выполнения, другим — аналогичное задание без подсказки, а детям, быстро освоившим материал, — задача повышенной сложности или задание на поиск нескольких способов решения. На уроке русского языка часть детей может работать со словами для справки, в то время как другие самостоятельно составляют текст. Таким образом, все ученики работают над достижением общей образовательной цели, но способы и степень самостоятельности могут различаться.

Дифференциация помогает создать ситуацию успеха и одновременно избежать недостаточной учебной нагрузки для детей, которые быстрее справляются с программным материалом. Важно, чтобы задания повышенной сложности не воспринимались как наказание за быстро выполненную работу. Они должны быть содержательными, интересными и давать возможность для проявления инициативы, творчества и исследовательской активности.

В современной начальной школе значительное внимание уделяется здоровьесберегающим технологиям. Качество образования непосредственно связано с физическим и эмоциональным состоянием ребёнка. Даже самая эффективная методика не даст желаемого результата, если школьник испытывает постоянное переутомление, тревожность или страх ошибки. Поэтому педагог должен организовывать урок с учётом возрастных возможностей учащихся, чередовать виды деятельности, проводить динамические паузы, следить за рабочей позой детей и создавать благоприятную психологическую атмосферу.

Здоровьесберегающий подход включает не только физкультминутки. Он предполагает рациональную организацию всего образовательного процесса. Важное значение имеют темп урока, продолжительность отдельных видов деятельности, эмоциональный фон, доступность заданий, характер педагогического общения. Если ребёнок постоянно боится ошибиться или получить отрицательную оценку, его познавательная активность снижается. Напротив, атмосфера уважения и поддержки позволяет учащимся свободнее выражать свои мысли, задавать вопросы и пробовать различные способы решения.

Современный педагог должен рассматривать ошибку как естественную часть процесса обучения. Ошибка предоставляет информацию о том, что ребёнок уже понял, а над чем необходимо продолжить работу. Такой подход особенно важен в начальных классах, когда формируется отношение школьника к собственным успехам и неудачам. Если ребёнок воспринимает ошибку исключительно как доказательство своей неспособности, он постепенно начинает избегать сложных заданий. Если же учитель помогает анализировать причину ошибки и находить способ её исправления, развивается способность к рефлексии и самоконтролю.

С этим связано использование технологии формирующего оценивания. Её основная задача состоит не только в фиксации конечного результата, но и в поддержке процесса обучения. Учащийся должен понимать, чему он учится, что у него уже получается и какие действия необходимо предпринять для улучшения результата. Поэтому большое значение имеют понятные критерии выполнения задания и содержательная обратная связь со стороны учителя.

В начальной школе элементы формирующего оценивания могут использоваться в простой и доступной форме. Перед выполнением работы учитель вместе с детьми обсуждает, каким должен быть хороший результат. После выполнения задания учащиеся могут сравнить свою работу с предложенными критериями, отметить успешные моменты и определить, что следует исправить. Постепенно формируются навыки самооценки и взаимооценки.

Однако взаимооценивание требует предварительного обучения. Ребёнку необходимо показать, как корректно оценивать работу одноклассника, не переходя к оценке его личности. Полезно учить детей сначала

отмечать то, что выполнено успешно, затем указывать конкретный момент, который можно улучшить. Такой подход формирует культуру обратной связи и уважительное отношение к результатам труда других людей.

Самооценка также является важным компонентом учебной самостоятельности. Младший школьник постепенно учится отвечать на вопросы: «Что я сегодня узнал?», «Что у меня получилось?», «Что вызвало затруднение?», «Как я могу исправить ошибку?». Рефлексия может занимать всего несколько минут в конце урока, но при систематическом применении она помогает ребёнку осознавать собственную учебную деятельность. Задача учителя заключается в том, чтобы рефлексия не превращалась в формальное действие, а действительно помогала детям анализировать процесс и результат своей работы.

Значительные возможности для развития самостоятельности предоставляет технология «перевернутого» обучения, отдельные элементы которой могут использоваться и в начальной школе. Её применение должно быть особенно осторожным и учитывать возраст учащихся. Например, ребёнок может заранее познакомиться с небольшим иллюстративным или информационным материалом, а на уроке основное время используется для обсуждения, практической работы и выполнения заданий. При этом нельзя переносить основную ответственность за объяснение нового материала на семью. Самостоятельная предварительная работа должна быть короткой, понятной и доступной ребёнку.

Важным направлением является интеграция различных педагогических технологий. В реальном образовательном процессе учителю редко требуется использовать одну технологию в «чистом» виде на протяжении всего урока. Более эффективным может оказаться их разумное сочетание. Например, урок может начинаться с проблемного вопроса, затем учащиеся работают в группах, используют цифровой ресурс для получения дополнительной информации, выполняют практическое задание, представляют результаты и завершают работу самооценкой. В таком случае каждая технология выполняет конкретную педагогическую функцию и способствует достижению общей цели.

При этом чрезмерное количество методов и приёмов на одном уроке также не является показателем его современности или эффективности. Иногда стремление использовать как можно больше интерактивных упражнений приводит к тому, что урок становится внешне насыщенным, но дети не успевают глубоко осмыслить материал. Педагогическая ценность технологии определяется не её новизной, а тем, насколько она помогает ребёнку понять учебный материал, сформировать необходимое умение и применить его в новой ситуации.

Одним из важнейших условий успешного применения современных педагогических технологий является профессиональная компетентность учителя. Педагог должен постоянно совершенствовать свои знания, изучать новые методики, анализировать собственный опыт и оценивать результативность используемых подходов. Современные технологии требуют от учителя гибкости и готовности изменять заранее запланированный ход урока в зависимости от реакции детей, возникающих затруднений и достигнутых результатов.

Особенно важно умение учителя осуществлять педагогическую рефлексию. После урока полезно анализировать не только то, удалось ли выполнить запланированные задания, но и то, насколько активно работали учащиеся, какие задания вызвали наибольший интерес или трудности, все ли дети были включены в деятельность, какие методы оказались наиболее результативными. Такой анализ позволяет постепенно совершенствовать собственную педагогическую практику.

Современные технологии меняют и требования к планированию урока. В центре внимания педагога должен находиться не перечень действий учителя, а деятельность ученика и предполагаемый образовательный результат. Планируя урок, важно определить, какие знания и умения должны сформироваться, какие действия будут выполнять дети, каким образом будет организована обратная связь и как можно установить, достигнут ли запланированный результат.

Важным показателем эффективности урока становится активность самого ученика. Если большую часть времени говорит и действует только учитель, возможности детей для самостоятельного мышления ограничиваются. Современная организация обучения предполагает увеличение доли содержательной деятельности учащихся: обсуждения, решения задач, чтения и анализа текстов, практической работы, исследования, создания собственных продуктов. При этом роль учителя не уменьшается, а становится более сложной: ему необходимо проектировать образовательные ситуации, наблюдать за деятельностью детей, своевременно предоставлять поддержку и корректировать процесс обучения.

Необходимо учитывать и то, что применение современных педагогических технологий должно быть системным. Однократное использование необычного приёма может вызвать эмоциональный интерес, но не обеспечит устойчивого образовательного результата. Для формирования самостоятельности, критического мышления, коммуникативных навыков и способности к рефлексии необходима последовательная работа на протяжении длительного времени. Если учитель регулярно предоставляет учащимся возможность рассуждать, выбирать способы выполнения заданий, сотрудничать и оценивать собственные результаты, соответствующие умения постепенно становятся частью их учебного поведения.

Таким образом, современный урок в начальной школе представляет собой гибко организованную образовательную среду, в которой сочетаются различные формы познавательной, коммуникативной, практической и творческой деятельности. Его эффективность зависит не от количества использованных технологий, а от их соответствия цели обучения, возрастным особенностям детей и конкретной педагогической ситуации. Именно осмысленный выбор методов позволяет превратить современные педагогические технологии из внешнего элемента урока в действенный инструмент развития личности младшего школьника.

Особое значение при использовании современных педагогических технологий имеет создание развивающей образовательной среды, в которой каждый младший школьник получает возможность проявлять инициативу, задавать вопросы, самостоятельно искать ответы и не бояться высказывать собственное мнение. Такая среда предполагает уважительное отношение к личности ребёнка и признание индивидуального темпа его развития. Учитель должен стремиться к тому, чтобы образовательный процесс вызывал у учащихся не только необходимость выполнить определённое задание, но и внутреннее желание узнать новое, разобраться в непонятном, поделиться полученными знаниями с другими.

В этом отношении большое значение приобретает мотивационная составляющая современного урока. Младшему школьнику важно понимать цель своей деятельности. Если ребёнок осознаёт, для чего он выполняет конкретное задание и где полученное знание может быть использовано, его отношение к работе становится более осмысленным. Поэтому постановка учебной цели должна быть понятной учащимся. В ряде случаев полезно привлекать самих детей к её формулированию. Учитель создаёт проблемную ситуацию, задаёт направляющие вопросы, а школьники определяют, чему им предстоит научиться. Такая организация работы способствует развитию ответственности за собственное обучение.

Важным направлением современной начальной школы является формирование творческого мышления. Современные педагогические технологии предоставляют широкие возможности для организации творческой деятельности. Это могут быть задания с несколькими возможными решениями, сочинение собственных историй, создание иллюстраций, моделирование ситуаций, разработка небольших проектов, составление вопросов и задач. Ценность таких заданий заключается в отсутствии единственного заранее заданного способа действия. Ребёнок получает возможность проявить фантазию, выбрать собственный путь и представить индивидуальный результат.

Творческие задания особенно эффективны тогда, когда они связаны с изучаемым материалом и имеют понятную образовательную цель. Например, после чтения литературного произведения учащимся можно предложить изменить его концовку, написать письмо герою или представить события от имени другого персонажа. На уроках математики дети могут самостоятельно составлять задачи по заданной ситуации. На уроках окружающего мира — создавать памятки о бережном отношении к природе, разрабатывать модели или представлять результаты наблюдений. Такие задания позволяют одновременно закреплять предметные знания и развивать воображение, самостоятельность и способность применять изученное в новой ситуации.

Современные технологии позволяют также реализовать межпредметные связи. Для ребёнка окружающий мир не разделён на отдельные школьные дисциплины, поэтому интеграция знаний помогает сформировать более целостное представление о действительности. Одна тема может объединять содержание литературного чтения, языка, математики, естествознания, художественного труда и других учебных предметов. Например, изучая тему природы родного края, учащиеся могут читать художественные и познавательные тексты, работать с числовой информацией, составлять описания, создавать рисунки, проводить наблюдения и выполнять небольшой исследовательский проект.

Интегрированные задания способствуют развитию способности переносить знания из одной учебной ситуации в другую. Это имеет непосредственное отношение к функциональной грамотности. Ребёнок должен видеть взаимосвязь между полученными знаниями и понимать возможность их практического применения. Именно поэтому современное обучение постепенно отходит от механического запоминания большого количества разрозненных сведений и ориентируется на понимание, осмысление и использование информации.

При организации современного образовательного процесса большое внимание необходимо уделять развитию речи младших школьников. Независимо от учебного предмета ребёнок должен учиться формулировать мысли, объяснять ход рассуждений, задавать вопросы, аргументировать ответы и вести диалог. Педагогические технологии сотрудничества, проблемного и проектного обучения создают естественные ситуации для речевой активности. Если ученик должен представить результат групповой работы, объяснить способ решения или защитить небольшой проект, речь становится реальным инструментом учебной деятельности.

Важным условием является предоставление учащимся достаточного времени для ответа. Иногда на уроке учитель, стремясь сохранить высокий темп, слишком быстро отвечает на собственный вопрос или обращается к другому ученику. В результате дети привыкают к тому, что длительное размышление не требуется. Современная педагогическая технология, напротив, предполагает создание пространства для самостоятельной мыслительной деятельности. Даже небольшая пауза после постановки вопроса может повысить качество ответов и увеличить количество учащихся, готовых участвовать в обсуждении.

Не менее важным является использование открытых вопросов. Вопросы, предполагающие только воспроизведение факта, необходимы для проверки определённых знаний, однако их недостаточно для развития мышления. Вопросы «Почему ты так думаешь?», «Как можно решить по-другому?», «Что произойдёт, если изменить условие?», «Какой вывод можно сделать?» побуждают ребёнка анализировать информацию и аргументировать собственную позицию. Систематическое использование подобных вопросов постепенно формирует культуру рассуждения.

Большую роль в современной начальной школе играет индивидуальная педагогическая поддержка. Даже при использовании групповой работы и общих интерактивных заданий учитель должен видеть конкретного ребёнка и его затруднения. Одному ученику необходимо дополнительное объяснение, другому — визуальная опора, третьему — возможность выполнить более сложное задание. Современные технологии позволяют гибко

организовывать такую поддержку, но её эффективность зависит прежде всего от профессионального наблюдения педагога.

Важно помнить, что педагогическая технология не может полностью заменить личность учителя. Цифровые платформы, интерактивные упражнения, проектные методы и разнообразные образовательные ресурсы являются инструментами. Именно учитель определяет цели их использования, выбирает содержание, создаёт эмоциональный климат и выстраивает отношения с детьми. В начальной школе значение личности педагога особенно велико, поскольку отношение ребёнка к предмету и к учебной деятельности во многом формируется через отношение к учителю.

Педагог должен демонстрировать уважение к мнению учащихся, справедливость, последовательность требований и заинтересованность в их успехе. Если ребёнок чувствует, что его вопрос воспринимается серьёзно, а попытка найти решение ценится даже при наличии ошибки, он становится более активным. В такой атмосфере современные технологии действительно выполняют развивающую функцию.

Необходимо учитывать и взаимодействие школы с семьёй. Внедрение современных педагогических технологий может вызывать у родителей различные вопросы, особенно когда формы обучения отличаются от тех, к которым они привыкли в период собственного школьного обучения. Поэтому учителю важно объяснять родителям цели используемых методов. Родители должны понимать, почему ребёнок выполняет проект, работает в группе, проводит самооценку или использует цифровые образовательные ресурсы.

Особое внимание необходимо уделять вопросу самостоятельности ребёнка. Родительская помощь полезна, когда она направлена на создание условий для работы, поддержку интереса и обсуждение результатов. Однако выполнение учебных и проектных заданий за ребёнка лишает их педагогической ценности. Задача школы и семьи состоит в том, чтобы постепенно формировать у младшего школьника ответственность за собственную деятельность.

Использование современных педагогических технологий требует систематического анализа образовательных результатов. Учителю необходимо оценивать не только успеваемость учащихся, но и динамику их самостоятельности, активности, способности сотрудничать, работать с информацией и применять знания. Некоторые результаты невозможно измерить одной контрольной работой. Например, развитие коммуникативных навыков проявляется в ходе групповой работы, способность к аргументации — во время обсуждения, а исследовательские умения — при выполнении практических заданий.

Для оценки таких результатов педагог может использовать наблюдение, анализ учебных продуктов, индивидуальные и групповые задания, самооценку и другие способы получения обратной связи. Важно, чтобы оценивание помогало корректировать образовательный процесс. Если определённая технология не приводит к ожидаемому результату, учителю необходимо проанализировать причины и изменить организацию работы. Педагогическая гибкость становится одним из ключевых профессиональных качеств современного учителя.

Вместе с преимуществами применение современных педагогических технологий связано с определёнными трудностями. Одной из них является необходимость значительной предварительной подготовки. Создание качественных заданий, подбор цифровых материалов, организация проектов и групповой деятельности требуют времени. Кроме того, учителю необходимо учитывать разный уровень подготовки детей и доступность ресурсов.

Другой возможной трудностью является формальное использование современных методов. Иногда внешне привлекательная форма не сопровождается содержательной деятельностью учащихся. Например, использование интерактивной доски само по себе не делает урок инновационным, если дети остаются пассивными наблюдателями. Аналогично групповая работа не является полноценным сотрудничеством, если задание выполняет один ребёнок, а остальные лишь присутствуют рядом. Поэтому при оценке технологии необходимо обращать внимание прежде всего на характер познавательной деятельности учащихся.

Ещё одной задачей является сохранение разумного баланса между новыми и традиционными методами. Современная педагогика не требует полного отказа от объяснения учителя, работы с учебником, письменных упражнений, чтения и повторения. Эти методы сохраняют свою образовательную ценность. Вопрос заключается в том, насколько осознанно они используются и как сочетаются с активными формами деятельности. Например, краткое и точное объяснение учителя может быть эффективнее продолжительного самостоятельного поиска в ситуации, когда детям необходимо познакомиться с конкретным правилом или алгоритмом.

Таким образом, современный урок не следует противопоставлять традиционному исключительно по внешним признакам. Главным критерием является качество образовательной деятельности ребёнка. Если ученик понимает изучаемый материал, умеет применять знания, проявляет самостоятельность, задаёт вопросы, взаимодействует с одноклассниками и постепенно учится оценивать собственные результаты, педагогическая технология выполняет свою основную функцию.

Перспективы использования современных педагогических технологий в начальной школе непосредственно связаны с дальнейшим развитием цифровой образовательной среды, совершенствованием методик формирования функциональной грамотности и усилением индивидуализации обучения. При этом технологическое развитие делает ещё более значимыми профессиональную позицию и педагогическое мастерство учителя. Чем больше образовательных инструментов появляется в распоряжении педагога, тем важнее способность критически оценивать их качество и выбирать только те, которые соответствуют возрасту детей и поставленным образовательным задачам.

Особого внимания требует разумное использование технологий, основанных на автоматизации и интеллектуальных цифровых системах. Их возможности могут применяться для создания дополнительных учебных материалов, адаптации отдельных заданий, визуализации информации и организации обратной связи. Однако в начальной школе такие инструменты должны использоваться под контролем педагога. Ребёнок должен развивать собственное мышление, речь, воображение и способность самостоятельно выполнять учебные действия, а цифровой инструмент должен помогать этому процессу, а не подменять его.

Современная школа должна готовить ребёнка к условиям, которые будут постоянно изменяться. Невозможно заранее предоставить учащемуся готовый набор знаний для решения всех будущих задач. Поэтому особенно значимыми становятся способность учиться, находить необходимую информацию, критически её оценивать, сотрудничать, принимать решения и адаптироваться к новой ситуации. Основы этих качеств закладываются в начальной школе, что определяет высокую значимость педагогических технологий, ориентированных на активную деятельность ученика.

Для достижения устойчивого результата современные технологии должны использоваться последовательно и систематически. Отдельный проект, игра или интерактивное упражнение способны разнообразить урок, однако развитие самостоятельности и функциональной грамотности требует постоянной практики. Учитель постепенно усложняет задания, расширяет степень самостоятельности учащихся и создаёт ситуации, в которых дети применяют ранее освоенные способы деятельности в новых условиях.

При этом необходимо сохранять доступность обучения. Любая технология должна соответствовать возрастным возможностям младшего школьника. Избыточная сложность, информационная перегрузка или слишком быстрый темп могут снижать образовательный эффект. Педагог должен видеть реакцию детей и своевременно изменять характер деятельности. Именно сочетание технологичности и внимательного отношения к ребёнку обеспечивает высокое качество современного начального образования.

Заключение

Использование современных педагогических технологий в начальной школе является важным условием повышения качества образовательного процесса и всестороннего развития личности младшего школьника. Современное образование ориентировано не только на усвоение учащимися определённого объёма знаний, но и на формирование способности самостоятельно мыслить, получать и анализировать информацию, сотрудничать, применять знания на практике, оценивать результаты собственной деятельности и продолжать обучение.

Игровые, проблемные, исследовательские и проектные технологии, информационно-коммуникационные средства, технология развития критического мышления, сотрудничество, дифференцированное и личностно ориентированное обучение позволяют организовать разнообразную и содержательную деятельность учащихся. Их применение способствует развитию познавательного интереса, учебной мотивации, самостоятельности, творческого мышления, коммуникативных способностей, читательской и функциональной грамотности.

Вместе с тем эффективность современных педагогических технологий определяется не самим фактом их использования. Необходимо учитывать образовательную цель, содержание учебного материала, возрастные и индивидуальные особенности детей, уровень их подготовки и конкретные условия обучения. Чрезмерное увлечение внешней новизной методов может привести к снижению содержательности урока. Поэтому педагог должен осознанно выбирать технологии и сочетать их с проверенными традиционными методами.

Особая роль принадлежит учителю начальных классов. Современный педагог выступает не только источником знаний, но и организатором, наставником, консультантом и координатором учебной деятельности. Он создаёт условия для самостоятельного поиска, поддерживает инициативу ребёнка, помогает преодолевать трудности и формирует благоприятную психологическую атмосферу. Профессиональное мастерство учителя проявляется в способности подобрать наиболее эффективный способ работы для конкретного класса и конкретной образовательной ситуации.

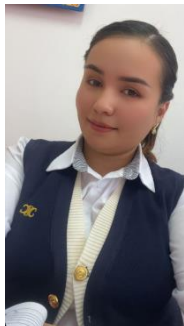
Таким образом, современные педагогические технологии открывают значительные возможности для совершенствования начального образования. Их грамотное и систематическое применение позволяет сделать обучение более активным, доступным, практико-ориентированным и личностно значимым. В результате создаются условия для формирования школьника, который не только обладает необходимыми знаниями, но и способен самостоятельно учиться, мыслить, взаимодействовать с окружающими и использовать полученный опыт в различных жизненных ситуациях. Именно такая направленность образовательного процесса соответствует основным задачам современной начальной школы и создаёт прочную основу для дальнейшего успешного обучения ребёнка.

Использованная литература

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология. — Москва: Педагогика-Пресс, 1999.
2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. — Москва: Народное образование, 1998.
3. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. — Москва: Академия, 2009.
4. Хуторской А. В. Современная дидактика. — Москва: Высшая школа, 2007.
5. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. — Москва: ИНТОР, 1996.
6. Зимняя И. А. Педагогическая психология. — Москва: Логос, 2004.
7. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. — Москва: Педагогика, 1989.
8. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. — Рига: Эксперимент, 1995.

9. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. — Москва: Сентябрь, 1996.
10. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. — Ростов-на-Дону: Булат, 2000.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАБИҒАТҚА ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ

Раджапбоева Дильноза Норкулқызы
*Түркістан облысы, Жетісай ауданы,
"І.Жансүгіров атындағы №30 ЖББМ" КММ
Хатшысы, Биология пәні бойынша маман*

Аннотация. Қазіргі кезеңде қоршаған ортаның ластануы, табиғи ресурстардың сарқылуы, климаттың өзгеруі, биоалуантүрліліктің азаюы және экожүйелердің бұзылуы адамзат алдында тұрған аса маңызды мәселелердің қатарына жатады. Мұндай жағдайда жас ұрпақтың экологиялық сауаттылығын арттыру, табиғатқа жауапкершілікпен қарайтын тұлға қалыптастыру білім беру жүйесінің маңызды міндетіне айналып отыр. Экологиялық білім мен тәрбие оқушыға табиғат туралы ғылыми білім берумен ғана шектелмейді. Ол қоршаған ортаға саналы көзқарас қалыптастыруды, табиғи байлықтарды ұқыпты пайдалануды, күнделікті өмірде экологиялық жауапты шешім қабылдауды және табиғатты қорғауға бағытталған нақты іс-әрекетке қатысуды көздейді. Мақалада экологиялық білім мен тәрбиенің оқушы тұлғасын қалыптастырудағы маңызы, экологиялық мәдениет пен жауапкершіліктің өзара байланысы, мектептегі оқу-тәрбие үдерісінде экологиялық құндылықтарды қалыптастырудың тиімді жолдары қарастырылады. Сонымен қатар экологиялық тәрбиені пән мазмұнымен, практикалық жұмыстармен, жобалық және зерттеушілік қызметпен, мектеп пен отбасының бірлескен әрекетімен байланыстырудың қажеттілігі талданады. Оқушылардың табиғатқа деген жауапкершілігін қалыптастыру үздіксіз, жүйелі және тәжірибеге негізделген педагогикалық үдеріс екендігі айқындалады.

Түйін сөздер: экологиялық білім, экологиялық тәрбие, экологиялық мәдениет, табиғат, қоршаған орта, экологиялық жауапкершілік, оқушы, тұрақты даму, табиғатты қорғау, экологиялық сауаттылық.

Қазіргі қоғамның даму қарқыны адам мен табиғат арасындағы байланысты жаңа тұрғыдан қарастыруды талап етеді. Ғылыми-техникалық прогресс, өндірістің ұлғаюы, урбанизация, табиғи ресурстарды қарқынды пайдалану адам өмірінің сапасын арттырумен қатар қоршаған ортаға түсетін антропогендік қысымды да күшейтті. Ауа мен судың ластануы, топырақ сапасының төмендеуі, тұрмыстық және өндірістік қалдықтардың көбеюі, орман алқаптарының қысқаруы, жануарлар мен өсімдіктердің жекелеген түрлерінің азаюы экологиялық мәселелердің бір ғана мемлекеттің емес, бүкіл адамзаттың ортақ мәселесіне айналғанын көрсетеді. Сондықтан табиғатты қорғау мәселесін тек мамандардың немесе мемлекеттік органдардың міндеті ретінде қарастыру жеткіліксіз. Экологиялық қауіпсіздік әр адамның дүниетанымына, күнделікті әрекетіне және қоршаған орта алдындағы жауапкершілігіне тікелей байланысты.

Осындай жағдайда мектептің атқаратын рөлі ерекше. Мектеп – баланың ғылыми білім алып қана қоймай, қоршаған әлемге деген көзқарасы, құндылықтары мен мінез-құлық дағдылары қалыптасатын әлеуметтік орта. Оқушы табиғатқа қандай қатынас жасау керектігін тек оқулықтағы анықтамалар арқылы меңгермейді. Ол мектептегі сабақтан, мұғалімнің үлгісінен, сыныптан тыс жұмыстардан, отбасындағы тәрбиеден, қоршаған ортаның жағдайынан және өзінің практикалық әрекетінен үйренеді. Осы тұрғыдан алғанда экологиялық білім мен тәрбие бір-бірімен тығыз байланысты тұтас педагогикалық үдеріс ретінде ұйымдастырылуы тиіс.

Экологиялық білім дегеніміз – оқушылардың табиғат, қоғам және адам арасындағы өзара байланысты ғылыми тұрғыдан түсінуіне мүмкіндік беретін білімдер, түсініктер мен дағдылар жүйесі. Ал экологиялық тәрбие сол білімді тұлғаның құндылықтық ұстанымына, мінез-құлқына және нақты әрекетіне айналдыруға бағытталады. Оқушы судың табиғи ресурс екенін білуі мүмкін, бірақ оны күнделікті өмірде үнемдемесе, алған білімінің тәрбиелік нәтижесі толық қалыптасты деп айту қиын. Сол сияқты қоршаған ортаның ластануы туралы ақпаратты меңгеру жеткіліксіз; оқушы қалдықты азайту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған ортаның тазалығын сақтау сияқты әрекеттердің өзінің де жауапкершілігіне кіретінін түсінуі қажет.

Экологиялық білім берудің түпкі нәтижесі табиғат туралы көп ақпарат білетін оқушы ғана емес, экологиялық тұрғыдан ойлайтын және жауапты әрекет ететін азамат қалыптастыру болуы керек. Экологиялық жауапкершілік адамның табиғатқа жасаған әрбір әрекетінің белгілі бір салдары бар екенін түсінуінен басталады. Мәселен, көшеге тасталған бір пластик бөтелке немесе орынсыз жұмсалған су көлемі жеке адам үшін елеусіз болып көрінуі мүмкін. Алайда осындай әрекеттер миллиондаған адамның күнделікті әдетіне

айналған кезде оның табиғатқа түсіретін салмағы артады. Сондықтан экологиялық тәрбие оқушыға «табиғатты қорғау керек» деген жалпы қағиданы ғана емес, «менің күнделікті таңдауым қоршаған ортаға қалай әсер етеді?» деген сұраққа жауап іздеуді үйретуі тиіс.

Оқушылардың табиғатқа жауапкершілігін қалыптастыруда экологиялық сананың орны маңызды. Экологиялық сана табиғаттың адам өмірінің сыртындағы жеке құбылыс емес, адамның өмір сүруінің негізі екенін түсінуден қалыптасады. Адам таза ауасыз, сапалы сусыз, құнарлы топырақсыз, тұрақты экожүйесіз өмір сүре алмайды. Демек, табиғатты қорғау – тек жануарлар мен өсімдіктерді қорғау емес, адамның өзінің өмір сүру ортасын сақтау. Осы қарапайым байланысты бала мектеп жасынан түсінген кезде табиғатқа деген қатынасы да өзгере бастайды. Ол қоршаған ортаға тек тұтынушы ретінде емес, оның бір бөлігі ретінде қарайды.

Экологиялық мәдениет ұғымы да білім мен тәрбиенің өзара сабақтастығын білдіреді. Экологиялық мәдениеті қалыптасқан тұлға табиғат заңдылықтарын біледі, экологиялық мәселелерді түсінеді, өзінің әрекетінің ықтимал салдарын бағалайды және табиғи ортаға зиян келтірмеуге ұмтылады. Мұндай мәдениет бір күнде немесе бір пәннің аясында қалыптаспайды. Ол баланың мектепке келген алғашқы күнінен бастап жүйелі түрде дамытылып, жас ерекшелігіне қарай күрделеніп отыруы қажет. Бастауыш сыныпта табиғатты сүю, өсімдіктер мен жануарларға қамқорлық жасау, суды және электр энергиясын үнемдеу сияқты қарапайым әрекеттерден басталған тәрбие жоғары сыныптарда климаттың өзгеруі, табиғи ресурстарды басқару, экологиялық қауіпсіздік, тұрақты даму және саналы тұтыну секілді күрделі мәселелерді түсінуге ұласуы тиіс.

Экологиялық тәрбиенің маңызды ерекшелігі – оның тек сөз арқылы жүзеге аспайтындығында. Оқушы табиғатты қорғау туралы қанша дәріс тыңдағанымен, табиғатпен тікелей қарым-қатынас жасамаса және экологиялық әрекетке өзі қатыспаса, білімнің мінез-құлыққа айналуы қиын. Сондықтан мектептегі экологиялық тәрбие теория мен практиканың бірлігіне негізделгені жөн. Ағаш отырғызу, мектеп ауласын көгалдандыру, құстарға ұя жасау, қоршаған ортаны тазарту жұмыстарына қатысу, суды үнемдеу бойынша бақылау жүргізу, қалдықтарды сұрыптау, макулатура жинау, экологиялық жобалар әзірлеу сияқты әрекеттер оқушыға өзінің қоршаған ортаға нақты үлес қоса алатынын көрсетеді.

Бұл жұмыстардың тәрбиелік мәні оларды жай ғана науқандық іс-шара ретінде өткізумен шектелмейді. Мысалы, мектеп аумағын тазарту барысында оқушы тек қоқыс жинап қана қоймай, қалдықтың не себепті пайда болғанын, оның табиғатқа қанша уақыт сақталуы мүмкін екенін, оны азайтудың қандай жолдары бар екенін талдауы қажет. Сонда қарапайым сенбілік экологиялық ойлауды қалыптастыратын тәжірибелік сабаққа айналады. Сол сияқты ағаш отырғызу кезінде ағаштың экожүйедегі қызметі, көмірқышқыл газын сіңіруі, ауаның сапасына әсері, топырақты қорғаудағы рөлі туралы біліммен толықтырылған жағдайда атқарылған жұмыстың танымдық және тәрбиелік құндылығы артады.

Экологиялық білімнің тиімділігі оның пәнаралық сипатымен де ерекшеленеді. Табиғат пен қоршаған орта мәселелері тек биология немесе география пәндерінің мазмұнымен шектелмейді. Химия сабақтарында ауа, су және топырақ құрамының өзгеруі, ластаушы заттардың әсері қарастырылса, физикада энергия көздері мен энергияны тиімді пайдалану мәселелерін талдауға болады. Математикада табиғи ресурстардың шығынына байланысты есептер, статистикалық мәліметтерді талдау, диаграмма мен график құру арқылы экологиялық мазмұнды дамытуға мүмкіндік бар. Тіл және әдебиет сабақтарында табиғат тақырыбындағы шығармаларды талдау арқылы оқушының табиғатқа эмоциялық-құндылықтық қатынасы қалыптасады. Тарих пәнінде адамзат қоғамының табиғи ортаға ықпалы мен шаруашылық қызметтің өзгеруін зерттеуге болады. Осылайша экологиялық білім барлық пәндерді байланыстыратын ортақ тәрбиелік бағытқа айналады.

Қазақстан жағдайында экологиялық тәрбие мәселесінің өзіндік ерекшелігі бар. Еліміздің кең аумағында әртүрлі табиғи аймақтардың болуы, су ресурстарының маңызы, жердің шөлейттенуі, өнеркәсіптік өңірлердегі экологиялық мәселелер, Арал теңізінің тағдыры, Семей ядролық сынақ полигонының зардаптары және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану қажеттілігі оқушыларға экологиялық білім берудің өзектілігін күшейтеді. Оқушы әлемдік экологиялық проблемаларды білумен қатар өзі өмір сүретін аймақтың табиғи ерекшеліктері мен мәселелерін де түсінуі қажет. Өйткені адамның жауапкершілігі ең алдымен өзі көріп жүрген ортаға деген қатынасынан басталады.

Өлкетану материалдарын экологиялық біліммен ұштастыру осы тұрғыдан өте тиімді. Оқушылар өз елді мекеніндегі өзеннің, көлдің, саябақтың, тау бөктерінің немесе жасыл аймақтың жағдайын зерттеген кезде экологиялық мәселе олар үшін абстрактілі ұғым болудан қалады. Мысалы, жақын маңдағы су көзінің жағдайын бақылау, мектеп ауласындағы өсімдік түрлерін анықтау, жергілікті құстарды зерттеу, аумақтағы тұрмыстық қалдықтардың негізгі түрлерін есепке алу секілді қарапайым зерттеулер баланың туған жер табиғатына деген қызығушылығын арттырады. Оқушы зерттеу барысында табиғи ортаның өзгерістерін өз көзімен байқап, себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға үйренеді.

Экологиялық тәрбие ұлттық құндылықтармен де сабақтас болуы тиіс. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында табиғатты құрметтеу, жер мен суды қадірлеу, жануарларға қамқорлықпен қарау, табиғи ресурстарды ысырап етпеу идеялары кең орын алған. «Судың да сұрауы бар», «Бұлақ көрсең, көзін аш», «Бір тал кессең, он тал ек» секілді халық даналығы табиғат пен адам арасындағы жауапкершіліктің терең түсінігін білдіреді. Осындай ұлттық тәрбие мазмұнын қазіргі экологиялық біліммен байланыстыру оқушының санасына экологиялық құндылықтарды жақын әрі түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл ретте халықтық тәжірибені тек мақал-мәтелдерді жаттатумен шектемей, олардың қазіргі экологиялық мәселелермен байланысын түсіндіру маңызды.

Оқушылардың табиғатқа жауапкершілігін қалыптастыру үшін мұғалімнің жеке үлгісі де үлкен рөл атқарады. Бала ересектердің айтқанынан гөрі олардың іс-әрекетін жиі қайталайды. Мұғалім табиғатты қорғау туралы айтып тұрып, өзі қағазды орынсыз ысырап етсе немесе мектеп ауласындағы тазалыққа немқұрайды қараса, берілген тәрбиенің ықпалы төмендейді. Керісінше, күнделікті әрекетінде ресурстарды үнемдеп, қоршаған ортаның тазалығына мән беріп, табиғатқа құрметпен қарайтын педагог оқушыларға мінез-құлықтың нақты үлгісін көрсетеді. Сондықтан экологиялық тәрбие педагогтің кәсіби қызметімен қатар оның экологиялық мәдениетіне де байланысты.

Мектептегі экологиялық тәрбиенің жүйелілігі оқушының жас ерекшелігін ескеруді талап етеді. Кіші жастағы балалар үшін табиғат ең алдымен сезім мен тікелей бақылау арқылы қабылданады. Олар гүлдің өсуін бақылау, құстарды қоректендіру, жануарларға қамқорлық жасау арқылы табиғатқа эмоционалдық жақындық қалыптастырады. Жасөспірімдік кезеңде оқушылар себеп-салдарлық байланыстарды тереңірек түсініп, қоршаған ортаның проблемаларын талдауға қабілетті болады. Жоғары сыныптарда экологиялық мәселелерді әлеуметтік, экономикалық және ғылыми тұрғыдан бағалау, пікірталас жүргізу, зерттеу жобаларын орындау, нақты шешімдер ұсыну мүмкіндігі артады. Осы сабақтастық сақталған кезде экологиялық тәрбие кездейсоқ іс-шаралар жиынтығы емес, тұлғаның біртіндеп қалыптасатын тұрақты құндылықтық бағытына айналады.

Экологиялық білім мен тәрбиені нәтижелі ұйымдастыру үшін оқушыны білімді дайын күйінде қабылдайтын тыңдаушы ретінде емес, қоршаған ортаны зерттеуге, мәселені анықтауға, сұрақ қоюға және шешім ұсынуға қабілетті белсенді тұлға ретінде қарастыру маңызды. Қазіргі білім беру үдерісінде оқушының дербестігі мен шығармашылық белсенділігіне басымдық берілуі экологиялық тәрбиенің мүмкіндігін де кеңейтеді. Мұғалім экологиялық тақырыпты түсіндіріп қана қоймай, оқушыға оны өз тәжірибесі арқылы зерделеуге жағдай жасағанда алынған білім терең әрі өмірмен байланысты болады. Осыған байланысты зерттеушілік, жобалық, проблемалық оқыту, бақылау, тәжірибе жүргізу, пікірталас және топтық жұмыс әдістерінің маңызы артып келеді.

Жобалық оқыту экологиялық жауапкершілікті қалыптастырудың тиімді тәсілдерінің бірі болып саналады. Экологиялық жоба белгілі бір мәселені анықтаудан бастап, оны зерттеу, ақпарат жинау, талдау, шешу жолдарын ұсыну және нәтижесін көпшілікке таныстыру кезеңдерін қамтиды. Мысалы, оқушылар «Мектепте суды қалай үнемдеуге болады?», «Біздің сыныпта бір аптада қанша қағаз пайдаланылады?», «Мектеп ауласындағы жасыл желектің жағдайы қандай?», «Пластик қалдықтарын қалай азайтамыз?» деген тақырыптарда шағын зерттеу жүргізе алады. Мұндай жұмыстарда бала экологиялық мәселенің дайын жауабын алмайды, керісінше деректерді өзі жинап, салыстырып, қорытынды шығарады.

Жобалық жұмыстың маңызды артықшылығы – оның нәтижеге бағытталуы. Мәселен, оқушылар мектепте пластик бөтелкелердің көп қолданылатынын анықтаса, мәселені шешудің бірнеше нұсқасын ұсына алады. Олар бір рет қолданылатын ыдыстарды азайту жөнінде ақпараттық жұмыс жүргізіп, қайта пайдаланылатын су құтыларын қолдануды насихаттай алады немесе қалдықтарды бөлек жинауға арналған орын ұйымдастыру туралы бастама көтере алады. Бұл жағдайда оқушы өзін тек мәселені бақылаушы емес, оның шешіміне қатысатын азамат ретінде сезінеді. Осындай тәжірибе экологиялық жауапкершіліктің қалыптасуына ықпал етеді.

Экологиялық білім беруде зерттеу әдісінің де мүмкіндігі мол. Зерттеу барысында оқушылар бақылау жасауға, болжам ұсынуға, мәліметтер жинауға, нәтижелерді салыстыруға және дәлелді қорытынды жасауға үйренеді. Мысалы, белгілі бір аумақтағы өсімдіктердің түрлік құрамын зерттеу, мектеп ауласындағы қоқыс көлемін бірнеше апта бойы есептеу немесе отбасындағы су тұтыну мөлшерін бақылау оқушының ғылыми ойлау қабілетін дамытады. Мұндай зерттеулер күрделі құрал-жабдықтарды міндетті түрде қажет етпейді. Ең бастысы – нақты сұрақтың қойылуы, жүйелі бақылау және нәтижені талдау.

Экологиялық мәселелерді оқыту кезінде проблемалық жағдаяттарды пайдалану да тиімді. Мұғалім оқушыларға бір ғана дұрыс жауабы жоқ нақты жағдайларды ұсына алады. Мысалы, елді мекенге жаңа өндіріс орны салынуы жұмыс орындарын көбейтуі мүмкін, алайда оның қоршаған ортаға әсері болуы ықтимал. Осындай мәселені талқылау кезінде оқушылар экономикалық қажеттілік пен экологиялық қауіпсіздіктің арасындағы байланысты бағалайды. Олар түрлі тараптардың көзқарасын қарастырып, дәлел келтіреді және шешім қабылдауға үйренеді. Бұл тәсіл экологиялық сауаттылықпен бірге сыни ойлау дағдыларын дамытады.

Экологиялық тәрбие барысында пікірталас әдісін қолдану оқушылардың өз ұстанымын қалыптастыруына көмектеседі. «Пластиктен толық бас тарту мүмкін бе?», «Қалдықтарды сұрыптау кімнің жауапкершілігі?», «Экономикалық даму мен табиғатты қорғаудың тепе-теңдігін қалай сақтауға болады?» сияқты сұрақтарды талқылау арқылы оқушылар мәселенің әртүрлі қырларын көруге үйренеді. Пікірталаста мұғалім дайын шешімді міндеттемей, ғылыми дәлелдерге сүйенуге, өзгенің пікірін тыңдауға және жеке көзқарасын негіздеуге бағыттауы керек. Бұл экологиялық мәселелерге саналы көзқарас қалыптастыру үшін маңызды.

Экологиялық тәрбиенің нәтижелі болуы оқушының күнделікті әдеттеріне де байланысты. Табиғатты қорғау ірі экологиялық акциялардан ғана тұрмайды. Оның негізінде адамның күн сайын қайталайтын қарапайым әрекеттері жатыр. Суды қажетсіз ағызбау, бөлмеден шыққанда жарықты өшіру, қағазды тиімді пайдалану, тамақты ысырап етпеу, қоқысты белгіленген жерге тастау, қайта пайдалануға болатын заттарға басымдық беру, жасыл желекті бүлдірмеу – осының барлығы экологиялық мәдениеттің нақты көріністері. Мектептің міндеті – мұндай әрекеттердің маңызын түсіндіру және оларды тұрақты әдетке айналдыруға ықпал ету.

Осы мақсатта мектепте экологиялық ережелерді оқушылармен бірлесіп әзірлеуге болады. Егер ережені мұғалім немесе әкімшілік дайын күйінде ұсынса, оқушы оны сырттан қойылған талап ретінде қабылдауы

мүмкін. Ал оқушылар өздері талқылап, «Біздің сыныптың экологиялық қағидалары» сияқты ортақ ережелер құрастырса, олардың орындалуына жауапкершілік те жоғарылайды. Мәселен, қағазды екі жақты пайдалану, қажетсіз жарықты өшіру, су шығынына назар аудару, сынып бөлмесін таза ұстау және өсімдіктерге күтім жасау ортақ мәдениеттің бір бөлігіне айналуы мүмкін.

Оқушының экологиялық мінез-құлқын қалыптастыруда мектеп ортасының өзі тәрбиелік сипатқа ие болуы тиіс. Экологиялық тәрбие тек сабақ барысында айтылып, мектептің күнделікті өмірінде көрініс таппаса, оның әсері шектеулі болады. Сондықтан мектеп кеңістігін экологиялық мәдениетті қалыптастыратын орта ретінде ұйымдастыру қажет. Мектеп аумағын көгалдандыру, бөлме өсімдіктерін күтіп-баптау, қалдықтарды бөлек жинауға жағдай жасау, суды және электр энергиясын үнемдеу туралы түсінікті белгілер орналастыру, экологиялық ақпараттық бұрыштар ұйымдастыру осы бағыттағы жұмыстардың қатарына жатады. Оқушы мектепке кірген сәттен бастап қоршаған ортаны қорғау қағидаларының іс жүзінде орындалатынын көргені маңызды.

Мектеп ауласын экологиялық білім беру алаңы ретінде пайдалану да тиімді. Ауладағы ағаштар мен өсімдіктер жай ғана көріктендіру элементтері емес, оқу нысанына айнала алады. Оқушылар ағаштардың түрлерін анықтап, олардың маусымдық өзгерістерін бақылайды, өсімдіктердің өсуіне әсер ететін жағдайларды зерттейді. Мектеп ауласында шағын экологиялық соқпақ, гүлзар немесе тәжірибелік учаске ұйымдастыруға болады. Мұндай жұмыстар табиғатты кітаптан ғана емес, тікелей бақылау арқылы тануға мүмкіндік береді.

Экологиялық тәрбие тек табиғатқа қамқорлық жасаумен шектелмей, тұтыну мәдениетін де қамтуы қажет. Қазіргі қоғамдағы көптеген экологиялық мәселелер шамадан тыс тұтынумен байланысты. Сондықтан оқушыларға заттың тек бағасы мен сыртқы көрінісіне емес, оның қандай материалдан жасалғанына, қанша уақыт пайдаланылатынына, кейін қалдыққа айналғанда қоршаған ортаға қалай әсер ететініне назар аударуды үйрету маңызды. Саналы тұтыну дағдысы оқушының «маған бұл зат шынымен қажет пе?», «оны қайта пайдалануға бола ма?», «қалдық көлемін қалай азайтуға болады?» деген сұрақтарды өзіне қоюынан басталады.

Тағамды ысырап етпеу де экологиялық тәрбиенің маңызды бағыты болып табылады. Балаларға азық-түліктің дастарқанға жеткенге дейін табиғи ресурстар, еңбек, су және энергия жұмсалатынын түсіндіру қажет. Сондықтан тамақты қажет мөлшерде алу, қалған тағамды орынсыз тастамау тек экономикалық үнем емес, табиғи ресурстарға жауапты қатынас болып табылады. Осындай күнделікті мысалдар экологиялық ұғымдарды баланың өмірлік тәжірибесімен байланыстырады.

Қалдық мәселесін оқушылармен талқылау барысында «азайту – қайта пайдалану – қайта өңдеу» қағидаларын түсіндіру пайдалы. Ең тиімді әрекет – қалдық пайда болғаннан кейін оны жинау ғана емес, оның пайда болуын алдын ала азайту. Мәселен, бір рет қолданылатын пакетті бірнеше рет пайдаланылатын сөмкемен алмастыру немесе артық қағаз қолданбау қалдықтың бастапқы көлемін төмендетеді. Ал пайдалануға жарамды затты бірден тастамай, қайта қолдану оның өмірлік циклін ұзартады. Қайта өңдеу мүмкіндігі де маңызды болғанымен, ол қалдықты азайту мен қайта пайдаланудан кейінгі қадам ретінде түсіндірілгені жөн.

Цифрлық технологиялар да экологиялық білім берудің мүмкіндіктерін кеңейтіп отыр. Интерактивті карталар, виртуалды зертханалар, бейнематериалдар, электрондық энциклопедиялар мен деректер қорлары арқылы оқушылар әлемнің әртүрлі аймақтарындағы экологиялық жағдайды зерттей алады. Мысалы, климаттық көрсеткіштердің өзгеруін график арқылы салыстыру, спутниктік суреттерден табиғи аумақтардың өзгерісін бақылау немесе түрлі мемлекеттердегі қалдықтарды басқару тәжірибесін зерттеу оқушының ақпараттық және экологиялық сауаттылығын қатар дамытуға мүмкіндік береді. Дегенмен цифрлық құрал мақсат емес, білімді тереңдететін педагогикалық құрал ретінде қолданылуы қажет.

Экологиялық тәрбие барысында ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастырудың маңызы артып келеді. Интернет кеңістігінде қоршаған орта мен климат мәселелеріне қатысты ғылыми негізделген ақпаратпен қатар дәлелденбеген мәліметтер де кездеседі. Сондықтан оқушы ақпараттың дереккөзін тексеруге, факті мен пікірді ажыратуға, бірнеше дереккөзді салыстыруға және ғылыми дәлелдерге сүйенуге үйренуі тиіс. Экологиялық сауаттылықтың қазіргі мазмұны табиғат туралы біліммен қатар ақпаратты сыни бағалау қабілетін де қамтиды.

Экологиялық жауапкершілікті қалыптастыруда отбасының ықпалы ерекше. Мектепте қалыптасқан дағдылар отбасылық ортада қолдау тапқан жағдайда ғана тұрақты мінез-құлыққа айналады. Егер бала мектепте суды үнемдеу туралы білім алып, үйінде оған керісінше көзқарасты байқаса, тәрбие нәтижесінің әлсіреуі мүмкін. Сондықтан ата-аналарды экологиялық тәрбиеге тарту маңызды. Отбасылық экологиялық жобалар, табиғат аясындағы бірлескен іс-шаралар, ағаш отырғызу, үйдегі энергия мен су тұтынуын бақылау, қажетсіз заттарды қайта пайдалану сияқты жұмыстар мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастықты нығайтады.

Ата-аналармен жүргізілетін экологиялық ағартушылық жұмыстың мазмұны да практикалық болғаны дұрыс. Мектеп ата-аналар жиналыстарында немесе ақпараттық арналар арқылы тұрмыстық ресурстарды үнемдеу, қалдықтарды азайту, балалардың табиғатқа жауапкершілігін қолдау жөнінде қарапайым ұсыныстар бере алады. Бұл жерде ата-ананы міндеттеу емес, ортақ мақсатқа жұмылдыру маңызды. Бала үйде ата-анасының экологиялық жауапты әрекетін көргенде мектепте алған білімінің өмірдегі маңызын тереңірек түсінеді.

Мектеп пен жергілікті қауымдастық арасындағы байланыс та экологиялық тәрбиенің аясын кеңейтеді. Табиғатты қорғау ұйымдарымен, қорықтармен, ұлттық парктермен, жоғары оқу орындарымен, экологиялық орталықтармен және жергілікті мамандармен ынтымақтастық орнату арқылы оқушылар шынайы экологиялық қызметпен таныса алады. Мамандармен кездесу, табиғи аумақтарға танымдық экскурсиялар ұйымдастыру, бірлескен зерттеулер мен акцияларға қатысу мектептегі білімді нақты қоғамдық тәжірибемен байланыстырады.

Экскурсия мен табиғат аясындағы сабақтардың тәрбиелік мүмкіндігі жоғары. Табиғи нысанды өз көзімен көрген бала оның құндылығын тереңірек сезінеді. Мысалы, орман немесе тау экожүйесін зерттеу барысында өсімдіктер мен жануарлардың өзара байланысын бақылау оқулықтағы «экожүйе» ұғымын нақты мазмұнмен толықтырады. Сонымен қатар табиғат аясындағы сабақтарда өзін дұрыс ұстау, қоқыс қалдырмау, өсімдіктерді жұлмау, жануарларды мазаламау сияқты қарапайым экологиялық этика қағидалары тәжірибе арқылы меңгеріледі.

Экологиялық этика – табиғатқа жауапкершіліктің маңызды құрамдас бөлігі. Оның негізінде адамның табиғатқа тек өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде қарамауы жатыр. Табиғи нысандардың өзіндік құндылығын түсіну, тірі ағзаларға құрметпен қарау, келешек ұрпақтың табиғи ресурстарды пайдалану құқығын ескеру оқушының дүниетанымын кеңейтеді. Мұндай көзқарас қалыптасқан жағдайда бала табиғатты қорғауды сыртқы талап немесе міндет ретінде емес, өзінің ішкі құндылықтық ұстанымы ретінде қабылдай бастайды.

Экологиялық білім тұрақты даму идеяларымен де тікелей байланысты. Тұрақты даму қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қамтамасыз ете отырып, болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін өтеу мүмкіндігін шектемеуге негізделеді. Бұл ұстанымды мектеп оқушысына түсіндіруде күрделі ғылыми анықтамалардан бұрын күнделікті өмірден мысалдар келтірген дұрыс. Егер адам табиғи ресурсты қалпына келу мүмкіндігінен жылдам пайдаланса, болашақта оның тапшылығы туындайды. Егер бүгін қоршаған ортаны ластасақ, оның зардабын кейінгі ұрпақ та сезінеді. Демек, экологиялық жауапкершілік тек бүгінгі күннің емес, болашақ алдындағы жауапкершілік болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда оқушының экологиялық әрекетінің нәтижесін сезінуі маңызды. Егер ол отырғызған ағашының бірнеше жыл ішінде өсіп келе жатқанын көрсе, өзі бастаған қалдықтарды азайту жобасының мектеп өміріне өзгеріс енгізгенін байқаса немесе жүргізген зерттеуінің нәтижесі нақты шешім қабылдауға пайдаланылса, оның экологиялық бастамаға деген сенімі артады. Сондықтан мұғалім оқушының жұмысын тек баға қоюмен аяқтамай, оның қоғамдық және практикалық маңызын көрсетуге ұмтылуы керек.

Экологиялық білім мен тәрбие оқушының азаматтық жауапкершілігін де дамытады. Табиғатты қорғау қоғамдық мүддені жеке мүддемен үйлестіре білуді қажет етеді. Таза ауа, таза су, қауіпсіз қоршаған орта – барлық адамға ортақ құндылықтар. Оқушы ортақ кеңістіктің тазалығына үлес қосу арқылы қоғамдық жауапкершіліктің алғашқы тәжірибесін меңгереді. Бұл тәжірибе болашақта оның белсенді азаматтық ұстанымының қалыптасуына негіз бола алады.

Оқушыларды экологиялық іс-шараларға тартқанда мәжбүрлеу тәсілінен аулақ болған жөн. Тек тапсырма ретінде орындалған әрекет тұрақты құндылыққа айнала бермейді. Баланың не үшін әрекет жасап жатқанын түсінуі және нәтижесін көруі маңызды. Сондықтан әрбір экологиялық жұмыстың алдында оның мақсаты талқыланып, соңында нәтижесі сараланғаны дұрыс. «Біз не істедік?» деген сұрақпен қатар «Неліктен істедік?», «Оның қандай пайдасы болды?», «Келесі жолы нені өзгертуге болады?» деген сұрақтарға жауап іздеу оқушының рефлексия жасауына мүмкіндік береді.

Экологиялық тәрбиенің тағы бір маңызды шарты – жағымды мотивация қалыптастыру. Экологиялық мәселелерді тек апат, ластану, қауіп және болашаққа төнген қатер ретінде көрсету оқушыда шарасыздық сезімін тудыруы мүмкін. Сондықтан мәселені таныстырумен қатар оны шешудің мүмкіндіктерін де көрсету қажет. Табиғи аумақтарды қалпына келтірудің сәтті мысалдары, ресурстарды тиімді пайдалану технологиялары, жастардың экологиялық бастамалары мен қоғамдағы оң өзгерістер оқушыға адамның әрекеті арқылы жағдайды жақсартуға болатынын түсіндіреді. Бұл оның белсенді позициясын қалыптастыруға ықпал етеді.

Экологиялық тәрбиенің сапасын бағалауда оқушының қанша анықтама жаттағанын ғана өлшем ретінде алу жеткіліксіз. Нәтиже оның білімімен бірге құндылықтық көзқарасынан, практикалық дағдыларынан және мінез-құлқынан көрінуі тиіс. Оқушы экологиялық мәселені анықтай ала ма, оның себептері мен салдарын түсіндіре ме, ақпаратты талдай ала ма, табиғатты қорғауға бағытталған шешім ұсына ма және өзінің күнделікті әрекетіне жауапкершілікпен қарай ма деген сұрақтар маңызды. Осындай кешенді бағалау экологиялық білімнің шынайы тәрбиелік нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді.

Экологиялық білім мен тәрбиенің нәтижелілігін арттыруда мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі шешуші орын алады. Педагог экологиялық мәселелер туралы ғылыми тұрғыдан дұрыс ақпарат берумен қатар оны оқушының жас ерекшелігіне, өмірлік тәжірибесіне және қоршаған ортасына сәйкес түсіндіре білуі қажет. Экологиялық тақырыптар үнемі жаңарып, ғылыми зерттеулермен толықтырылып отыратындықтан, мұғалімнің де кәсіби білімін жетілдіруі маңызды. Педагог экологиялық сауаттылықты тек жеке пәннің мазмұны ретінде емес, білім беру мен тәрбиенің ортақ бағыты ретінде қарастырғанда ғана оқушының табиғатқа жауапкершілігін жүйелі түрде қалыптастыруға мүмкіндік туады.

Мұғалім экологиялық тәрбие үдерісінде ұйымдастырушы, кеңесші, бағыттаушы және үлгі көрсетуші тұлға қызметін атқарады. Оқушыға дайын ақпаратты жеткізумен шектелмей, оның өздігінен ізденуіне, мәселені зерттеуіне және шешім қабылдауына жағдай жасау қажет. Мәселен, қоршаған ортаның ластануы туралы тақырыпты өткенде оқушыларға тек оның түрлері мен себептерін жаттатудың орнына, өздері тұратын аймақта кездесетін экологиялық мәселелерді анықтап, оларды азайтудың жолдарын ұсынуға тапсырма беруге болады. Мұндай жұмыс оқушының алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдануына мүмкіндік береді.

Экологиялық білім мен тәрбие сабақтан тыс жұмыстар арқылы да жалғасын табуы тиіс. Экологиялық үйірмелер, жас зерттеушілер клубтары, табиғатты қорғауға арналған акциялар, байқаулар, көрмелер, танымдық

кездесулер мен экологиялық апталықтар оқушының қызығушылығын арттырады. Мұндай жұмыстар еріктілік қағидатына негізделіп, баланың шығармашылық бастамасына мүмкіндік берген жағдайда олардың тәрбиелік маңызы күшейеді. Оқушылар экологиялық плакат, бейнеролик, әлеуметтік жарнама, ақпараттық парақша немесе шағын зерттеу жұмысын дайындау арқылы табиғатты қорғау идеясын өз құрдастарына жеткізе алады. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларын дамытып қана қоймай, экологиялық құндылықтарды терең түсінуіне ықпал етеді.

Мектептегі өзін-өзі басқару ұйымдарының жұмысына экологиялық бағытты енгізу де тиімді. Оқушылардың экологиялық кеңесін немесе бастамашыл тобын құру арқылы мектеп аумағындағы экологиялық мәселелерді анықтау, ұсыныстар әзірлеу және нақты іс-шараларды ұйымдастыруға балалардың өзін тартуға болады. Мысалы, оқушылар мектептегі қағаз шығынын азайту, электр энергиясын үнемдеу, көгалдандыру немесе қалдықтарды сұрыптау жөнінде ұсыныс жасап, оның орындалуын бақылауға қатыса алады. Бұл оқушының өз пікірінің маңызды екенін сезінуіне және ортақ нәтижеге жауапкершілікпен қарауына жағдай жасайды.

Экологиялық волонтерлік қызмет те жас ұрпақтың әлеуметтік белсенділігі мен табиғат алдындағы жауапкершілігін қалыптастыратын маңызды бағыттардың бірі. Қоршаған ортаны тазарту, ағаш отырғызу, табиғи аумақтарды қорғауға арналған ақпараттық жұмыстарға қатысу оқушыларды қоғамға пайдалы әрекетке бағыттайды. Дегенмен мұндай шаралардың мақсаты тек белгілі бір аумақты тазарту немесе ағаш отырғызу санымен өлшенбеуі тиіс. Әрбір шарадан кейін оқушылармен бірге оның нәтижесін талдау, қандай мәселенің шешілгенін және болашақта қандай әрекеттер қажет екенін анықтау маңызды. Сонда экологиялық волонтерлік саналы азаматтық тәжірибеге айналады.

Оқушылардың табиғатқа жауапкершілігін дамытуда туған өлкені танып-білу жұмыстарының тәрбиелік әлеуеті жоғары. Адам өзі жақсы білетін және эмоционалдық байланыс орнатқан ортаны қорғауға көбірек ұмтылады. Сондықтан мектеп оқушылары туған жерінің табиғи ерекшеліктерін, өсімдіктері мен жануарларын, су көздерін, табиғи ескерткіштерін және экологиялық жағдайын зерттеуі қажет. Өлкетану жұмыстары арқылы бала туған жер табиғатының құндылығын түсініп, оны сақтау жеке жауапкершілігінің бір бөлігі екенін сезінеді.

Қазақстанның табиғи байлығы мен экологиялық мәселелерін білім мазмұнына енгізу оқушылардың экологиялық және отаншылдық тәрбиесін өзара сабақтастыруға мүмкіндік береді. Қазақстан аумағында дала, шөлейт, шөл, орман, тау және су экожүйелерінің болуы табиғаттың алуан түрлілігін танып-білуге мол мүмкіндік береді. Сонымен қатар Арал өңіріндегі экологиялық жағдай, су ресурстарын ұтымды пайдалану, жердің тозуы мен шөлейттену үдерістері, ірі қалалардағы ауаның ластануы сияқты мәселелер қоршаған ортаға жауапкершілікпен қараудың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Бұл тақырыптарды қарастыру кезінде оқушыларға тек проблеманы көрсету емес, оның себептерін, салдарын және шешу бағыттарын жан-жақты талдау қажет.

Экологиялық білім берудің маңызды қағидаларының бірі – жергілікті және жаһандық мәселелер арасындағы байланысты көрсету. Мысалы, климаттың өзгеруі жаһандық мәселе болғанымен, оның салдары әр аймақта әртүрлі байқалады. Ал адамның энергияны тұтынуы, көлік таңдауы, тұрмыстық қалдықтарының көлемі сияқты күнделікті әрекеттері жалпы экологиялық жүктемеге ықпал етеді. Оқушы осындай өзара байланысты түсінген кезде өзінің шағын әрекеттерінің де кең ауқымды үдерістермен байланысын сезінеді. Бұл жеке жауапкершіліктің қалыптасуына негіз болады.

Климаттық сауаттылық қазіргі экологиялық білімнің маңызды бағыттарының біріне айналып отыр. Оқушылар климат пен ауа райының айырмашылығын, климаттық жүйеге әсер ететін факторларды, парниктік газдардың рөлін және климат өзгерісінің табиғи әрі әлеуметтік жүйелерге ықпалын ғылыми негізде түсінуі қажет. Сонымен қатар мәселені үрей туғызатын ақпараттармен шектемей, бейімделу, ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаға түсетін жүктемені төмендету жолдарын көрсету маңызды. Оқушы мәселенің күрделі екенін түсінумен қатар адамның және қоғамның саналы әрекеті арқылы оң өзгерістер жасауға болатынын білуі тиіс.

Экологиялық білім беру барысында биоалуантүрлілікті сақтау мәселесіне де ерекше назар аударған жөн. Әрбір өсімдік пен жануар түрі табиғи жүйенің белгілі бір қызметін атқарады. Бір түрдің азаюы немесе жойылуы экожүйедегі басқа ағзаларға әсер етуі мүмкін. Оқушылар туған өлкеде кездесетін өсімдіктер мен жануарларды зерттеу арқылы биоалуантүрліліктің маңызын нақты түсінеді. Сирек кездесетін түрлер, қорғалатын табиғи аумақтар, қорықтар мен ұлттық парктер туралы мәліметтерді зерттеу табиғатты қорғаудың ғылыми және қоғамдық маңызын ұғынуға көмектеседі.

Су ресурстарына жауапты қатынас қалыптастыру Қазақстан жағдайында ерекше мәнге ие. Оқушы судың тұрмыстағы қажеттілігін ғана емес, ауыл шаруашылығы, өндіріс, энергетика және табиғи экожүйелер үшін де маңызын түсінуі керек. Суды үнемдеу мәселесін қарапайым тұрмыстық дағдылармен байланыстыру арқылы нақты әрекетке айналдыруға болады. Мысалы, оқушылар бір күнде немесе бір аптада отбасының шамамен қанша су пайдаланатынын есептеп, оны азайтудың мүмкіндіктерін ұсына алады. Мұндай тапсырма математикалық дағдыларды экологиялық біліммен ұштастырады және ресурстардың құндылығын түсіндіреді.

Энергияны тиімді пайдалану мәселесі де мектептегі экологиялық тәрбиенің мазмұнына енуі қажет. Электр энергиясының қалай өндірілетіні, оны өндіру мен тұтынудың қоршаған ортаға ықпалы және энергияны үнемдеудің маңызы оқушыға түсінікті мысалдармен берілуі тиіс. Мектептегі электр энергиясының жұмсалуды бақылау, қажетсіз қосылып тұрған жарық көздерін анықтау, энергия үнемдеу туралы ұсыныстар әзірлеу сияқты тапсырмалар оқушының теориялық білімін нақты әрекетпен байланыстырады. Осылайша бала ресурсты үнемдеуді тек қаржылық пайда тұрғысынан емес, экологиялық жауапкершілік ретінде қабылдай бастайды.

Экологиялық тәрбие адамның денсаулығы мен қоршаған орта арасындағы байланысты түсіндіруге де мүмкіндік береді. Таза ауа, сапалы су, қауіпсіз тағам және таза қоршаған орта адамның өмір сапасымен тікелей байланысты. Бұл байланысты түсіну арқылы оқушы экологиялық қауіпсіздіктің өзінің және қоғамның әлауқаты үшін маңызды екенін ұғынады. Сонымен қатар табиғат аясында уақыт өткізу, жаяу жүру, қоршаған ортаның тазалығын сақтау сияқты әрекеттер экологиялық және салауатты өмір салты құндылықтарын өзара сабақтастырады.

Мектепте қалыптасатын экологиялық мәдениет оқушылар арасындағы өзара ықпалдастық арқылы да таралады. Белсенді оқушының бастамасы сыныптастарына үлгі болып, біртіндеп ортақ мінез-құлық нормасына айналуы мүмкін. Сондықтан экологиялық іс-шараларды жеке оқушыларға ғана емес, бүкіл сынып немесе мектеп ұжымына ортақ мақсат ретінде ұйымдастыру маңызды. Ұжымдық жауапкершілік қалыптасқан кезде қоршаған ортаны таза ұстау немесе ресурстарды үнемдеу бір адамның міндеті емес, ортақ мәдениеттің көрсеткішіне айналады.

Оқушының экологиялық бастамасын қолдау барысында оның жас ерекшелігі мен жеке мүмкіндігін ескеру қажет. Кейбір оқушылар зерттеу жүргізуге қызықса, басқалары шығармашылық жұмысқа, ақпарат таратуға, ұйымдастыруға немесе практикалық әрекетке бейім болуы мүмкін. Сондықтан экологиялық жобаларда түрлі рөлдер ұсыну әр баланың қабілетін ашуға мүмкіндік береді. Бір оқушы деректер жинаса, екіншісі оны талдайды, үшіншісі нәтижені көрнекі түрде рәсімдейді, төртіншісі көпшілік алдында таныстырады. Осындай командалық жұмыс ортақ мақсатқа жетудегі жеке жауапкершілікті арттырады.

Экологиялық білім мен тәрбиенің ұзақ мерзімді нәтижесі оқушының мектеп қабырғасынан шыққаннан кейінгі мінез-құлқынан байқалады. Егер мектепте қалыптасқан табиғатқа ұқыпты қарау, ресурстарды үнемдеу, экологиялық ақпаратты талдау және қоғамдық бастамаларға қатысу дағдылары ересек өмірде жалғасса, білім беру өзінің негізгі мақсатына жеткен болады. Себебі бүгінгі оқушы – ертеңгі маман, ата-ана, кәсіпкер, ғалым, мұғалім немесе қоғамның басқа саласында шешім қабылдайтын азамат. Оның экологиялық көзқарасы болашақ қоғамның табиғатқа деген қатынасына әсер етеді.

Сондықтан экологиялық тәрбиеге қосымша немесе екінші кезектегі бағыт ретінде қарауға болмайды. Ол тұлғаның жалпы мәдениетін қалыптастыратын білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігі болуы тиіс. Экологиялық мәдениет жауапкершілік, еңбекқорлық, ұқыптылық, үнемшілдік, жанашырлық және азаматтық белсенділік сияқты қасиеттермен өзара байланысты. Табиғатқа қамқорлық жасауды үйренген бала ортақ игілікке жауапкершілікпен қарауды да меңгереді.

Білім беру ұйымында экологиялық бағыттағы жұмыстың тұрақтылығы мен сабақтастығын қамтамасыз ету үшін оны мектептің тәрбие жүйесіне жүйелі енгізу маңызды. Бір оқу жылында бірнеше экологиялық акция өткізумен шектелу тұрақты нәтиже бере бермейді. Экологиялық мазмұн сабақтарда, сынып сағаттарында, жобаларда, үйірмелерде, мектептің өзін-өзі басқару жұмысында және ата-аналармен ынтымақтастықта өзара байланыста жүзеге асқанда ғана тұтас тәрбие ортасы қалыптасады. Бұл ретте әрбір шараның нақты мақсаты, күтілетін нәтижесі және оқушының қатысу формасы анық болғаны жөн.

Экологиялық жұмысты жоспарлау кезінде оның нәтижесін талдау да назардан тыс қалмауы керек. Мысалы, мектепте қалдықтарды азайту жобасы жүзеге асырылса, жоба басталғанға дейінгі және кейінгі жағдайды салыстыруға болады. Егер көгалдандыру жұмысы жүргізілсе, отырғызылған өсімдіктердің жағдайын белгілі уақыт аралығында бақылау қажет. Бұл оқушыларға экологиялық әрекеттің бір реттік емес, ұзақ мерзімді жауапкершілік екенін көрсетеді. Ағашты отырғызу ғана емес, оны күтіп-баптау да жауапкершілік екенін түсінген бала бастаған ісінің нәтижесіне мән беруді үйренеді.

Экологиялық тәрбиеде мектеп басшылығының қолдауы да маңызды. Білім беру ұйымында экологиялық бастамаларға мүмкіндік беретін жағдай қалыптастыру, педагогтердің ұсыныстарын қолдау, оқушылардың жобаларына қажетті ұйымдастырушылық көмек көрсету және ата-аналармен, қоғамдық ұйымдармен байланыс орнату жұмыстың нәтижелілігін арттырады. Мектептің экологиялық мәдениеті әкімшілік, мұғалім, оқушы, ата-ана және қоғам өкілдерінің бірлескен әрекеті арқылы қалыптасады. Бұл үдерісте әр тарап өзінің жауапкершілігін түсінген жағдайда экологиялық тәрбие мектеп өмірінің табиғи бөлігіне айналады.

Қазіргі оқушы ақпаратты тек мектептен алмайтынын да ескеру қажет. Әлеуметтік желілер, интернет ресурстары, бейнеплатформалар мен бұқаралық ақпарат құралдары баланың экологиялық көзқарасына ықпал етеді. Сондықтан мұғалімнің міндеті ақпаратты шектеу емес, оны сауатты талдауға үйрету болуы керек. Оқушылар экологиялық мәселе туралы жарияланған мәліметтің авторын, дереккөзін, ғылыми негізін және дәлелдерін бағалай білуі қажет. Медиа және ақпараттық сауаттылық экологиялық сауаттылықтың ажырамас бөлігіне айналып келеді.

Жасанды интеллект, цифрлық картография және деректерді визуализациялау құралдарының дамуы экологиялық зерттеулерді мектеп деңгейінде ұйымдастыруға жаңа мүмкіндіктер береді. Оқушылар қолжетімді цифрлық деректерді пайдаланып, ауа райы көрсеткіштерін салыстыруға, табиғи нысандар туралы ақпарат жинауға немесе зерттеу нәтижесін диаграмма, карта түрінде ұсынуға мүмкіндік алады. Алайда кез келген технологияны пайдалануда деректің дұрыстығын тексеру, авторлық құқықты сақтау және ақпаратты жауапкершілікпен пайдалану мәдениеті қатар қалыптастырылуы тиіс.

Экологиялық білімнің тәрбиелік күші баланың табиғатпен эмоционалдық байланысын сақтаумен де байланысты. Табиғатты тек ғылыми ұғымдар мен статистикалық мәліметтер жиынтығы ретінде қабылдау жеткіліксіз. Табиғаттың әсемдігін сезіну, туған жердің көріністерін бағалау, тіршілік иелеріне жанашырлық таныту адамның қоршаған ортаға деген ішкі жауапкершілігін күшейтеді. Әдеби шығармалар, бейнелеу өнері,

музыка, табиғаттағы бақылаулар мен шығармашылық тапсырмалар осы сезімді дамытуға ықпал етеді. Ғылыми білім мен эмоциялық құндылықтың бірлігі экологиялық мәдениеттің тұрақты қалыптасуына жағдай жасайды.

Табиғатқа жауапкершілікпен қарау мәдениетін қалыптастыруда баланы тек тыйымдар арқылы тәрбиелеу жеткіліксіз. «Қоқыс тастама», «гүлді жұлма», «суды босқа ағызба» деген талаптардың себебін бала түсінуі керек. Талаптың ғылыми және адамгершілік негізін түсінген кезде ғана ол сыртқы бақылаусыз орындалатын ішкі қағидаға айналады. Экологиялық тәрбиенің ең жоғары нәтижесі – оқушы табиғатқа зиян келтіретін әрекеттен жазадан қорыққандықтан емес, оның салдарын түсініп, өзінің құндылықтарына қайшы болғандықтан бас тартуы.

Осыған байланысты экологиялық жауапкершілікті қалыптастыру ұзақ мерзімді педагогикалық міндет болып табылады. Оның нәтижесін бір сабақтан немесе бір акциядан кейін бірден күтуге болмайды. Баланың білімі, сезімі, тәжірибесі мен мінез-құлқы біртіндеп өзара байланысып, тұрақты дүниетанымға айналады. Сондықтан мектептегі экологиялық тәрбие жүйелілік, үздіксіздік, сабақтастық, тәжірибелік бағыттылық және оқушының белсенділігі қағидаларына негізделуі қажет.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, экологиялық білім мен тәрбие – оқушылардың табиғатқа жауапкершілігін қалыптастырудың негізгі тетіктерінің бірі. Қазіргі экологиялық мәселелердің ауқымы жас ұрпаққа қоршаған орта туралы ғылыми білім берумен қатар, сол білімді күнделікті өмірде қолдана алатын жауапты мінез-құлық қалыптастыру қажеттігін көрсетіп отыр. Табиғатты қорғау мәдениеті адамның дүниетанымынан, құндылықтық бағдарынан және қарапайым күнделікті әрекеттерінен басталады. Сондықтан мектептегі экологиялық білім теориялық ақпаратты меңгертумен шектелмей, оқушының табиғатқа деген саналы қарым-қатынасын қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Экологиялық сауатты оқушы табиғат пен қоғамның өзара байланысын түсінеді, қоршаған ортадағы өзгерістердің себептері мен салдарын талдай алады, табиғи ресурстарды ұқыпты пайдаланады және өзінің әрекетінің экологиялық салдарын бағалайды. Мұндай қасиеттерді қалыптастыру үшін сабақтағы білім, практикалық іс-әрекет, зерттеу және жобалық жұмыс, сыныптан тыс тәрбие, отбасы мен мектептің ынтымақтастығы өзара сабақтас болуы қажет. Әсіресе оқушының табиғатты қорғауға бағытталған нақты әрекетке қатысуы білімнің жеке тәжірибеге және тұрақты мінез-құлыққа айналуына мүмкіндік береді.

Экологиялық тәрбиенің маңызды нәтижесі – оқушының «табиғатты біреу қорғауы керек» деген түсініктен «табиғатты қорғауға мен де жауаптымын» деген жеке ұстанымға көшуі. Осындай көзқарас қалыптасқанда ғана экологиялық жауапкершілік тұлғаның тұрақты қасиетіне айналады. Баланың суды үнемдеуі, энергияны тиімді пайдалануы, қалдықты азайтуы, жасыл желекке қамқор болуы немесе экологиялық бастама көтеруі шағын әрекет болып көрінгенімен, дәл осы әрекеттер болашақтағы жауапты азаматтық мінез-құлықтың негізін қалайды.

Мектеп оқушыға табиғатты тек танып-білуді емес, оны бағалауды, құрметтеуді және қорғауды үйретуі тиіс. Бұл міндетті жүзеге асыруда мұғалімнің кәсіби шеберлігі, мектептің тәрбиелік ортасы, отбасының қолдауы және қоғамның экологиялық мәдениеті маңызды рөл атқарады. Әрбір бала өзінің табиғаттың ажырамас бөлігі екенін және қоршаған ортаның болашағына жеке әрекеті арқылы ықпал ете алатынын түсінуі қажет.

Табиғатқа жауапкершілікпен қарайтын ұрпақ тәрбиелеу – тек бүгінгі экологиялық мәселелерді шешудің жолы емес, болашақ қоғамның қауіпсіз әрі тұрақты дамуына жасалған инвестиция. Экологиялық мәдениеті жоғары, табиғи байлықты бағалайтын, ғылыми тұрғыдан ойлайтын және қоршаған орта алдындағы жауапкершілігін сезінетін жас ұрпақ қана табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті сақтауға қабілетті. Сондықтан экологиялық білім мен тәрбие білім беру ұйымдарының күнделікті қызметінде тұрақты орын алып, оқушының білімін, құндылығын және іс-әрекетін біртұтас қалыптастыруға бағытталуы керек. Табиғатты қорғау – белгілі бір кезеңде өткізілетін науқан емес, әр адамның өмір бойғы мәдениеті мен азаматтық жауапкершілігі. Осы түсінікті мектеп жасынан қалыптастыру – педагог пен ата-ананың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Астана, 2021.
3. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
4. Біріккен Ұлттар Ұйымы. Тұрақты даму саласындағы 2030 жылға дейінгі күн тәртібі. – Нью-Йорк, 2015.
5. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO, 2020.
6. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017.
7. Құсайынов А.Қ. Білім және тәрбие мәселелері: педагогикалық зерттеулер мен ғылыми еңбектер. – Алматы.
8. Бейсенова Ә.С. Экология және табиғатты тиімді пайдалану мәселелері бойынша еңбектер. – Алматы.
9. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология: оқулық. – Алматы.
10. Сағымбаев Ф. Экология негіздері. – Алматы.
11. Қазақстан Республикасының экология және табиғи ресурстар саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттары.
12. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York, 2015.
13. UNESCO. Learn for Our Planet: A Global Review of How Environmental Issues Are Integrated in Education. – Paris, 2021.
14. UNESCO. Greening Curriculum Guidance: Teaching and Learning for Climate Action. – Paris, 2024.

15. Экологиялық білім беру мен тұрақты даму мәселелеріне арналған ғылыми-педагогикалық зерттеулер мен әдістемелік материалдар.

БАСТАУЫШ БІЛІМ – БОЛАШАҚТЫҢ БЕРІК НЕГІЗІ

Джидеханова Айгуль Серкболовна
Түркістан облысы Жетісай ауданы
І.Жансүгіров атындағы ЖББМ КММ-нің
тәлімгері, бастауыш сынып маманы

Аннотация. Мақалада бастауыш білім берудің тұлға қалыптастырудағы маңызы, оның баланың интеллектуалдық, рухани-адамгершілік, әлеуметтік және шығармашылық дамуына ықпалы қарастырылады. Бастауыш мектеп кезеңі білім алушының кейінгі оқу жетістіктерінің, дүниетанымының, мінез-құлқының және өмірлік құндылықтарының негізі қаланатын ерекше білім беру сатысы ретінде сипатталады. Қазіргі білім беру үдерісінде оқушының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, білімді өмірлік жағдаяттарда қолдана білуге үйрету, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіру мәселелеріне ерекше мән берілетіні көрсетіледі. Сонымен қатар мұғалімнің кәсіби шеберлігі, отбасымен ынтымақтастық, білім беру ортасының қауіпсіздігі, цифрлық технологияларды тиімді пайдалану және оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру бастауыш білім сапасын арттырудың маңызды факторлары ретінде талданады. Бастауыш білімнің сапалы ұйымдастырылуы – білімді, саналы, жауапты, шығармашыл және бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеудің басты алғышарты екендігі тұжырымдалады.

Бастауыш білім – адамның бүкіл өмір жолына ықпал ететін аса маңызды кезеңдердің бірі. Мектеп табалдырығын алғаш аттаған бала үшін бастауыш сынып тек әріп танып, есеп шығаруды үйренетін орта ғана емес, ол қоршаған әлемді саналы түрде танып-білудің, өзін қоғамның бір мүшесі ретінде сезінудің, өз қабілетін анықтаудың алғашқы баспалдағы болып табылады. Сондықтан бастауыш білімнің сапасы тек мектептегі оқу нәтижесімен өлшенбейді. Оның негізгі көрсеткіші – баланың білім алуға деген қызығушылығының қалыптасуы, өз ойын еркін жеткізе білуі, өзгелермен қарым-қатынас орната алуы, жауапкершілікті сезінуі, адамгершілік құндылықтарды түсінуі және алған білімін күнделікті өмірде пайдалана білуі.

Бастауыш мектеп – баланың тұлғалық дамуы қарқынды жүретін кезең. Осы уақытта оның ойлау қабілеті, есте сақтауы, зейіні, қиялы, сөйлеу мәдениеті, мінез ерекшеліктері мен дүниетанымы біртіндеп қалыптаса бастайды. Бала мектепке келген сәттен бастап жаңа әлеуметтік ортаға енеді. Күн тәртібі өзгереді, оған жаңа міндеттер жүктеледі, мұғалім мен сыныптастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі пайда болады. Бұған дейін ойын әрекеті басым болса, енді оқу әрекеті баланың негізгі қызметіне айналады. Сондықтан бастауыш сыныптағы әрбір сабақ баланың жас ерекшелігіне, психологиялық жағдайына, танымдық мүмкіндігіне сәйкес ұйымдастырылуы қажет.

Білімнің алғашқы негіздері бастауыш сыныпта қаланады. Оқу, жазу, математикалық сауаттылық, дүниетану, тілдік қарым-қатынас дағдылары кейінгі барлық пәндерді меңгерудің құралына айналады. Егер оқушы бастауыш кезеңде мәтінді саналы оқуға, ақпаратты түсініп қабылдауға, негізгі ойды анықтауға, өз пікірін дәлелдеуге, есептің шартын талдауға және мәселенің шешу жолдарын іздеуге дағдыланса, жоғары сыныптарда күрделі оқу материалын игеруі де нәтижелі болады. Ал бастауыш сыныпта қалыптаспаған дағдылар кейін білім алушының оқу барысында түрлі қиындықтарға кездесуі мүмкін екендігін көрсетеді. Осы себепті бастауыш білімді бүкіл білім беру жүйесінің іргетасы деп атауға толық негіз бар.

Қазіргі таңда білім берудің мақсаты дайын ақпаратты есте сақтайтын оқушы қалыптастырумен шектелмейді. Қоғамға ақпаратты іздей алатын, оны саралайтын, салыстыратын, өздігінен қорытынды жасайтын және алған білімін жаңа жағдайда қолдана білетін тұлға қажет. Осы тұрғыдан бастауыш сыныптағы оқыту үдерісінде функционалдық сауаттылыққа ерекше көңіл бөлінеді. Функционалдық сауаттылық дегеніміз – оқушының мектепте меңгерген білімін шынайы өмірлік жағдайда тиімді қолдана алу қабілеті. Мысалы, математикалық білім тек есептер шығарумен шектелмеуі тиіс. Бала дүкендегі қарапайым есептеулерді жүргізе алуы, уақытты анықтауы, өлшем бірліктерін ажыратуы, күнделікті тұрмыста кездесетін сандық ақпаратты түсінуі қажет. Сол сияқты оқу сауаттылығы мәтінді дауыстап оқумен ғана емес, оның мағынасын түсіну, негізгі ақпаратты табу, автордың ойын анықтау, өз көзқарасын білдіру арқылы қалыптасады.

Бастауыш білім беруде баланың танымдық қызығушылығын сақтау аса маңызды. Мектепке алғаш келген балалардың көпшілігі айналасындағы құбылыстарға қызығушылықпен қарайды, көп сұрақ қояды, жаңалық білуге ұмтылады. Мұғалімнің міндеті – осы табиғи қызығушылықты қолдап, оны саналы білім алуға бағыттау. Егер сабақ тек мұғалімнің түсіндіруі мен оқушының қайталауына құрылса, уақыт өте келе баланың оқу мотивациясы төмендеуі мүмкін. Сондықтан қазіргі сабақта зерттеу, бақылау, салыстыру, тәжірибе жасау, сұрақ қою, пікір алмасу, шығармашылық тапсырмалар орындау секілді белсенді әрекеттер кеңінен қолданылуы тиіс.

Мұндай жұмыс түрлері оқушының сабақты сырттай тыңдаушы емес, білімді өз әрекеті арқылы меңгеретін белсенді тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Бастауыш сынып мұғалімінің орны осы үдерісте ерекше. Бала мектеп туралы алғашқы пікірін көбіне өзінің алғашқы мұғалімі арқылы қалыптастырады. Мұғалімнің сөзі, қарым-қатынасы, талап қою әдісі, балаға деген сенімі мен қолдауы оқушының психологиялық жағдайына тікелей әсер етеді. Кей жағдайда мұғалімнің бір ауыз жылы сөзі баланың өз күшіне деген сенімін арттырса, орынсыз айтылған сын оның сабаққа деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Сондықтан бастауыш сынып педагогі терең пәндік біліммен қатар баланың психологиясын түсіне білуі, педагогикалық әдепті сақтауы, әр оқушының ерекшелігін байқай алуы және ынталандырудың тиімді тәсілдерін қолдануы керек.

Әр баланың даму қарқыны әртүрлі. Бір оқушы жаңа материалды тез меңгерсе, екінші балаға оны бірнеше рет қайталап түсіндіру қажет болуы мүмкін. Біреуі ойын ауызша еркін жеткізсе, енді бірі жазбаша тапсырмаларда жақсы нәтиже көрсетеді. Сондықтан барлық балаға бірдей талап пен бірдей әдісті механикалық түрде қолдану тиімді нәтиже бермейді. Бастауыш білімде оқушының жеке ерекшелігіне негізделген тәсіл маңызды. Мұғалім баланың қабілетін, қызығушылығын, білім деңгейін, оқу қарқынын ескеріп, тапсырмаларды саралап ұсынған жағдайда әр оқушы өзінің мүмкіндігіне сәйкес дамуға мүмкіндік алады. Бұл әсіресе оқуында қиындық кездесетін балалар үшін маңызды. Мұндай оқушыға үнемі төмен баға қойып немесе оны өзгелермен салыстыру мәселені шешпейді. Керісінше, оның кішкентай жетістігін байқап, алға жылжуына жағдай жасау педагогикалық тұрғыдан әлдеқайда тиімді.

Бастауыш мектеп білім берумен қатар тәрбие жұмысын қатар жүргізетін орта болуы тиіс. Білім мен тәрбие бір-бірінен ажырамайтын тұтас үдеріс. Бала тек сауатты әрі білімді болып қана қоймай, мейірімді, адал, еңбекқор, жауапты, үлкенді құрметтейтін, кішіге қамқорлық көрсете алатын азамат болып қалыптасуы қажет. Мұндай қасиеттер бір ғана тәрбие сағатында қалыптаспайды. Олар күнделікті сабақ барысында, мұғалімнің қарым-қатынасында, сыныптағы ортақ әрекеттерде, оқушылардың бір-біріне деген көзқарасында біртіндеп орнығады. Мысалы, топпен жұмыс жасау кезінде бала өзгенің пікірін тыңдауды, кезек күтуді, жауапкершілікті бөлісуді үйренеді. Ортақ тапсырманы орындау ынтымақтастық пен өзара көмектің маңызын түсінуге мүмкіндік береді.

Ұлттық құндылықтарды бастауыш білім мазмұнына енгізу де маңызды міндеттердің бірі. Бала туған елінің тарихын, ана тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін, әдебиетін және ұлттық дүниетанымын ерте жастан танып өсуі керек. Ұлттық құндылықты бойына сіңірген оқушы өз халқының мәдени мұрасын құрметтеп қана қоймай, өзге мәдениеттерге де сыйластықпен қарай алады. Бұл жерде халық ауыз әдебиетінің, мақал-мәтелдердің, ертегілердің, ұлттық ойындардың, тарихи тұлғалар туралы танымдық материалдардың тәрбиелік мүмкіндігі өте жоғары. Мұғалім оларды оқу мазмұнымен шебер байланыстыра білсе, оқушы әрі білім алады, әрі рухани тәрбие жинақтайды.

Сонымен бірге қазіргі бастауыш білім жалпыадамзаттық құндылықтармен сабақтасуы қажет. Әділдік, жауапкершілік, құрмет, ынтымақтастық, достық, толеранттылық, табиғатқа қамқорлық сияқты құндылықтар баланың күнделікті іс-әрекеті арқылы орнығуы тиіс. Қазіргі әлемде адамның тек білім деңгейі емес, оның қоғамда қарым-қатынас жасау мәдениеті, өзгелердің пікірін сыйлай білуі және ортақ мәселелерді бірлесіп шешу қабілеті де маңызды. Сондықтан бастауыш мектептен бастап балаларды диалог жүргізуге, өз ойын мәдениетті түрде айтуға, дау туған жағдайда келісімге келуге, өз әрекетінің салдарын түсінуге үйрету – болашақ қоғамның сапасына салынған инвестиция.

Баланың білім алуына отбасының да ықпалы өте зор. Мектеп пен ата-ана арасында тұрақты байланыс орнаған жағдайда оқушының дамуы әлдеқайда нәтижелі жүреді. Ата-ана баласының бағасын ғана сұрамай, оның мектептегі көңіл күйіне, нені үйренгеніне, қандай қиындыққа кездескеніне, қандай жетістікке жеткеніне қызығушылық танытқаны жөн. Баланың үй тапсырмасын түгел ата-ананың орындап беруі де, керісінше оның оқуына мүлде араласпау да дұрыс тәсіл емес. Ең тиімді жол – баланы өздігінен әрекет етуге үйретіп, қажет кезде бағыт-бағдар көрсету. Мектеп пен отбасының балаға қоятын талаптары өзара үйлескен жағдайда оқушы да өз міндетін жақсы түсінеді.

Бастауыш мектепте қалыптасатын оқу мәдениетінің бірі – кітап оқуға деген қызығушылық. Кітап баланың сөздік қорын молайтып, ойлау қабілетін жетілдіреді, қиялын дамытады, өмірлік тәжірибесін кеңейтеді. Көркем шығарма арқылы бала жақсылық пен жамандықты, достық пен адалдықты, еңбектің қадірін, адамдық қасиеттерді түсіне бастайды. Сондықтан оқу техникасының жылдамдығымен ғана шектелмей, саналы оқуға, оқығаны туралы пікір айтуға, кейіпкерлердің әрекетін бағалауға, мәтінді өмірмен байланыстыруға үйрету қажет. Кітап оқуды міндет ретінде емес, қызықты әрекет ретінде ұсыну баланың өмір бойы білім алуға деген ішкі қажеттілігінің қалыптасуына негіз болады.

Осы тұрғыдан алғанда бастауыш білім – жай ғана білім беру сатысы емес, адамның интеллектуалдық және рухани дамуының бастау нүктесі. Осы кезеңде қалыптасқан білімге көзқарас, еңбекке жауапкершілік, қарым-қатынас мәдениеті, өзіндік тәртіп пен оқу дағдысы баланың кейінгі өмір жолында да сақталады. Сондықтан бастауыш мектепте берілген әрбір білім, айтылған әрбір сөз, ұйымдастырылған әрбір әрекет баланың болашағына әсер ететін маңызды педагогикалық қадам болып саналады.

Қазіргі қоғамдағы технологиялық өзгерістер бастауыш білім беру мазмұнына да жаңа талаптар қойып отыр. Цифрлық құралдар күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналған кезеңде мектеп оқушыны ақпараттық кеңістікте дұрыс бағыт табуға үйретуі қажет. Бастауыш сыныптан бастап цифрлық сауаттылықтың қарапайым дағдыларын қалыптастыру баланың болашақта ақпаратпен сауатты жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Дегенмен

цифрлық технологияны қолданудың негізгі мақсаты баланы құрылғыға тәуелді ету емес, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыру болуы тиіс. Электрондық ресурстар, интерактивті тапсырмалар, бейнематериалдар мен білім беру платформалары сабақтың мазмұнын көрнекі әрі түсінікті етуге көмектеседі. Мұғалім технологияны нақты педагогикалық мақсатпен қолданған жағдайда ол білім сапасын арттыратын тиімді құралға айналады.

Сонымен бірге бастауыш жастағы балалар үшін шынайы қарым-қатынас, кітаппен жұмыс, қолмен жазу, шығармашылық әрекет, қимыл-қозғалыс және қоршаған ортаны тікелей бақылау өзінің маңызын жоғалтпауы керек. Цифрлық және дәстүрлі оқыту тәсілдерінің арасындағы тепе-теңдік сақталуы қажет. Оқушы дайын ақпаратты экраннан қабылдаумен ғана шектелмей, сұрақ қойып, зерттеп, талдап, өз қолымен әрекет жасап үйренгенде ғана алған білімі терең әрі тұрақты болады. Сондықтан мұғалімнің міндеті – технологияны оқу үдерісіне мақсатты түрде енгізіп, оның баланың ойлау қабілетін алмастыруына жол бермеу.

Бастауыш білім сапасын арттыруда сыни ойлау дағдыларын қалыптастырудың мәні зор. Сыни ойлау дегеніміз берілген ақпаратты бірден қабылдай салмай, оның мазмұнын түсіну, салыстыру, сұрақ қою, дәлел іздеу және негізді қорытынды жасау қабілеті. Мұндай дағды баланың жас ерекшелігіне сәйкес қарапайым әрекеттерден басталады. Мысалы, мәтіндегі кейіпкердің әрекетін бағалау, «Неліктен?», «Егер басқаша болғанда не өзгерер еді?», «Сен бұл мәселені қалай шешер едің?» деген сұрақтарға жауап беру баланың логикалық ойлауын дамытады. Математика сабағында бір есепті бірнеше тәсілмен шығару, дүниетану барысында табиғи құбылыстардың себеп-салдарын анықтау да сыни ойлауға жетелейді.

Оқушыға дайын жауапты үнемі мұғалімнің өзі ұсынатын болса, бала өздігінен ойлануға қажеттілік сезінбеуі мүмкін. Ал мәселені шешудің жолын іздеуге мүмкіндік берілген кезде ол қателесуі, қайта тексеруі, өз шешімін өзгертуі және нәтижесінде белгілі бір қорытындыға өзі келуі мүмкін. Осындай ізденіс арқылы алынған білім есте жақсы сақталады. Мұғалімнің «қателесу – оқу үдерісінің табиғи бөлігі» деген түсінікті қалыптастыруы да маңызды. Баланың әр қателігі үшін қорқыныш сезінуі оның белсенділігін тежейді. Керісінше, қатені талдап, одан дұрыс қорытынды шығаруға үйрету оқушының жауапкершілігін және өз әрекетіне рефлексия жасау қабілетін арттырады.

Бастауыш сыныптағы бағалау да баланың білімге деген көзқарасына елеулі әсер етеді. Бағалау тек оқушының қатесін анықтайтын немесе белгілі бір нәтижені тіркейтын құрал болмауы керек. Оның негізгі міндеттерінің бірі – оқушының қай деңгейде тұрғанын көрсетіп, әрі қарай дамуына бағыт беру. Мұғалімнің түсінікті әрі нақты кері байланысы оқушыға нені дұрыс орындағанын, қай тұсты жетілдіру қажет екенін және келесі қадамын анықтауға көмектеседі. «Жақсы», «дұрыс емес» деген жалпы сөздерден гөрі «мәтіннің негізгі ойын дұрыс анықтадың, енді жауабыңды мәтіннен мысал келтіріп дәлелде» деген мазмұнды кері байланыс баланың оқуына нақты ықпал етеді.

Оқушыларды бір-бірімен үнемі салыстырудан аулақ болған дұрыс. Әр баланың бастапқы мүмкіндігі, даму қарқыны мен қызығушылығы әртүрлі болғандықтан, оның бүгінгі нәтижесін бұрынғы жетістігімен салыстыру әлдеқайда пайдалы. Өзінің алға жылжуын байқаған балада ішкі мотивация қалыптасады. Ол жақсы баға алу үшін ғана емес, жаңа нәрсе үйрену, өз қабілетін жетілдіру үшін әрекет ете бастайды. Мұндай көзқарас оқушының өзін-өзі бағалауына оң әсер етіп, жауапкершілік пен дербестікті дамытады.

Бастауыш білімнің тағы бір маңызды міндеті – шығармашылық қабілетті дамыту. Шығармашылық тек сурет салу немесе өлең жазумен ғана байланысты ұғым емес. Ол мәселені өзгеше шешу, жаңа идея ұсыну, қиялдау, өз ойын ерекше тәсілмен білдіру қабілетін де қамтиды. Балалардың табиғи қиялы бастауыш жаста өте белсенді болады. Егер мұғалім сабақ барысында ашық тапсырмалар, шағын әңгіме құрастыру, сурет бойынша болжам жасау, мәселені бірнеше жолмен шешу, жобалық жұмыстар мен рөлдік ойындарды қолданса, оқушының шығармашылық әлеуеті дамиды.

Шығармашылық жұмыс кезінде барлық баладан бірдей жауап күтпеу маңызды. Мәселен, «Күз мезгілін сипатта» деген тапсырмада бір оқушы табиғат көрінісін бейнелесе, екінші бала адамдардың еңбегі туралы, үшіншісі күзгі көңіл күй туралы жазуы мүмкін. Бұл жауаптардың әртүрлі болуы баланың өзіндік ойлауын көрсетеді. Мұғалім осындай ерекшеліктерді қолдаса, оқушы өз пікірінің құнды екеніне сенеді. Өз ойын айтуға қорықпайтын бала кейін де бастамашыл, белсенді және ізденімпаз болуға бейім келеді.

Бастауыш мектепте зерттеушілік дағдыларды дамытуға да мүмкіндік мол. Бала табиғатынан зерттеуші. Ол айналасындағы дүниенің қалай және неліктен өзгеретінін білгісі келеді. Мұғалім осы қызығушылықты дұрыс ұйымдастырса, қарапайым бақылау мен тәжірибенің өзі үлкен танымдық мәнге ие болады. Өсімдіктің өсуін бақылау, судың қасиеттерін тәжірибе арқылы анықтау, ауа райының өзгерісін күнделікке тіркеу, отбасылық шежіре немесе туған өлке туралы шағын мәлімет жинау сияқты тапсырмалар зерттеушілік мәдениетті қалыптастырады. Оқушы ақпарат жинауды, оны реттеуді, нәтижесін түсіндіруді және қорытынды шығаруды үйренеді.

Мұндай жұмыстардың нәтижесі тек белгілі бір тақырып бойынша білім алумен шектелмейді. Зерттеу барысында бала шыдамдылыққа, ұқыптылыққа, жауапкершілікке және жұмысты соңына дейін жеткізуге дағдыланады. Бірлескен жоба орындағанда міндеттерді бөлісу, өзгелердің ұсынысын тыңдау, ортақ шешім қабылдау сияқты әлеуметтік дағдылар да қалыптасады. Осылайша бастауыш білім баланың пәндік білімін ғана емес, болашақ өміріне қажетті әмбебап қабілеттерін де дамытуға бағытталады.

Бүгінгі білім беру жүйесінде оқушының әлеуметтік-эмоциялық дамуы да назардан тыс қалмауы керек. Бала өз сезімін түсініп, оны дұрыс білдіруді, өзгелердің көңіл күйін байқап, оларға құрметпен қарауды үйренуі қажет. Бастауыш мектептегі психологиялық жағымды ахуал білім сапасына тікелей ықпал етеді. Өзін қауіпсіз сезінетін, мұғалімінен қолдау көретін, сыныптастары тарапынан құрметке ие болған оқушы сабаққа белсенді

қатысуға және өз пікірін айтуға бейім келеді. Ал тұрақты қорқыныш, келемеждеу немесе қысым баланың оқу белсенділігі мен өзіндік бағасына теріс әсер етеді.

Сондықтан сыныпта өзара құрмет мәдениетін қалыптастыру педагогтің күнделікті жұмысының маңызды бағыты болуы тиіс. Балаларға біреудің қатесіне күлмеу, сөзін бөлмеу, пікір айырмашылығын қалыпты қабылдау, қажет кезде көмек сұрау және көмек көрсету дағдыларын үйрету қажет. Бұл ережелер қағазға жазылып қана қоймай, нақты іс-әрекет барысында орындалуы керек. Мұғалімнің өзі де әр оқушыға құрметпен қарап, баланың жеке басын емес, оның нақты әрекетін бағалауы қажет.

Инклюзивті білім беру қағидалары да бастауыш мектептің гуманистік сипатын айқындайды. Әрбір бала өзінің ерекшелігіне қарамастан сапалы білім алуға және мектеп өміріне толыққанды қатысуға мүмкіндік алуы керек. Сыныптағы балалардың оқу қажеттіліктерінің әртүрлілігі мұғалімнен икемділікті, шыдамдылықты және кәсіби ізденісті талап етеді. Кейбір балаларға қосымша түсіндіру, көрнекілік, тапсырманы орындауға көбірек уақыт немесе арнайы қолдау қажет болуы мүмкін. Осындай қажеттіліктерді ескеру әділеттіліктің көрінісі болып табылады. Өйткені тең мүмкіндік дегеніміз барлық балаға бірдей жағдай ұсыну ғана емес, әрқайсысына өз мүмкіндігін жүзеге асыруға қажетті қолдауды қамтамасыз ету.

Инклюзивті орта барлық оқушылардың тәрбиесіне оң ықпал етеді. Балалар бір-бірінің ерекшелігін табиғи құбылыс ретінде қабылдап, жанашырлық, өзара көмек және құрмет көрсетуге үйренеді. Бұл қасиеттер кейін олардың қоғамдық өмірдегі қарым-қатынас мәдениетінің негізіне айналады. Мектеп балаға қоғамның шағын үлгісі болғандықтан, оның ішінде қалыптасқан құндылықтар келешекте үлкен әлеуметтік ортада көрініс табады.

Бастауыш білімде денсаулық сақтау мәселесі де маңызды. Бұл жаста оқушының ағзасы әлі де даму үстінде болғандықтан, оқу жүктемесін дұрыс ұйымдастыру қажет. Сабақтағы ұзақ уақыт бойы бір қалыпта отыру, шамадан тыс тапсырма, жеткіліксіз қозғалыс баланың шаршауына әкелуі мүмкін. Сондықтан сергіту жаттығулары, белсенді ойындар, таза ауадағы әрекеттер, дұрыс отыру дағдылары мен көзге түсетін жүктемені реттеу мектеп тәжірибесінде ескерілуі тиіс. Сонымен қатар балаларға жеке гигиена, дұрыс тамақтану, ұйқы тәртібі, дене белсенділігі және қауіпсіз мінез-құлық жөнінде қарапайым әрі тұрақты білім беру маңызды.

Білім алу үдерісінің нәтижелі болуы мұғалімнің кәсіби дамуына да тікелей байланысты. Қоғам өзгерген сайын педагогтің жұмыс тәсілдері де жаңарып отырады. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі өзінің тәжірибесін үнемі талдап, жаңа педагогикалық әдістерді зерттеп, кәсіби білімін жетілдіруге ұмтылуы қажет. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі тек көп әдіс білумен өлшенбейді. Ең маңыздысы – белгілі бір әдістің қандай жағдайда, қандай оқушыға және қандай мақсатпен тиімді екенін анықтай білу. Педагогикалық технология тек құрал, ал оның нәтижесі мұғалімнің оны орынды қолдануына байланысты.

Мұғалім үшін рефлексия жасау да кәсіби дамудың маңызды бөлігі. Сабақтан кейін «Оқушылар не үйренді?», «Қандай тапсырма тиімді болды?», «Қай балаға қосымша қолдау қажет?», «Келесі сабақта нені өзгерту керек?» деген сұрақтарды талдау педагогтің жұмысын жетілдіруге көмектеседі. Осындай жүйелі ізденіс арқылы мұғалім өз тәжірибесін саналы түрде дамытып, әр сабақты баланың қажеттілігіне жақындата түседі.

Бастауыш білім беру үдерісінде мектеп ұжымының бірлігі де маңызды. Мұғалім, мектеп әкімшілігі, психолог, арнайы педагог, кітапханашы және ата-ана бір мақсатқа бағытталған жағдайда баланың дамуына қолайлы орта қалыптасады. Білім сапасы тек бір мұғалімнің еңбегінің нәтижесі емес. Ол мектептегі жалпы мәдениетке, басқару жүйесіне, педагогтердің өзара ынтымақтастығына, материалдық және психологиялық жағдайға байланысты. Ұжымда тәжірибе алмасу, бірлескен жоспарлау, қиындықтарды ортақ талқылау мұғалімдердің де кәсіби әлеуетін арттырады.

Бастауыш сынып оқушысының мектептегі жетістігі оның болашақ мамандығын бірден анықтамауы мүмкін, алайда осы кезеңде қалыптасқан қасиеттер кейінгі өміріне үлкен ықпал етеді. Өздігінен білім алуға дағдыланған, сұрақ қоюдан қорықпайтын, қиындықты шешуге талпынатын, еңбекті бағалайтын және жауапкершілікті сезінетін бала алдағы білім сатыларына сенімді өтеді. Сондықтан бастауыш білімге салынған күш пен уақыттың нәтижесі бір оқу жылының немесе бір мектеп кезеңінің шеңберімен шектелмейді. Оның ықпалы тұлғаның бүкіл өмірлік даму жолынан көрінеді.

Қазіргі заманның жылдам өзгеруі балалардың болашақта қандай нақты кәсіптермен айналысатынын алдын ала толық болжауға мүмкіндік бермейді. Кейбір мамандықтар өзгеріп, жаңа қызмет түрлері пайда болуы мүмкін. Осындай жағдайда мектептің ең маңызды міндеттерінің бірі – балаға тек белгілі бір ақпарат көлемін беру емес, үйренуді үйрету. Ақпаратты іздеу, сұрақ қою, өз біліміндегі олқылықты түсіну, жаңа жағдайға бейімделу және өмір бойы білімін жетілдіру қабілеті болашақ адамның басты құзыреттерінің біріне айналады. Оның алғашқы негізі тағы да бастауыш мектепте қаланады.

Сапалы бастауыш білім алған бала кейінгі білім сатыларына тек оқу дағдыларымен ғана емес, өзіндік сеніммен де қадам басады. Ол білім алуды сырттан жүктелген міндет емес, жеке дамуының мүмкіндігі ретінде қабылдай бастайды. Мұндай көзқарасты қалыптастыру үшін бастауыш мектептегі әрбір сабақтың, әрбір педагогикалық қарым-қатынастың және әрбір тәрбиелік әрекеттің маңызы зор. Өйткені баланың болашаққа деген сенімі көбіне оның алғашқы оқу тәжірибесінен бастау алады.

Бастауыш білімнің нәтижелілігі баланың мектепте алған білімін өмірде қаншалықты қолдана алатындығымен де өлшенеді. Сондықтан оқу үдерісінде теориялық білім мен күнделікті тәжірибе арасындағы байланысты күшейту маңызды. Бала табиғат туралы білім алған кезде оны қоршаған ортадағы нақты құбылыстармен байланыстыра алуы, математикадан меңгерген амалдарын тұрмыстық есептерді шешуде қолдануы, ана тілі сабақтарында қалыптасқан сөйлеу мәдениетін күнделікті қарым-қатынаста пайдалана білуі

қажет. Осындай сабақтастық болған жағдайда білім оқушы үшін жай ғана есте сақталатын ақпарат емес, өмірлік әрекеттің құралына айналады.

Бастауыш мектеп оқушысының жауапкершілік сезімін қалыптастыру да маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Жауапкершілік бір күнде пайда болмайды. Ол күнделікті қарапайым әрекеттерден басталады. Оқу құралдарын реттеу, үй тапсырмасын уақытында орындау, өз жұмыс орнын таза ұстау, сыныптағы ортақ міндеттерге қатысу, бастаған жұмысын соңына дейін жеткізу сияқты әрекеттер баланың өзін-өзі ұйымдастыруына көмектеседі. Мұғалім оқушыға үнемі дайын шешім ұсынып, оның орнына барлық әрекетті орындап беретін болса, баланың дербестігі баяу дамиды. Сондықтан бастауыш сыныптан бастап оқушыға өз жасына сәйкес жауапкершілік беріп, оның шешім қабылдауына мүмкіндік жасау қажет.

Дербестікпен қатар уақытты тиімді пайдалануды үйретудің де маңызы зор. Қазіргі балалар оқу, демалыс, ойын, үйірме және цифрлық құрылғыларды пайдалану сияқты түрлі әрекеттер арасында уақытын бөлуге үйренуі керек. Бастауыш жаста қарапайым күн тәртібін сақтау, тапсырманы жоспарлау, жұмысты белгілі бір ретпен орындау дағдылары қалыптасса, бұл қасиеттер кейінгі оқу кезеңінде үлкен көмек береді. Уақытты басқару мәдениеті баланың тәртіптілігіне ғана емес, психологиялық жағдайына да оң әсер етеді. Өйткені өз жұмысын жоспарлай алатын оқушы тапсырмалардың көптігінен қорықпай, оларды кезең-кезеңімен орындауға дағдыланады.

Бастауыш мектептің тағы бір маңызды міндеті – балаға еңбек құндылығын түсіндіру. Еңбекқорлық адамның өмір бойғы жетістігінің негіздерінің бірі болып табылады. Оқушы өз нәтижесінің кездейсоқ емес, жүйелі еңбектің жемісі екенін түсінген кезде оның оқуға көзқарасы өзгереді. Мұғалім тек жоғары нәтиже көрсеткен баланы емес, белгілі бір мақсатқа жету жолында табандылық танытқан, бұрынғы көрсеткішінен алға жылжыған оқушыны да қолдауы қажет. Бұл баланың еңбектің нәтижеге жеткізетінін түсінуіне ықпал етеді.

Оқушының бойында табиғатқа жауапкершілікпен қарау мәдениетін қалыптастыру да бастауыш білімнің тәрбиелік мазмұнымен сабақтасады. Табиғатты қорғау туралы тек ақпарат беру жеткіліксіз. Баланы қарапайым экологиялық әрекеттерге үйрету маңызды. Суды үнемдеу, қоқысты қоршаған ортаға тастамау, өсімдіктерге қамқорлық жасау, жануарларға зиян келтірмеу, мектеп пен үй ауласын таза ұстау сияқты күнделікті әрекеттер арқылы экологиялық мәдениет орнығады. Өзінің кішкентай әрекетінің табиғатқа әсерін түсінген бала болашақта қоршаған орта алдындағы жауапкершілігін сезінетін азамат ретінде қалыптасады.

Бастауыш білімде патриоттық тәрбие де ерекше орын алады. Отанға деген сүйіспеншілік ұран арқылы емес, туған жерге, ана тіліне, отбасына, ұлттық мәдениетке, ел тарихына деген құрметтен басталады. Бала өзінің туған өлкесінің ерекшеліктерін танып, елінің жетістіктері туралы біліп, тарихи және мәдени мұрасына қызығушылық танытқан кезде азаматтық сана-сезімінің негіздері қалыптасады. Мұғалім патриоттық тәрбиені сабақтың мазмұнымен табиғи байланыстырып, оны күнделікті өмірдегі жауапты мінез-құлықпен ұштастырғаны жөн. Отанын сүю – қоғамдық ортаға ұқыпты қарау, білім алуға ұмтылу, адал еңбек ету, туған елінің дамуына үлес қосуға дайын болу екенін бала біртіндеп түсінуі керек.

Қазіргі білім беру кеңістігінде тілдік құзыреттілікті дамыту да ерекше маңызға ие. Баланың сауатты сөйлеуі мен жазуы, өз ойын жүйелі жеткізуі, сұрақ қоя білуі және пікірталас барысында дәлел келтіруі оның барлық пәндердегі жетістігіне ықпал етеді. Сондықтан тіл дамыту жұмысы тек тіл сабақтарының міндеті ретінде қарастырылмауы керек. Математикада есептің шешу жолын түсіндіру, дүниетану сабағында бақылау нәтижесін әңгімелеу, шығармашылық жұмыста өз ойын қорғау арқылы да тілдік дағдылар қалыптасады. Оқушы неғұрлым көп ойланып, сөйлеп, түсіндіріп, талқыласа, соғұрлым оның сөздік қоры мен ойлау жүйесі дамиды.

Бастауыш мектепте мұғалімнің оқушыға қоятын сұрағының өзі үлкен педагогикалық мәнге ие. Тек бір дұрыс жауапты талап ететін сұрақтар баланың есте сақтау қабілетін тексеруге ыңғайлы болғанымен, ойлауын толық дамыта бермейді. Ал «Сен қалай ойлайсың?», «Неліктен?», «Қандай дәлел келтірер едің?», «Басқа жолы бар ма?» деген сұрақтар оқушының пікірін білдіруге мүмкіндік береді. Мұндай сұрақтар арқылы бала өз ойын жүйелеуге, дәлелді жауап беруге және әртүрлі көзқарасты қабылдауға үйренеді.

Мектепте қалыптасатын тағы бір маңызды қасиет – қарым-қатынас мәдениеті. Бастауыш сынып баласы достықтың, өзара көмектің, сыйластықтың мәнін нақты әлеуметтік ортада сезіне бастайды. Осы кезеңде мұғалім балалар арасындағы қарым-қатынасты тек сырттай бақылаушы емес, жағымды орта қалыптастырушы тұлға болуы керек. Балалар арасындағы түсініспеушіліктерді жазалау арқылы ғана шешпей, олардың себебін талқылап, бір-бірін тыңдауға және мәселені бейбіт жолмен шешуге үйрету қажет. Мұндай тәжірибе оқушының болашақтағы әлеуметтік бейімделуіне тікелей әсер етеді.

Бастауыш мектепте мектеп пен отбасының серіктестігі жүйелі болғанда тәрбиелік және білімдік жұмыс нәтижелі болады. Ата-ана мектепті тек баласының бағасын хабарлайтын мекеме ретінде емес, ортақ мақсаттағы серіктес ретінде қабылдағаны дұрыс. Мұғалім де ата-анамен байланыс барысында тек мәселе туындағанда хабарласпай, баланың жетістіктерін де бөлісіп отырғаны жөн. Бала өзінің мектептегі және үйдегі ортасында өзара түсіністік пен ортақ талапты көрген кезде өзін қауіпсіз сезінеді және өз міндетіне жауапкершілікпен қарай бастайды.

Бастауыш білімдегі маңызды бағыттардың бірі – оқушының өзін тануына мүмкіндік жасау. Бала өзінің қай әрекетті жақсы орындайтынын, нені ұнататынын, қандай жағдайда қиналатынын біртіндеп түсіне бастауы керек. Бұл үшін мұғалім әртүрлі әрекет түрлерін ұйымдастыруы қажет. Бір бала спортта белсенді болуы мүмкін, екіншісі сурет салуға, үшіншісі есеп шығаруға, төртіншісі әңгіме құрауға бейім болады. Әр баланың қабілетін байқап, оны дамытуға жағдай жасау мектептің маңызды міндеттерінің бірі. Өйткені бастауыш

сыныпта қалыптасқан «менің қолымнан келеді» деген сенім кейін баланың жаңа мақсаттарға ұмтылуына ықпал етеді.

Оқушының өзіндік бағасының дұрыс қалыптасуына ересектердің қарым-қатынасы ерекше әсер етеді. Баланы өзгелермен салыстыру, оның әлсіз тұстарын үнемі көрсету немесе қатесін жеке басының қасиеті ретінде бағалау педагогикалық тұрғыдан тиімсіз. Оның орнына нақты әрекетке баға беріп, жақсарту жолын көрсету қажет. Мысалы, «сен есепке қабілетсізсің» деудің орнына «осы есептің шартын тағы бір рет талдап көрейік» деген бағыттау баланың өзіне деген сенімін сақтайды. Оқушы қателіктің түзетуге болатын әрекет екенін түсінгенде қиындықтан қашпай, оны шешуге талпынады.

Бастауыш білімнің сапасы қоғамның болашағымен тікелей байланысты. Бүгінгі бастауыш сынып оқушысы – ертеңгі маман, ата-ана, ғалым, дәрігер, мұғалім, кәсіпкер, инженер және ел азаматы. Оның қандай тұлға болып қалыптасуы отбасындағы тәрбиеге ғана емес, мектепте алған алғашқы білім тәжірибесіне де тәуелді. Сондықтан бастауыш мектепке қойылатын талапты тек оқу бағдарламасының орындалуымен шектеуге болмайды. Мектеп білімді меңгертуімен қатар адамды ойлауға, ізденуге, жауапкершілік алуға, өзгелерді құрметтеуге және өз өміріне саналы көзқараспен қарауға үйретуі тиіс.

Бастауыш сыныпта қалыптасқан оқу дағдысы, адамгершілік қасиеттер, еңбекке көзқарас, қарым-қатынас мәдениеті мен танымдық белсенділік кейінгі жылдары тереңдей түседі. Демек, осы кезеңдегі әрбір педагогикалық шешімнің ұзақ мерзімді маңызы бар. Мұғалімнің баланың бойындағы кішкентай мүмкіндікті байқап, оны қолдай білуі кей жағдайда оқушының өмірлік бағытына ықпал етуі мүмкін. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімінің еңбегі үлкен жауапкершілікті, кәсіби шеберлікті және балаға деген ізгі қатынасты талап етеді.

Қазіргі қоғам білімді ғана емес, өзгермелі жағдайға бейімделетін, өздігінен шешім қабылдайтын, шығармашылықпен ойлайтын, ақпаратты саралайтын және адамгершілік ұстанымдарын сақтайтын азаматтарды қажет етеді. Мұндай тұлғаның негізі мектептің алғашқы сатысында қаланады. Бастауыш білімнің басты құндылығы да осында. Ол балаға белгілі бір білім қорын ғана емес, білімге деген көзқарасты, дүниені танып-білу тәсілін және адамдармен өмір сүру мәдениетін береді.

Қорытынды. Бастауыш білім – тұлғаның қалыптасуындағы шешуші кезең және бүкіл білім беру жүйесінің берік іргетасы. Бұл кезеңде баланың оқу, жазу, есептеу сияқты негізгі академиялық дағдыларымен қатар ойлау қабілеті, шығармашылығы, коммуникативтік мәдениеті, жауапкершілігі, дербестігі және адамгершілік қасиеттері қалыптасады. Сондықтан бастауыш мектептің міндетін тек білім берумен шектеу дұрыс емес. Ол баланың жан-жақты дамуына жағдай жасап, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіріп, қоршаған ортаға, қоғамға және өз болашағына жауапкершілікпен қарауға үйретуі тиіс.

Сапалы бастауыш білім беру үшін мұғалімнің кәсіби шеберлігі, ата-анамен тиімді ынтымақтастық, оқушының жеке ерекшелігін ескеру, қауіпсіз әрі қолайлы білім беру ортасын қалыптастыру, заманауи технологияларды орынды пайдалану және тәрбиені оқу үдерісімен сабақтастыру маңызды. Әрбір балаға өз мүмкіндігін ашуға жағдай жасалғанда ғана білім беру өзінің негізгі мақсатына жетеді. Баланың алғашқы мектеп жылдарында алған жағымды тәжірибесі оның кейінгі білім жолына, өмірлік ұстанымына және өзіне деген сеніміне тікелей ықпал етеді.

Сондықтан бастауыш білімге қоғам тарапынан ерекше жауапкершілікпен қарау қажет. Берік іргетассыз мықты ғимарат тұрғызу мүмкін болмағаны сияқты, сапалы бастауыш білімсіз білімді, мәдениетті, бәсекеге қабілетті және жауапты ұрпақ қалыптастыру қиын. Бастауыш мектепке салынған әрбір күш, әрбір ізденіс және әрбір педагогикалық жаңашылдық – елдің келешегіне жасалған инвестиция. Баланың білімге деген алғашқы қызығушылығын сақтап, оның қабілетін дамытып, адамдық қасиеттерін қалыптастыра алған мектеп қана болашақтың берік негізін қалайды. Демек, бастауыш білім – тек білім баспалдағының алғашқы сатысы емес, ол ұлттың интеллектуалдық әлеуеті мен мемлекеттің келешегін айқындайтын маңызды құндылық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
3. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы педагогикалық мұралар. – Алматы.
4. А. Байтұрсынұлы. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы.
5. Ж. Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы.
6. Ж.Б. Қоянбаев, Р.М. Қоянбаев. Педагогика. – Алматы.
7. С. Мұқанов. Жас және педагогикалық психология мәселелері бойынша еңбектер.
8. Л.С. Выготский. Педагогическая психология. – Москва.
9. В.А. Сухомлинский. Сердце отдаю детям. – Москва.
10. Қ. Жарықбаев. Психология. – Алматы.
11. Б.А. Тұрғынбаева. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы.
12. Бастауыш білім беру әдістемесіне арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер мен педагогикалық басылымдар.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Лесбаев Мағжан Кнікбайұлы
Түркістан облысы, Жетісай қаласы
Ияс Жансүгіров мектебі зертханашысы
дене шынықтыру маманы

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының денсаулығын сақтау, дене белсенділігін арттыру және салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру маңызды педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады. Мектептегі дене шынықтыру сабағы оқушылардың физикалық қабілеттерін жетілдірумен қатар, олардың денсаулыққа жауапкершілікпен қарауына, дұрыс тамақтану, күн тәртібін сақтау, қозғалыс белсенділігін арттыру, зиянды әдеттерден аулақ болу және психологиялық тұрақтылықты қалыптастыру сияқты өмірлік маңызды дағдыларды меңгеруіне ықпал етеді. Мақалада дене шынықтыру сабақтары арқылы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық маңызы, негізгі бағыттары, мұғалімнің рөлі, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру, қозғалыс белсенділігін ұйымдастыру және денсаулық мәдениетін дамыту мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар дене шынықтыру сабақтарының оқушы тұлғасының жан-жақты дамуына, әлеуметтік белсенділігі мен өзін-өзі бағалауына, денсаулығын сақтау мәдениетінің орнығуына тигізетін әсері сипатталады.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, салауатты өмір салты, денсаулық, оқушы, қозғалыс белсенділігі, дене тәрбиесі, спорт, дұрыс тамақтану, денсаулық мәдениеті, физикалық даму.

Қазіргі қоғамда адам денсаулығы тек медициналық мәселе ретінде ғана емес, әлеуметтік, педагогикалық және мәдени құндылық ретінде қарастырылуда. Әсіресе мектеп жасындағы балалардың денсаулығын сақтау мен нығайту мәселесі ерекше назарды қажет етеді. Себебі баланың мектеп кезеңінде қалыптасқан күн тәртібі, қозғалыс дағдылары, тамақтану мәдениеті, жеке бас гигиенасы мен денсаулыққа көзқарасы кейінгі ересек өміріндегі өмір салтына тікелей әсер етеді. Сондықтан мектеп қабырғасында оқушыға тек білім беріп қана қоймай, өз денсаулығын саналы түрде бағалайтын, физикалық белсенділікке ұмтылатын, салауатты өмір салтын күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі ретінде қабылдайтын тұлға қалыптастыру қажет.

Салауатты өмір салты – адамның физикалық, психологиялық және әлеуметтік саулығын сақтауға бағытталған мінез-құлық жүйесі. Оның құрамына тұрақты қозғалыс белсенділігі, дұрыс әрі теңгерімді тамақтану, жеткілікті ұйқы, тиімді күн тәртібі, жеке бас гигиенасы, эмоционалдық тепе-теңдік, қауіпсіз мінез-құлық және зиянды әдеттерден бас тарту кіреді. Аталған дағдылардың барлығын бір мезетте қалыптастыру мүмкін емес. Олар ұзақ уақыт бойы жүйелі тәрбие, жеке тәжірибе және тұрақты жаттығу нәтижесінде оқушының күнделікті әдетіне айналады. Осы тұрғыдан алғанда дене шынықтыру пәнінің мүмкіндігі өте жоғары.

Дене шынықтыру сабағы жалпы білім беретін мектептегі басқа пәндерден өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Сабақ барысында оқушы тек теориялық ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны тікелей қозғалыс әрекеттері арқылы тәжірибеде орындайды. Жүгіру, секіру, гимнастикалық жаттығулар, спорттық және ұлттық ойындар, эстафеталар, жалпы дамыту жаттығулары мен дене дайындығына арналған тапсырмалар баланың ағзасына оң әсер етеді. Жүйелі дене жаттығулары жүрек-қан тамырлары және тыныс алу жүйесінің жұмысын жақсартуға, бұлшық еттер мен сүйек жүйесінің дамуына, қимыл үйлесімділігінің қалыптасуына және жалпы төзімділіктің артуына мүмкіндік береді.

Оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін дене шынықтыру сабағының мақсатын тек нормативтерді орындаумен немесе белгілі бір спорттық нәтижеге қол жеткізумен шектеуге болмайды. Мұғалім әр жаттығудың оқушы денсаулығына қандай әсер беретінін түсіндіруі маңызды. Мәселен, денені қыздыру жаттығуларының негізгі бөлім алдындағы маңызы, дұрыс тыныс алудың қажеттілігі, жаттығудан кейінгі қалыпқа келу кезеңі, су ішу тәртібі, дене жүктемесін біртіндеп арттыру қағидалары балаларға түсінікті түрде жеткізілуі тиіс. Оқушы қозғалысты саналы түрде орындаған кезде ғана дене шынықтыру оның өмірлік қажеттілігіне айналады.

Мектеп жасындағы балалардың қозғалыс белсенділігі олардың қалыпты физикалық дамуының негізгі шарттарының бірі болып табылады. Қазіргі уақытта балалардың бос уақытын телефон, компьютер, әлеуметтік желілер мен түрлі цифрлық ойындарға жұмсау көлемінің артуы олардың күнделікті қозғалысын азайтып отыр. Ұзақ уақыт бір қалыпта отыру дене сымбатының бұзылуына, арқа және мойын бұлшық еттерінің әлсіреуіне, көздің шаршауына, артық дене салмағының пайда болуына және жалпы жұмыс қабілетінің төмендеуіне әсер етуі мүмкін. Осындай жағдайда дене шынықтыру сабағы баланың қозғалыс қажеттілігін өтеуге мүмкіндік беретін негізгі мектептік орта болып саналады.

Алайда аптасына өткізілетін бірнеше дене шынықтыру сабағының өзі оқушының қозғалыс қажеттілігін толық қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан сабақ барысында балаларды сабақтан тыс уақытта да белсенді өмір салтын ұстануға ынталандыру қажет. Мұғалім таңғы жаттығу жасау, таза ауада серуендеу, велосипед тебу, жүгіру, жүзу, спорттық үйірмелерге қатысу, қозғалмалы ойындар ойнау сияқты қолжетімді әрекеттердің

денсаулыққа пайдасын түсіндіре алады. Мұндағы негізгі мақсат – оқушының спортпен тек баға немесе міндет үшін емес, өзінің денсаулығын жақсарту және көңіл күйін көтеру мақсатында айналысуына жағдай жасау.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру процесінде оқушының ішкі мотивациясы ерекше рөл атқарады. Егер бала дене жаттығуларын мәжбүрлік ретінде қабылдаса, оның сабаққа деген қызығушылығы төмендейді. Ал жаттығулар қызықты, жас ерекшелігіне сәйкес және жетістікке жетуге мүмкіндік беретіндей ұйымдастырылса, оқушының физикалық белсенділікке деген көзқарасы өзгереді. Сондықтан мұғалім сабақ мазмұнын таңдағанда оқушылардың жасын, физикалық дайындығын, денсаулық жағдайын, қызығушылығын және жеке мүмкіндіктерін ескеруі қажет.

Бастауыш сынып оқушылары үшін қозғалысқа негізделген ойындар мен қысқа эстафеталар тиімді болып табылады. Бұл жастағы балалар ойын әрекеті арқылы жаңа қимылдарды жылдам меңгеріп, қозғалыстан эмоционалдық қанағат алады. Орта буын оқушылары үшін спорттық ойындар, жеңіл атлетика, гимнастика және командалық жарыстардың маңызы артады. Жоғары сынып оқушыларына дене дайындығын өздігінен жоспарлау, жеке жаттығу бағдарламаларын құрастыру, күш пен төзімділікті дамыту, салауатты өмір салтына қатысты теориялық білімдерді практикада қолдану бағытындағы тапсырмаларды енгізуге болады. Осындай сабақтастық оқушының денсаулық мәдениетін біртіндеп дамытуға жағдай жасайды.

Дене шынықтыру сабағында мұғалімнің жеке үлгісі де оқушылар үшін маңызды тәрбиелік құрал болып табылады. Мұғалімнің спортқа көзқарасы, салауатты өмір салтын насихаттауы, оқушылармен қарым-қатынасы, қауіпсіздік талаптарын орындауы және қозғалыс жаттығуларын дұрыс көрсетуі балалардың мінез-құлқына әсер етеді. Мұғалім оқушыларға тек талап қоюшы емес, денсаулықты сақтаудың тиімді жолдарын үйрететін кеңесші және бағыттаушы болуы керек. Сабақ кезінде әр баланың жетістігін байқау, оны ынталандыру, өзгелермен орынсыз салыстырмау және жеке даму қарқынын бағалау оқушының өзіне деген сенімділігін арттырады.

Салауатты өмір салты ұғымы физикалық белсенділікпен ғана шектелмейді. Дене шынықтыру сабақтарында дұрыс тамақтану мәдениетіне де назар аударған жөн. Оқушылар энергия шығыны мен тағамның ағзаға беретін қуаты арасындағы байланысты қарапайым деңгейде түсінуі тиіс. Ақуыздар, көмірсулар, майлар, дәрумендер мен минералдардың ағза қызметіндегі маңызын білу, суды жеткілікті мөлшерде ішу, газдалған тәтті сусындар мен шамадан тыс фастфуд тұтынуды шектеу туралы ақпарат олардың тағам таңдау мәдениетін дамытуға ықпал етеді. Мұндай мәліметтерді ұзақ лекция түрінде емес, сабақ барысындағы қысқа түсіндірулер, сұрақ-жауап немесе практикалық мысалдар арқылы жеткізу тиімді.

Оқушы денсаулығының тағы бір маңызды факторы – күн тәртібі. Сабақ оқу, демалу, ұйықтау және физикалық белсенділік арасындағы дұрыс тепе-теңдік баланың жұмыс қабілетінің тұрақты болуына әсер етеді. Ұйқының жеткіліксіздігі зейіннің төмендеуіне, шаршауға, ашушаңдыққа және дене белсенділігінің азаюына әкелуі мүмкін. Сондықтан дене шынықтыру мұғалімі оқушыларға спорттық нәтижеге жету үшін де дұрыс демалыс пен ұйқы қажет екенін түсіндіруі керек. Спорт пен демалыстың өзара байланысын түсінген оқушы салауатты өмір салтын жеке жүйе ретінде қабылдай бастайды.

Дене тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі – баланың дұрыс дене сымбатын қалыптастыру. Әсіресе мектеп партасында ұзақ отыратын балалар үшін арқа, іш және иық белдеуі бұлшық еттерін дамытуға арналған жаттығулардың маңызы жоғары. Дене сымбатының дұрыс болуы тек сыртқы көрініске ғана емес, тыныс алу, қан айналымы және ішкі ағзалардың қызметіне де әсер етеді. Сондықтан сабақ барысында дене қалпын бақылауға, жаттығуларды дұрыс орындауға және күнделікті өмірде дұрыс отыру мен жүру әдетін қалыптастыруға көңіл бөлінуі қажет.

Сонымен бірге дене шынықтыру сабақтары оқушылардың психологиялық денсаулығына да оң әсер етеді. Қозғалыс әрекеттері эмоционалдық қысымды азайтып, көңіл күйді жақсартады, оқу барысында жиналған шаршауды төмендетеді. Әсіресе командалық ойындар балалардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауына, қолдау көрсетуіне, жауапкершілікті бөлісуіне және ортақ мақсат үшін әрекет етуіне мүмкіндік береді. Жарыс жағдайында жеңіске қуану және жеңілісті дұрыс қабылдау, қарсыласқа құрмет көрсету, эмоцияны бақылау сияқты қасиеттер де қалыптасады.

Дене шынықтыру сабақтарындағы жағымды психологиялық ахуал салауатты өмір салтын қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады. Егер бала өз мүмкіндіктеріне байланысты келемежге немесе қысымға ұшыраса, оның спортқа деген қызығушылығы төмендеуі ықтимал. Сондықтан мұғалім әр оқушының жеке ерекшелігін құрметтейтін, қауіпсіз әрі қолдаушы орта құруы тиіс. Сабақтағы басты өлшем тек кімнің жылдам жүгіретіні немесе жоғары секіретіні емес, әр оқушының өзінің бұрынғы көрсеткішінен қаншалықты алға жылжығаны болуы қажет.

Оқушының денсаулыққа деген жауапкершілігін қалыптастыру үшін дене шынықтыру сабақтарында өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту қажет. Оқушы дене жаттығуларын орындау барысында өзінің көңіл күйін, тыныс алу жиілігін, жүрек соғу қарқынын, шаршау деңгейін бақылауды үйренуі тиіс. Бұл дағдылар балаға дене жүктемесінің өз ағзасына қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Мәселен, жүгіру немесе қарқынды жаттығудан кейін тамыр соғысын өлшеу, тыныс алудың қалпына келу уақытын анықтау оқушының ағза мүмкіндіктерін бағалауына көмектеседі. Мұндай қарапайым бақылау әрекеттері болашақта денсаулықты саналы түрде басқару мәдениетінің қалыптасуына негіз болады.

Дене шынықтыру сабақтарында жүктемені дұрыс мөлшерлеу ерекше маңызға ие. Әр оқушының физикалық дайындығы мен ағзасының мүмкіндігі бірдей емес. Сондықтан барлық балаға бірдей көлемдегі және бірдей қарқындағы жаттығуды міндеттеу әрқашан тиімді бола бермейді. Мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін, дене дайындығын, жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, тапсырмаларды саралап ұсынуы қажет. Кейбір

оқушылар күрделі жаттығуды толық орындаса, физикалық дайындығы төмен оқушыларға оның жеңілдетілген нұсқасын ұсынуға болады. Осындай тәсіл әр баланың сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, өзінің мүмкіндігіне деген сенімін арттырады.

Сабақта қауіпсіздік ережелерін сақтау да салауатты өмір салтының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Денсаулықты сақтау мәдениеті ең алдымен адамның өзінің және айналасындағылардың қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарауынан көрінеді. Мұғалім әр жаңа жаттығуды бастамас бұрын оны орындау техникасын, құрал-жабдықтарды пайдалану тәртібін және жарақаттың алдын алу жолдарын түсіндіруі тиіс. Спорт залында арақашықтық сақтау, жаттығу құралдарын рұқсатсыз пайдаланбау, алаңның жағдайын ескеру, спорттық киім мен аяқ киімнің талапқа сай болуы сияқты қарапайым ережелер жүйелі түрде орындалғанда оқушыда қауіпсіз мінез-құлық дағдысы қалыптасады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда ұлттық спорт түрлері мен халықтық қимыл-қозғалыс ойындарының тәрбиелік мүмкіндігі де жоғары. Қазақ халқының асық ату, арқан тарту, аударыспақ элементтері, тоғызқұмалақ, теңге ілуге негізделген эстафеталық тапсырмалар және басқа да ұлттық ойындары оқушылардың қозғалыс белсенділігін арттырып қана қоймай, ұлттық құндылықтарға деген құрметін қалыптастырады. Ұлттық ойындарды сабақ мазмұнына енгізу арқылы мұғалім дене тәрбиесін патриоттық және мәдени тәрбиемен байланыстыра алады. Мұндай сабақтар оқушылар үшін қызықты әрі мазмұнды өтеді, сонымен бірге олардың ұлттық спортқа деген қызығушылығын арттырады.

Командалық спорт түрлері оқушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуда маңызды орын алады. Футбол, волейбол, баскетбол, гандбол сияқты ойындарда оқушы жеке нәтиже үшін ғана емес, команданың ортақ мақсаты үшін әрекет етеді. Ол өз серіктестерін қолдауды, жауапкершілікті сезінуді, ережеге бағынуды, өзара әрекеттесуді және шешімді жылдам қабылдауды үйренеді. Мұндай қасиеттер дене шынықтыру сабағынан тыс күнделікті өмірде де қажет. Командалық әрекеттер барысында қалыптасқан өзара сыйластық пен көмек көрсету мәдениеті оқушының әлеуметтік денсаулығының нығаюына ықпал етеді.

Салауатты өмір салтының маңызды көрсеткіштерінің бірі – адамның бос уақытын тиімді ұйымдастыра білуі. Егер оқушы бос уақытында үнемі қозғалыссыз әрекеттермен шектелсе, оның дене белсенділігі жеткіліксіз болуы мүмкін. Осыған байланысты дене шынықтыру мұғалімі сабақ барысында белсенді демалыстың түрлі үлгілерін таныстыруы қажет. Жаяу серуендеу, туристік жорықтар, велосипед тебу, шаңғы тебу, жүзу, ауладағы қозғалмалы ойындар және отбасылық спорттық шаралар баланың денсаулығына пайдалы ғана емес, оның бос уақытын мазмұнды өткізуіне мүмкіндік береді. Оқушыға дене белсенділігі міндетті түрде кәсіби спортпен айналысуды білдірмейтінін түсіндіру маңызды. Күнделікті қарапайым қозғалыстың өзі денсаулықты сақтауда үлкен рөл атқарады.

Мектептегі дене шынықтыру сабақтарын сыныптан және мектептен тыс спорттық жұмыстармен байланыстыру да жақсы нәтиже береді. Спорт секциялары, денсаулық күндері, мектепшілік жарыстар, туристік сайыстар, эстафеталар, отбасылық спорттық мерекелер оқушылардың сабақта алған дағдыларын кеңейтуге мүмкіндік береді. Мұндай іс-шараларда тек спорттық нәтижеге ғана емес, жаппай қатысуға басымдық беру маңызды. Өйткені спорттық қабілеті жоғары бірнеше оқушымен ғана жұмыс жүргізу салауатты өмір салтын қалыптастырудың жалпы мектептік мақсатына толық сәйкес келмейді. Әр бала өзінің физикалық мүмкіндігіне қарамастан қозғалыс белсенділігінің жағымды әсерін сезінуі тиіс.

Бұл үдерісте ата-анамен байланыс орнатудың да маңызы зор. Мектепте қалыптастырылған пайдалы әдеттер отбасында қолдау тапқан жағдайда ғана тұрақты мінез-құлық үлгісіне айналады. Егер отбасы мүшелері бос уақыттарын белсенді өткізіп, дұрыс тамақтануға көңіл бөліп, күн тәртібін сақтап, спортқа жағымды көзқарас танытса, бала да бұл әрекеттерді табиғи өмір салты ретінде қабылдайды. Сондықтан мектеп тарапынан ата-аналарға дене белсенділігінің маңызы туралы ақпарат беру, отбасылық спорттық жарыстар ұйымдастыру, денсаулық тақырыбындағы бірлескен жобаларды жүзеге асыру тиімді.

Дене шынықтыру пәні мұғалімі ата-аналарға баланың физикалық дамуындағы өзгерістерді, белсенділігін және дене жаттығуларына қызығушылығын жеткізе алады. Мұндай кері байланыс ата-анаға баланың денсаулығын қолдаудың тиімді жолдарын таңдауға көмектеседі. Бұл ретте баланың нәтижесін басқа балалармен салыстыру емес, оның жеке даму динамикасына назар аудару маңызды. Мысалы, бұрын белгілі бір қашықтықты жүгіруде қиналған оқушы уақыт өте келе өз нәтижесін жақсартса, оның осы жетістігін атап көрсету мотивацияны арттырады.

Оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруда цифрлық технологияларды да тиімді пайдалануға болады. Қазіргі балалар электрондық құрылғыларды белсенді қолданатындықтан, мұғалім технологияны дене белсенділігіне қарсы фактор ретінде ғана қабылдамай, оны пайдалы мақсатқа бағыттағаны жөн. Мәселен, қадам санын бақылау, физикалық белсенділік күнделігін жүргізу, қозғалыс нәтижелерін салыстыру, жаттығу техникасын бейнематериал арқылы талдау сияқты тәсілдер оқушылардың қызығушылығын арттыра алады. Алайда кез келген цифрлық құрал оқу мақсатына сай қолданылып, экран алдында отыру уақытын арттыруға емес, нақты қозғалыс әрекетін ынталандыруға бағытталуы тиіс.

Дене шынықтыру сабағында жобалық және зерттеушілік тапсырмаларды қолдану да оқушылардың денсаулық туралы білімін тереңдетеді. Мысалы, оқушылар бір аптадағы қозғалыс белсенділігін бақылап, күн сайын қанша уақыт қозғалғанын белгілей алады. Кейін алынған мәліметтерді талдап, қозғалысты көбейтудің жолдарын ұсынады. Сондай-ақ «Менің салауатты бір күнім», «Белсенді демалыстың пайдасы», «Спорт және денсаулық», «Дұрыс күн тәртібі» тақырыптарында шағын зерттеулер немесе таныстырылымдар ұйымдастыруға

болады. Бұл тапсырмалар оқушының ақпаратты жай қабылдамай, оны өзінің өмір тәжірибесімен байланыстыруына мүмкіндік береді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда жарыс әдісін дұрыс қолданудың маңызы бар. Жарыс оқушылардың белсенділігін арттырып, ерік-жігерін, табандылығын және нәтижеге ұмтылысын дамытады. Дегенмен жарыс тек мықты оқушылардың жеңісіне бағытталмауы керек. Мұғалім жылдамдық, күш немесе төзімділік көрсеткіштерімен қатар, командалық ұйымшылдық, белсенді қатысу, ережені дұрыс орындау және жеке нәтижені жақсарту сияқты көрсеткіштерді де бағалауы қажет. Сонда әр оқушы өзінің қабілетін көрсетуге мүмкіндік алады.

Бағалау жүйесі де оқушының дене шынықтыру пәніне және жалпы қозғалыс белсенділігіне көзқарасына әсер етеді. Тек нормативтік көрсеткішті негізгі өлшем ретінде қабылдау физикалық мүмкіндігі төмен оқушылардың сабаққа қызығушылығын азайтуы мүмкін. Сондықтан бағалау барысында оқушының белсенділігі, тапсырманы дұрыс орындауы, қауіпсіздік талаптарын сақтауы, жеке ілгерілеуі, теориялық білімі мен сабаққа қатысу мәдениеті ескерілуі тиіс. Қалыптастырушы бағалау арқылы мұғалім оқушыға өзінің күшті жақтарын және дамыту қажет бағыттарын түсіндіре алады.

Дене шынықтыру сабақтарында зиянды әдеттердің алдын алу мәселесіне де көңіл бөлген дұрыс. Жасөспірімдік кезеңде оқушылар түрлі әлеуметтік ықпалдарға тап болуы мүмкін. Сондықтан темекі өнімдері, алкогольді ішімдіктер және басқа да денсаулыққа зиян келтіретін әрекеттердің физикалық даму мен спорттық қабілетке кері әсері туралы жас ерекшелігіне сәйкес түсінік берілуі қажет. Мұнда қорқыту тәсілінен гөрі денсаулықты құндылық ретінде түсіндіру, жеке таңдау үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыру тиімді. Спортпен айналысатын адамның дұрыс тыныс алуы, төзімділігі, ұйқысы мен жалпы жұмыс қабілеті оның күнделікті әдеттерімен тікелей байланысты екенін нақты мысалдар арқылы жеткізуге болады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру барысында психологиялық тұрақтылық пен күйзелісті басқару мәселесін де назардан тыс қалдырмау қажет. Қазіргі мектеп оқушысы оқу жүктемесі, емтихан, әлеуметтік қарым-қатынас және ақпараттық қысым сияқты көптеген факторлардың әсерін сезінеді. Дене жаттығулары осындай эмоционалдық жүктемені төмендетудің қолжетімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Қозғалыс барысында оқушының зейіні басқа әрекетке ауысып, жағымды эмоция пайда болады. Сондықтан сабақта созылу, тыныс алу, босаңсу жаттығулары мен баяу қарқындағы қозғалыстарды пайдалану да пайдалы.

Мұғалім оқушыларға денсаулықтың тек аурудың болмауы емес, адамның өзін физикалық, эмоционалдық және әлеуметтік жағынан жақсы сезінуімен байланысты кең ұғым екенін түсіндіруі қажет. Осы түсінік қалыптасқан жағдайда бала өзінің дене жағдайына ғана емес, көңіл күйіне, демалысына, қарым-қатынасына және күнделікті әдеттеріне де жауапкершілікпен қарай бастайды. Дене шынықтыру пәнінің тәрбиелік әлеуеті де дәл осы тұста көрінеді: ол қозғалыс арқылы оқушының өмірлік ұстанымдары мен құндылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, дене шынықтыру сабағында қолданылатын әрбір педагогикалық әдіс оқушының денсаулығын нығайтуға және белсенді өмір салтына тұрақты қызығушылығын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Мұғалімнің міндеті – белгілі бір жаттығулар кешенін үйретумен шектелмей, балаға қозғалыстың күнделікті өмірдегі маңызын сезіндіру. Оқушы дене белсенділігінің өзіне күш-қуат, жақсы көңіл күй және сенімділік беретінін тәжірибе жүзінде сезінген кезде салауатты өмір салты сырттан қойылған талап емес, оның саналы таңдауы ретінде қалыптаса бастайды.

Оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруда дене шынықтыру сабақтарының мазмұнын өмірмен байланыстыра ұйымдастыру ерекше нәтиже береді. Сабақ барысында орындалатын жаттығулардың күнделікті тұрмыстағы маңызын түсіндіру арқылы оқушы алған білімінің практикалық құндылығын сезінеді. Мысалы, дұрыс жүру мен жүгіру техникасы, тепе-теңдікті сақтау, денені дұрыс көтеру және тасымалдау, жарақаттың алдын алу, дене жүктемесінен кейін ағзаны қалпына келтіру тәсілдері тек сабақ үшін емес, күнделікті өмірде де қажет дағдылар болып табылады. Осы тұрғыда дене шынықтыру сабағы оқушының өмірлік құзыреттіліктерін қалыптастыратын маңызды білім беру ортасына айналады.

Дене тәрбиесінің тиімділігі оқушының тек сабақтағы белсенділігімен емес, оның дене шынықтыруға деген ұзақ мерзімді көзқарасымен де өлшенуі тиіс. Егер оқушы мектепті аяқтағаннан кейін де жүйелі қозғалысты өмірінің бір бөлігі ретінде қабылдаса, дене тәрбиесінің негізгі міндеттерінің бірі орындалды деп есептеуге болады. Сондықтан мұғалім әр баланың спорттық нәтижесінен бұрын оның денсаулыққа деген тұрақты құндылықтық қатынасын қалыптастыруға басымдық беруі қажет. Бұл үшін сабақтарда физикалық жаттығулардың ағзаға пайдасын түсіндіру, денсаулықты сақтау жолдарын талқылау және өзіндік қозғалыс белсенділігін жоспарлауға мүмкіндік беру маңызды.

Оқушының өз денсаулығын бағалай білуі де салауатты өмір салтының маңызды көрсеткіші саналады. Мұғалім балаларға дене жаттығуларын орындау барысында өзінің хал-жағдайын бақылауға, шамадан тыс шаршауды байқап, қажет жағдайда жүктемені төмендетуге үйретуі тиіс. Дене шынықтыру сабақтарындағы өзін-өзі бақылау мәдениеті оқушының болашақта өз мүмкіндіктеріне сәйкес жаттығу таңдауға, жарақат қаупін азайтуға және физикалық белсенділікті дұрыс жоспарлауға көмектеседі.

Оқушылардың денсаулығын нығайтуда табиғи органы тиімді пайдаланудың да маңызы зор. Мүмкіндік болған жағдайда дене шынықтыру сабақтарының бір бөлігін ашық ауада ұйымдастыру пайдалы. Жүгіру, шаңғы тебу, спорттық ойындар, жаяу жүру, эстафеталар мен туристік элементтерді таза ауада өткізу оқушылардың қозғалыс белсенділігін арттырумен қатар, олардың табиғатқа деген жағымды көзқарасын қалыптастырады.

Сонымен бірге жыл мезгілдерінің ерекшеліктеріне сәйкес дене белсенділігін ұйымдастыру балалардың ағзасының бейімделу мүмкіндіктерін дамытуға ықпал етеді.

Дене шынықтыру сабағында санитарлық-гигиеналық талаптарды орындау да денсаулық мәдениетін қалыптастырудың бір бөлігі болып табылады. Спорттық киімді таза ұстау, сабақтан кейін жеке бас гигиенасын сақтау, спорт залын желдету, жаттығу құралдарының тазалығына мән беру, ауа райына сәйкес киіну сияқты қарапайым әрекеттер оқушылардың күнделікті дағдысына айналуы керек. Бұл талаптарды тек бақылау ретінде емес, олардың денсаулық үшін маңызын түсіндіру арқылы жүзеге асыру анағұрлым тиімді болады.

Салауатты өмір салтын насихаттауда дене шынықтыру пәнінің басқа оқу пәндерімен байланысы да маңызды. Биология сабақтарында оқушылар адам ағзасының құрылымы мен қызметін меңгерсе, дене шынықтыруда сол білімді практикалық деңгейде қолдануға мүмкіндік алады. Мысалы, жүрек пен өкпенің қызметін, бұлшық еттердің жұмысын, энергия шығынын, дұрыс тамақтанудың маңызын дене жүктемесімен байланыстыра түсіндіруге болады. Информатика пәнімен бірлесе отырып қозғалыс белсенділігі жөніндегі деректерді өңдеу, математика арқылы дене көрсеткіштерін есептеу, тәрбие сағаттарында денсаулық тақырыбындағы пікірталастар өткізу де пәнаралық байланысты күшейтеді.

Мектепте денсаулық сақтау ортасын қалыптастыру тек дене шынықтыру мұғалімінің міндеті болмауы тиіс. Бұл жұмысқа мектеп әкімшілігі, сынып жетекшілері, пән мұғалімдері, педагог-психолог, медицина қызметкері және ата-аналар бірлесе қатысқанда ғана тұрақты нәтиже қалыптасады. Мектеп ішінде қозғалыс белсенділігіне қолайлы жағдай жасау, үзілістерде белсенді ойындар ұйымдастыру, спорт секцияларының жұмысын жандандыру, денсаулық күндерін өткізу және оқушыларды түрлі спорт түрлеріне тарту жалпы мектептік денсаулық мәдениетін қалыптастырады.

Дене шынықтыру сабақтарының тәрбиелік мүмкіндігі оқушылардың ерік-жігер қасиеттерін дамыту арқылы да көрінеді. Жаттығу барысында кездесетін қиындықтарды жеңу, белгілі бір нәтижеге жүйелі түрде ұмтылу, жеңілістен кейін қайта әрекет ету, тәртіп сақтау, жаттығуды соңына дейін орындау сияқты әрекеттер табандылық пен жауапкершілікті қалыптастырады. Спорттық әрекет барысында қалыптасатын бұл қасиеттер оқушының оқуына, қарым-қатынасына және болашақ кәсіби өміріне де оң ықпал етеді.

Сонымен қатар әр оқушының дене шынықтыру сабағында өзін табысты сезінуіне жағдай жасау маңызды. Барлық бала бірдей жылдам, күшті немесе епті болмауы табиғи құбылыс. Сондықтан мұғалім оқушыларды тек спорттық қабілетіне қарай бағаламай, олардың жеке талпынысы мен ілгерілеуін ескеруі тиіс. Бір бала жүгіруден жақсы нәтиже көрсетсе, екіншісі икемділігімен, үшіншісі командалық ойында ұйымдастырушылық қабілетімен ерекшеленуі мүмкін. Мұғалім осындай әртүрлі мүмкіндіктерді байқап, қолдаған жағдайда оқушының дене шынықтыру пәніне деген оң көзқарасы қалыптасады.

Сабақ барысында кері байланысты жүйелі пайдалану да маңызды. Мұғалім оқушыға жаттығудың қай тұсын дұрыс орындағанын және нені жақсарту керектігін нақты түсіндірсе, бала өз әрекетін саналы түрде түзетеді. Сонымен бірге оқушының өзін-өзі бағалауына мүмкіндік беру оның жауапкершілігін арттырады. Сабақ соңында «Мен бүгін қандай жаттығуды жақсы орындадым?», «Қай жаттығу қиын болды?», «Келесі сабақта нені жақсартқым келеді?» деген сұрақтар арқылы қысқа рефлексия ұйымдастыруға болады. Мұндай тәсіл оқушыны өзінің дене дамуына саналы көзқараспен қарауға үйретеді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда тұрақтылық негізгі қағидалардың бірі болып табылады. Бір реттік спорттық шара немесе қысқа мерзімді жоба оқушының өмір салтын толық өзгерте алмайды. Сондықтан денсаулыққа қатысты білімдер мен дағдылар оқу жылы бойы жүйелі түрде қайталанып, біртіндеп күрделеніп отыруы қажет. Мұғалім әр сабақта денсаулықты сақтауға бағытталған шағын мазмұндық элементтерді енгізу арқылы оқушының санасында біртұтас түсінік қалыптастыра алады. Мысалы, бір сабақта дұрыс тыныс алу, келесі сабақта су ішу режимі, одан кейінгі сабақта ұйқы мен демалыстың маңызы немесе қауіпсіздік мәселесі қарастырылуы мүмкін.

Оқушының салауатты өмір салтына тұрақты қызығушылығы оның өз таңдауын жасау мүмкіндігімен де байланысты. Сабақта әртүрлі дене жаттығулары мен спорт түрлері ұсынылған жағдайда балалар өздеріне ұнайтын белсенділік түрін анықтай алады. Бір оқушы командалық спортты ұнатса, екіншісі жүгіруді, гимнастиканы немесе жеке жаттығуды таңдауы мүмкін. Мұғалімнің мақсаты барлық баланы бір спорт түріне бейімдеу емес, әрқайсысына өмір бойы айналыса алатын қолайлы қозғалыс түрін табуға көмектесу болуы тиіс.

Дене шынықтыру сабақтарында денсаулыққа бағытталған білім беру оқушылардың болашақтағы өмір сапасына тікелей ықпал етеді. Мектепте қалыптасқан пайдалы дағдылар ересек өмірде физикалық белсенділікті сақтау, еңбек пен демалысты дұрыс үйлестіру, күйзелісті басқару және денсаулыққа жауапкершілікпен қараудың негізіне айналады. Сондықтан дене шынықтыру пәнінің маңызын тек оқу бағдарламасындағы міндетті пән ретінде емес, тұлғаның өмір бойғы денсаулығын сақтауға бағытталған маңызды тәрбие құралы ретінде қарастыру қажет.

Қорытынды. Дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру – жүйелі әрі мақсатты педагогикалық жұмысты талап ететін маңызды бағыт. Салауатты өмір салты тек дене жаттығуларын орындаумен шектелмейді. Ол қозғалыс белсенділігі, дұрыс тамақтану, күн тәртібі, жеткілікті демалыс, жеке бас гигиенасы, психологиялық тұрақтылық, қауіпсіздік мәдениеті және зиянды әдеттерден аулақ болу сияқты өзара байланысты бірнеше құрамдас бөліктен тұрады. Осы дағдыларды оқушы бойында мектеп кезеңінен бастап қалыптастыру оның болашақтағы денсаулығы мен өмір сапасына оң ықпал етеді.

Дене шынықтыру сабағы осы міндетті жүзеге асыру үшін кең педагогикалық мүмкіндіктер береді. Сабақта жүйелі қозғалыс әрекеттерін ұйымдастыру, оқушының жеке ерекшелігін ескеру, дене жүктемесін дұрыс

мөлшерлеу, қауіпсіздік ережелерін меңгерту, ұлттық және спорттық ойындарды пайдалану, өзін-өзі бақылау мен бағалау дағдыларын дамыту оқушылардың денсаулық мәдениетінің қалыптасуына жағдай жасайды. Мұғалімнің жеке үлгісі, кәсіби шеберлігі, оқушылармен жағымды қарым-қатынасы және әр баланың жетістігін қолдауы бұл үдерістің нәтижелілігін арттырады.

Оқушы дене шынықтыру сабағында қозғалыстың өз денсаулығына, көңіл күйіне, жұмыс қабілетіне және әлеуметтік белсенділігіне тигізетін жағымды әсерін түсінген жағдайда физикалық белсенділікке саналы түрде ұмтылады. Мұндай көзқарас дене шынықтыруды уақытша мектептік міндет емес, күнделікті өмірдің қажетті бөлігі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Сондықтан мектептегі дене тәрбиесінің басты нәтижесі тек белгілі бір спорттық нормативті орындаған оқушы емес, өз денсаулығын бағалайтын, қозғалыс белсенділігіне қажеттілік сезінетін, қауіпсіз әрі салауатты өмір сүру қағидаларын саналы түрде ұстанатын тұлға болуы тиіс.

Осы мақсатқа жету үшін мектеп, мұғалім және отбасы арасындағы ынтымақтастықты күшейту қажет. Баланың мектепте алған денсаулық сақтау дағдылары отбасылық ортада қолдау тапқанда олардың тұрақтылығы артады. Спорттық үйірмелер, денсаулық күндері, отбасылық жарыстар, ұлттық ойындар, туристік шаралар және күнделікті қозғалыс белсенділігін насихаттайтын жобалар оқушының белсенді өмір салтына деген қызығушылығын арттырады. Нәтижесінде дене шынықтыру сабағы жас ұрпақты физикалық жағынан дамытумен қатар, оның денсаулығына жауапкершілікпен қарайтын саналы тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламалық құжаттар.
3. Жалпы орта білім беру деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана.
4. Дене шынықтыру пәні бойынша жалпы білім беретін мектептерге арналған үлгілік оқу бағдарламасы.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Физкультура и спорт.
6. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. – Москва: Просвещение.
7. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры. – Москва: Советский спорт.
8. Виленский М.Я. Физическая культура и здоровый образ жизни школьника. – Москва.
9. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта. – Москва: Академия.
10. Дубровский В.И. Спортивная медицина. – Москва: Владос.
11. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласына қатысты нормативтік және әдістемелік материалдары.
12. Мектеп оқушыларының дене тәрбиесі мен салауатты өмір салтын қалыптастыруға арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер.

БІЛІКТІ ПЕДАГОГ – САПАЛЫ БІЛІМ КЕПІЛІ

Жандарбек Айгерім

*Түркістан облысы Жетсай ауданы Мырзашоқы ауылы
№30 ЖББМ «І. Жансүгіров атындағы ЖББМ» КММ-нің
Кәсіптік бағдар педагогы*

Аннотация. Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, білімді, бәсекеге қабілетті, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген және заманауи талаптарға бейім тұлға қалыптастыру. Бұл міндетті жүзеге асыруда педагогтің кәсіби біліктілігі, әдістемелік шеберлігі, тұлғалық мәдениеті мен үздіксіз ізденісі шешуші рөл атқарады. Білікті педагог тек білім беруші ғана емес, оқушының қабілетін танып, оның жеке тұлға болып қалыптасуына бағыт-бағдар беретін тәлімгер, ұйымдастырушы және жаңашыл маман болып саналады. Мақалада педагогтің кәсіби құзыреттілігі мен сапалы білім арасындағы өзара байланыс, мұғалімнің заманауи білім беру үдерісіндегі орны, оқыту сапасын арттырудағы педагогикалық шеберліктің маңызы, үздіксіз кәсіби дамудың қажеттілігі қарастырылады. Сонымен қатар білім алушының функционалдық сауаттылығын, шығармашылық ойлауын, зерттеушілік қабілетін дамытудағы мұғалімнің жауапкершілігі мен кәсіби ұстанымдары сөз болады.

Қоғамның дамуы мен мемлекеттің болашағы ең алдымен білім сапасына байланысты. Білімді ұрпақ – елдің интеллектуалдық әлеуетін арттыратын, экономикасын дамытатын, ғылымы мен мәдениетін өркендететін негізгі күш. Сондықтан білім беру саласына қойылатын талаптың жыл өткен сайын жоғарылауы заңды құбылыс. Ал білім сапасын қамтамасыз ететін негізгі тұлға – педагог. Қаншалықты заманауи мектеп ғимараттары салынып,

жаңа технологиялар енгізіліп, білім беру бағдарламалары жаңартылғанымен, оны оқушыға тиімді жеткізетін кәсіби мұғалім болмаса, күтілетін нәтижеге қол жеткізу қиын. Осы тұрғыдан алғанда «Білікті педагог – сапалы білім кепілі» деген тұжырымның маңызы терең.

Педагог мамандығы – үлкен жауапкершілікті талап ететін ерекше кәсіп. Мұғалім күн сайын баланың біліміне ғана емес, оның дүниетанымына, мінезіне, өмірлік ұстанымына ықпал етеді. Оқушының мектеп қабырғасында алған білімі мен тәрбиесінің негізінде оның болашақтағы тұлғалық бейнесі қалыптасады. Сондықтан педагог өз пәнін жетік білумен шектелмеуі тиіс. Ол психологияны, педагогиканы, оқыту әдістемесін меңгерген, баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескеретін, білім алушымен дұрыс қарым-қатынас орната алатын, заманауи технологияларды тиімді қолданатын кәсіби маман болуы қажет.

Білікті педагогтің маңызды қасиеттерінің бірі – кәсіби құзыреттілік. Кәсіби құзыреттілік мұғалімнің теориялық білімін тәжірибемен ұштастыра білуінен, нақты педагогикалық жағдайда дұрыс шешім қабылдауынан, білім алушының қажеттілігіне сәйкес оқыту әдісін таңдай алуынан көрінеді. Педагог әр сабақтың мақсатын анық түсініп, сол мақсатқа жеткізетін тиімді тапсырмалар мен әдіс-тәсілдерді алдын ала жоспарлай білуі керек. Сабақтың мазмұны оқушыға дайын ақпаратты жаттатуға емес, білімді түсінуге, талдауға, салыстыруға, қолдануға және қорытынды жасауға мүмкіндік берген жағдайда ғана сапалы білім қалыптасады.

Бүгінгі таңда мұғалімнің қызметі бұрынғыдай тек ақпарат берумен шектелмейді. Ақпараттық технологиялар дамыған қазіргі кезеңде оқушылар кез келген мәліметті түрлі интернет ресурстарынан жылдам таба алады. Мұндай жағдайда педагогтің міндеті – ақпараттың қайдан алынғанын ғана көрсету емес, оны дұрыс таңдай білуге, талдауға, салыстыруға, шынайылығын бағалауға және өмірлік жағдайда қолдануға үйрету. Яғни қазіргі мұғалім білімнің дайын үлгісін ұсынушыдан оқушының өздігінен білім алу әрекетін ұйымдастырушы тұлғаға айналып отыр.

Сапалы білім берудің маңызды көрсеткіштерінің бірі – оқушының алған білімін күнделікті өмірде қолдана алуы. Бұл ретте функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың маңызы ерекше. Оқушы математикалық есепті тек формула арқылы шығарып қана қоймай, оны өмірлік жағдаятпен байланыстыра алуы, мәтінді оқып қана қоймай, оның негізгі ойын анықтап, ақпаратты саралай білуі, жаратылыстану пәндеріндегі заңдылықтарды қоршаған ортадағы құбылыстармен байланыстыра түсіндіре алуы қажет. Осындай нәтижеге жеткізу педагогтің кәсіби шеберлігіне тікелей байланысты.

Білікті педагог әр оқушының жеке ерекшелігін ескереді. Бір сыныпта білім деңгейі, қызығушылығы, қабылдау қарқыны, мінез-құлқы әртүрлі балалар білім алады. Олардың барлығына бір ғана тәсіл қолдану тиімді нәтиже бермеуі мүмкін. Сондықтан мұғалім саралап оқыту әдістерін пайдаланып, білім алушының қабілеті мен қажеттілігіне сәйкес тапсырма ұсына білуі маңызды. Қабілеті жоғары оқушыға күрделірек, ізденуді қажет ететін тапсырмалар беру оның дамуына ықпал етсе, белгілі бір тақырыпты меңгеруде қиындық көретін білім алушыға қолдау көрсету оның өзіне деген сенімін арттырады. Мұндай педагогикалық ұстаным әр баланың білім алуға деген құқығын қамтамасыз етіп қана қоймай, оқыту сапасын да көтереді.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігі оның сабақ барысында қолданатын әдіс-тәсілдерінен де байқалады. Қазіргі білім беру үдерісінде оқушының белсенді әрекетіне негізделген тәсілдерге ерекше мән беріледі. Топтық жұмыс, жұптық жұмыс, зерттеу тапсырмалары, жобалық оқыту, проблемалық жағдаяттар, пікірталас, шығармашылық тапсырмалар білім алушыны ойлауға және өз ойын дәлелдеуге үйретеді. Алайда кез келген жаңа әдісті сабақта қолдану өздігінен жоғары нәтиже береді деуге болмайды. Мұғалім оны сабақтың мақсатына, оқушылардың жас ерекшелігіне және оқу материалының мазмұнына сәйкес дұрыс таңдауы қажет. Әдіс – мақсат емес, білім сапасын арттыруға арналған құрал. Білікті педагог осы қағиданы жақсы түсінеді.

Сапалы білім беруде мұғалімнің бағалау мәдениеті де үлкен орын алады. Бағалау оқушыға тек баға қою әрекеті емес, оның оқу жетістігін анықтап, алдағы қадамын жоспарлауға мүмкіндік беретін маңызды педагогикалық үдеріс. Мұғалім оқушыға нақты әрі түсінікті кері байланыс ұсына алуы керек. «Дұрыс», «кәте» деген қысқа пікірдің орнына білім алушының қай тұста жетістікке жеткенін, қандай бағытта әлі де жұмыс істеуі керектігін көрсету әлдеқайда тиімді. Дұрыс ұйымдастырылған кері байланыс оқушының өз оқуына жауапкершілікпен қарауына, қателіктерін түсінуге және білімін жетілдіруге ықпал етеді.

Білікті педагог үшін үздіксіз кәсіби даму – қызметінің ажырамас бөлігі. Білім беру саласы үнемі өзгеріп, жаңа зерттеулер, оқыту технологиялары, цифрлық құралдар мен әдістемелер пайда болып отырады. Егер мұғалім тек жоғары оқу орнында алған білімімен шектеліп қалса, уақыт талабына ілесе алмайды. Сондықтан педагог өз білімін үнемі жетілдіріп, кәсіби әдебиеттер оқып, тәжірибе алмасып, семинарлар мен курстарға қатысып, жаңа әдістерді өз тәжірибесінде сынақтан өткізіп отырғаны маңызды. Үздіксіз ізденетін мұғалім ғана оқушыға жаңалыққа ұмтылудың, білім алудың және өзін-өзі дамытудың үлгісін көрсете алады.

Педагогтің кәсіби дамуы тек сырттан ұсынылатын курстармен өлшенбейді. Нағыз кәсіби өсу күнделікті тәжірибені талдаудан басталады. Мұғалім әр сабағынан кейін «Оқушылар оқу мақсатына жетті ме?», «Қай тапсырма тиімді болды?», «Қандай қиындықтар кездесті?», «Келесі сабақта нені өзгертуім қажет?» деген сұрақтарға жауап іздегені дұрыс. Осындай рефлексия арқылы педагог өзінің күшті және жетілдіруді қажет ететін тұстарын анықтап, тәжірибесін біртіндеп жақсартады. Кәсіби біліктің маңызды белгісі де – өз жұмысына сыни көзқараспен қарап, үнемі даму жолын іздей білу.

Сонымен қатар қазіргі мұғалім цифрлық сауатты болуы тиіс. Ақпараттық технологиялар білім беру мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Интерактивті платформалар, электрондық білім ресурстары, бейнематериалдар, виртуалды зертханалар, онлайн тапсырмалар сабақтың мазмұнын байытып, оқушылардың қызығушылығын

арттыра алады. Бірақ цифрлық құралдарды қолданудың өзі сапалы білімнің кепілі емес. Оларды педагогикалық мақсатқа сәйкес дұрыс пайдаланғанда ғана нәтиже береді. Білікті мұғалім технологияны сабақтың сәні ретінде емес, білім алуы жеңілдететін және оқушының белсенділігін арттыратын құрал ретінде қарастырады.

Оқушының білім сапасына мұғалім мен бала арасындағы қарым-қатынас та үлкен әсер етеді. Оқушы өзін қауіпсіз, еркін және құрметтелген ортада сезінген кезде ғана өз ойын ашық айтып, сұрақ қойып, қателесуден қорықпай әрекет етеді. Мұғалімнің қолдауы мен сенімі баланың ішкі мүмкіндігін ашуға көмектеседі. Кейде педагогтің бір ауыз жылы сөзі оқушының пәнге деген көзқарасын өзгертіп, оның өзіне деген сенімін арттыруы мүмкін. Сол себепті педагогикалық әдеп, сабырлылық, әділдік, жауапкершілік пен балаға құрмет – кәсіби мұғалімнің ажырамас қасиеттері.

Білікті педагог тек бүгінгі сабағының нәтижесін емес, оқушысының келешегін ойлайды. Ол білім алушыға дайын жауаптарды жаттатудан гөрі сұрақ қоя білуге, мәселені жан-жақты қарастыруға, өз пікірін дәлелдеуге, өзгелердің көзқарасын құрметтеуге және жауапкершілікпен шешім қабылдауға үйретеді. Өйткені қазіргі қоғамға тек көп ақпарат білетін емес, сол ақпаратты саралап, тиімді пайдалана алатын, өзгерістерге бейімделетін, өздігінен білім ала алатын азаматтар қажет. Мұндай тұлғаны қалыптастыруда мұғалімнің кәсіби деңгейі шешуші мәнге ие.

Мұғалімнің кәсіби шеберлігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі – оқушыны өздігінен ойлауға және ізденуге бағыттай білуі. Қазіргі сабақта білім алушы дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, оқу үдерісінің белсенді қатысушысы болуы қажет. Педагог оқушыға мәселені өз бетінше зерттеуге, түрлі ақпарат көздерін салыстыруға, тұжырым жасауға, пікір білдіруге және өз шешімін дәлелдеуге мүмкіндік берген кезде ғана оның танымдық белсенділігі артады. Мұндай оқыту тәсілі білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына ғана емес, алған білімді жаңа жағдайда қолдана білуіне де ықпал етеді. Сондықтан білікті мұғалім әр сабақта оқушының ойлау әрекетін ұйымдастыруға, сұрақ қоюға, зерттеуге және қорытынды шығаруға жағдай жасайды.

Білім сапасын арттыруда мұғалімнің оқу мақсатын дұрыс қоюы ерекше маңызға ие. Сабақтың мақсаты нақты, өлшенетін және білім алушының әрекетіне бағытталған жағдайда оқу үдерісі нәтижелі ұйымдастырылады. Педагог сабақтың соңында оқушы қандай білім мен дағдыны меңгеруі керектігін алдын ала анықтап, соған сәйкес тапсырмалар жүйесін құрастырады. Бұл ретте тапсырмалардың бірізділігі мен күрделілік деңгейі де маңызды. Қарапайым әрекеттен күрделі ойлау дағдыларына қарай құрылған тапсырмалар оқушының білімін біртіндеп тереңдетіп, оның оқу мақсатына сенімді жетуіне көмектеседі.

Сапалы білім беру үдерісінде оқушының қызығушылығын ояту да мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Қызығушылық бар жерде белсенділік пен нәтижелілік те жоғары болады. Мұғалім оқу материалын өмірмен байланыстырып, балаға оның маңызын көрсете білген кезде пәнге деген ынта артады. Мысалы, күнделікті тұрмыста кездесетін құбылыстарды сабақ мазмұнымен байланыстыру, нақты мәселелерді шешуге бағытталған тапсырмалар ұсыну, зерттеу және шығармашылық жұмыстар ұйымдастыру білім алушының пәнге деген көзқарасын өзгертеді. Оқушы білімнің тек баға алу үшін емес, өмірде қолдану үшін қажет екенін түсінгенде оқу әрекетіне саналы түрде қатыса бастайды.

Педагогтің кәсіби қызметінде тәрбиелік бағыт та білім берумен қатар жүреді. Себебі білім мен тәрбие бір-бірінен ажырамайтын тұтас үдеріс. Мұғалім сабақ барысында оқушыға тек пәндік білім беріп қана қоймай, оның адамгершілік қасиеттерін, еңбекқорлығын, жауапкершілігін, өзара сыйластығын, отансүйгіштігін қалыптастыруға ықпал етеді. Әрбір пәннің мазмұны арқылы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды дәріптеуге мүмкіндік бар. Білікті педагог осы мүмкіндікті тиімді пайдаланып, білім алушыны тек академиялық тұрғыдан емес, рухани жағынан да дамытуға көңіл бөледі.

Ұлттық құндылықтарды білім беру мазмұнымен сабақтастыру қазіргі педагогтің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Өскелең ұрпақ ана тілін, ұлттық тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін құрметтей отырып, әлемдік білім мен ғылым жетістіктерін игеруі қажет. Мұғалім оқушының бойында туған жерге деген сүйіспеншілік, елге қызмет ету жауапкершілігі, ұлттық мұраға құрмет сияқты қасиеттерді қалыптастыра алады. Сонымен бірге өзге мәдениеттерді сыйлау, ашық ойлау, толеранттылық және жаһандық өзгерістерге бейімделу дағдыларын дамыту да маңызды. Осы екі бағыттың үйлесуі білімді әрі ұлттық санасы жоғары тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Білікті педагог ата-анамен серіктестік қарым-қатынас орнатудың маңызын да жақсы түсінеді. Баланың оқу жетістігі мектеп пен отбасының өзара байланысына тікелей тәуелді. Мұғалім ата-ананы баланың білім алу үдерісіне жауапты серіктес ретінде қабылдап, онымен ашық әрі сындарлы байланыс орнатуы қажет. Ата-анаға оқушының тек кемшілігін айтып қана қоймай, оның жетістігін, қабілетін, даму мүмкіндіктерін де көрсету маңызды. Мұндай қарым-қатынас отбасы мен мектеп арасындағы сенімді арттырып, баланы қолдаудың ортақ бағытын қалыптастырады.

Мектептегі педагогтердің өзара ынтымақтастығы да білім сапасына оң әсер етеді. Кәсіби тәжірибені бөлісу, бірлесіп сабақ жоспарлау, ашық сабақтарға қатысу, әдістемелік мәселелерді талқылау мұғалімнің кәсіби өсуіне жағдай жасайды. Әр педагогтің өз тәжірибесінде нәтижелі қолданатын әдістері мен тәсілдері болады. Оларды әріптестерімен бөлісу мектепте ортақ кәсіби мәдениетті қалыптастырады. Әсіресе жас мамандарға тәжірибелі ұстаздардың тәлімгерлік қолдауы өте қажет. Тәлімгерлік арқылы жас педагог педагогикалық тәжірибенің қыр-сырын меңгеріп, кәсіби сенімділігі мен шеберлігін арттырады.

Педагогтің зерттеушілік мәдениеті оның кәсібилігін жаңа деңгейге көтереді. Мұғалім күнделікті тәжірибесінде кездесетін мәселелердің шешімін ғылыми тұрғыдан іздеп, шағын зерттеулер жүргізе алады. Мысалы, оқушылардың сабаққа белсенділігін арттыру, оқу сауаттылығын дамыту, белгілі бір тақырыпты

менгерудегі қиындықтарды анықтау сияқты мәселелер зерттеу нысаны бола алады. Мұғалім өз тәжірибесіне өзгеріс енгізіп, оның нәтижесін бақылау арқылы тиімді әдістерді анықтайды. Бұл педагогикалық әрекетті саналы, дәлелді әрі нәтижеге бағытталған етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі педагог үшін инклюзивті білім беру қағидаларын меңгеру де маңызды. Әрбір баланың білім алуға тең құқығы бар. Сондықтан мұғалім білім алушылардың физикалық, психологиялық, танымдық және әлеуметтік ерекшеліктерін ескеріп, әр балаға қолжетімді оқу ортасын қалыптастыруға ұмтылуы тиіс. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қолдау көрсету, тапсырмаларды бейімдеу, түсіндіру тәсілдерін өзгерту, сыныпта өзара құрмет атмосферасын қалыптастыру педагогтің кәсіби жауапкершілігінің бір бөлігі болып саналады. Білікті мұғалім ешбір баланы шет қалдырмай, оның мүмкіндігін дамыту жолдарын іздейді.

Сапалы білімнің тағы бір шарты – мұғалімнің академиялық адалдық қағидаларын қалыптастыруы. Ақпараттың қолжетімділігі артқан уақытта оқушыға дайын материалды көшіріп алу оңай. Сондықтан педагог білім алушыға өз еңбегінің құндылығын, дереккөзді дұрыс пайдаланудың, авторлық құқықты құрметтеудің маңызын түсіндіруі қажет. Оқушы өз ойын өзі құрастырып, пайдаланған ақпаратын саралап, дереккөзін көрсете білуі тиіс. Мұндай мәдениет мектеп қабырғасынан қалыптасқанда ғана болашақта жауапты, адал және кәсіби азамат қалыптасады.

Жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың дамуы да педагог жұмысына жаңа талаптар қойып отыр. Оқушылар түрлі цифрлық платформаларды, іздеу жүйелерін және интеллектуалды құралдарды белсенді пайдаланады. Мұғалім бұл технологияларды жоққа шығармай, оларды жауапты және сауатты қолданудың жолдарын үйретуі қажет. Ақпаратты тексеру, жалған мәліметті ажырату, жеке деректерді қорғау, цифрлық әдепті сақтау, жасанды интеллект көмегімен алынған жауапты сын тұрғысынан бағалау сияқты дағдылардың маңызы артып келеді. Осы бағытта педагогтің өзі де цифрлық құзыреттілігін үнемі жетілдіріп отыруы тиіс.

Білікті мұғалім үшін эмоционалдық интеллект те маңызды кәсіби қасиет болып табылады. Педагог өзінің эмоциясын басқара білуі, оқушының көңіл күйін аңғарып, әртүрлі жағдайда сабырлы шешім қабылдай алуы қажет. Мектеп ортасында түрлі мінезді, түрлі әлеуметтік жағдайдағы балалар кездеседі. Кейбір оқушы оқу материалын меңгеруде қиындық көрсе, енді бірі өз ойын жеткізе алмауы немесе ортаға бейімделуде қиналуы мүмкін. Осындай сәттерде педагогтің түсіністік танытып, дұрыс қолдау көрсетуі баланың мектепке және білімге деген көзқарасына айтарлықтай әсер етеді.

Сонымен қатар мұғалімнің кәсіби беделі оның әділдігімен тікелей байланысты. Оқушылар педагогтің әрбір әрекетін, бағалауын, сөйлесу мәнерін мұқият байқайды. Бір оқушыны өзгелерден артық көру немесе білім алушының жеке тұлғасын кемсітетін сөздер қолдану сыныптағы сенімді әлсіретеді. Ал барлық балаға бірдей құрметпен қарап, талап пен қолдаудың тепе-теңдігін сақтайтын мұғалім оқушы тарапынан да құрметке ие болады. Әділдік бар ортада бала өз ойын еркін жеткізіп, қателесуден қорықпайды және оқу үдерісіне белсенді қатысады.

Педагогтің сөйлеу мәдениеті де оның кәсіби біліктілігінің маңызды көрсеткіші. Мұғалімнің сөзі анық, түсінікті, сауатты әрі әсерлі болуы керек. Әсіресе білім алушыға күрделі ұғымдарды қарапайым тілмен түсіндіру, маңызды ойды нақты жеткізу, сұрақты дұрыс қоя білу – сабақ сапасына тікелей ықпал ететін дағдылар. Мұғалімнің тіл мәдениеті оқушыға да үлгі болады. Балалар педагогтің сөйлеу мәнерінен сөз қолдануды, пікір білдіруді, қарым-қатынас жасауды үйренеді. Сондықтан ұстаз әр сөзіне жауапкершілікпен қарауы тиіс.

Қазіргі мектепте көшбасшылық қасиеті қалыптасқан педагогтердің маңызы артып келеді. Көшбасшы мұғалім өз тәжірибесін жетілдірумен қатар, мектептің жалпы дамуына да үлес қосады. Ол әріптестерімен жаңа идеялар бөлісіп, ортақ мәселелерді шешуге қатысып, білім сапасын арттыруға бағытталған бастамаларды қолдайды. Мұндай педагог жаңашылдыққа ашық, жауапкершілікті өз мойнына алудан қорықпайды және кәсіби ортада оң өзгерістердің қалыптасуына ықпал етеді. Сондықтан білікті мұғалімнің кәсіби дамуы жеке жетістікпен ғана емес, білім беру ұйымының дамуына қосқан үлесімен де бағаланады.

Ұстаздың кәсібіне деген сүйіспеншілігі мен жауапкершілігі оның күнделікті еңбегінен көрінеді. Өз ісін сүйетін мұғалім әр оқушының жетістігін маңызды санап, оның қабілетін ашуға күш салады. Ол оқушының бүгінгі қатесін оның тұрақты кемшілігі ретінде қабылдамайды, керісінше дамуға мүмкіндік беретін тәжірибе ретінде қарастырады. Мұндай ұстаз баланың бойындағы кішкентай жетістіктің өзін байқап, оны алға ұмтылуға ынталандырады. Осы қолдау оқушының өзіндік бағасын көтеріп, білім алуға деген ішкі ынтасын арттырады.

Мұғалімнің кәсіби біліктілігі қоғам алдындағы жауапкершілікпен де тығыз байланысты. Өйткені бүгін мектеп партасында отырған бала ертең дәрігер, инженер, мұғалім, ғалым, кәсіпкер немесе мемлекет қызметкері болуы мүмкін. Оның білімге деген көзқарасының, еңбекке қатынасының, жауапкершілік сезімінің қалыптасуына мектептегі ұстаздарының ықпалы зор. Демек, педагогтің әрбір сабағы – қоғамның болашағына жасалған инвестиция. Осы жауапкершілікті терең сезінетін мұғалім ғана өз кәсібіне талап қойып, білімін үздіксіз жетілдіруге ұмтылады.

Білім сапасын арттыру педагогтің жеке кәсіби шеберлігімен қатар, оның оқушының оқу мотивациясын қалыптастыра білуімен де тығыз байланысты. Оқу мотивациясы жоғары білім алушы өз мақсатын түсініп, тапсырманы жауапкершілікпен орындауға, кездескен қиындықтарды жеңуге және өз нәтижесін жақсартуға ұмтылады. Ал мұғалім осы ішкі ынтаны қалыптастыру үшін оқушының жетістігін байқап, оның еңбегін әділ бағалап, қолдау көрсетуі қажет. Әр баланың қабілеті мен даму қарқыны әртүрлі болғандықтан, педагог оларды бір-бірімен салыстырудан гөрі әр оқушының жеке ілгерілеуіне мән бергені дұрыс. Бала өзінің кешегі

нәтижесінен бүгін жоғарылағанын сезінген кезде оның өзіне деген сенімі артып, білім алуға деген қызығушылығы нығаяды.

Педагогтің кәсіби шеберлігі білім алушының жауапкершілігін қалыптастырудан да байқалады. Мұғалім барлық міндетті өзі атқарып, оқушыға тек дайын нұсқаулық беретін болса, балада дербестік толық қалыптаспайды. Сондықтан білім алушыға таңдау жасауға, оқу мақсатын түсінуге, өз жұмысын жоспарлауға және нәтижесіне талдау жасауға мүмкіндік беру маңызды. Оқушы өз оқуына жауапты екенін түсінген сайын оның дербестігі артып, өмір бойы білім алуға қажетті дағдылары дамиды. Бұл қазіргі қоғамда аса маңызды, өйткені өзгерістер жылдам жүріп жатқан кезеңде адам бір рет алған біліммен шектеліп қалмай, үнемі жаңа ақпарат меңгеріп, кәсіби және тұлғалық тұрғыдан дамып отыруы қажет.

Білікті педагог оқыту барысында қателесуге деген көзқарасты да дұрыс қалыптастырады. Қате – білімсіздіктің ғана белгісі емес, оқудың табиғи бөлігі. Егер оқушы қателескен сайын сынға ұшыраса немесе өзге балалардың алдында ұялтылса, ол біртіндеп белсенділігін жоғалтып, жауап беруден қорқа бастайды. Ал мұғалім қателікті талдауға, оның себебін анықтауға және дұрыс шешімді іздеуге мүмкіндік берсе, білім алушы оны даму құралы ретінде қабылдайды. Мұндай ортада оқушы еркін ойлап, болжам жасап, жаңа идея ұсынуға үйренеді. Демек, сапалы білім берудің негізінде психологиялық қауіпсіздік пен өзара сенім де жатыр.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде шығармашылық пен сыни ойлау дағдыларына ерекше мән беріледі. Ақпарат көлемі ұлғайған сайын оқушының барлық мәліметті жаттап алуы мүмкін де, қажет те емес. Маңыздысы – қажетті ақпаратты табу, оның мазмұнын түсіну, деректердің сенімділігін бағалау, түрлі көзқарастарды салыстыру және негізделген шешім қабылдау. Бұл қабілеттер өздігінен қалыптаспайды. Мұғалім арнайы тапсырмалар, проблемалық сұрақтар, пікірталастар, жобалар мен зерттеу жұмыстары арқылы оқушының ойлау әрекетін жүйелі түрде дамытуы тиіс. Білікті педагог «Не біледі?» деген сұрақпен ғана шектелмей, «Осы білімді қалай қолданады?», «Неліктен осындай қорытынды жасады?», «Өз пікірін қандай дәлелмен негіздей алады?» деген мәселелерге назар аударады.

Шығармашылық қабілетті дамытуда да мұғалімнің рөлі ерекше. Оқушыға тек бір ғана дайын үлгі бойынша жұмыс істеуді талап ету оның бастамашылығын шектеуі мүмкін. Сондықтан педагог кейбір тапсырмаларда бірнеше шешім ұсынуға, баламалы жолдарды қарастыруға, өзіндік идеяны жүзеге асыруға мүмкіндік бергені жөн. Шығармашылық еркіндік оқушының қызығушылығын арттырып, оның жасырын қабілеттерін ашуы ықтимал. Мұғалім оқушының өзгеше пікірін бірден жоққа шығармай, оның негіздемесін тыңдай білсе, сыныпта ізденіске негізделген мәдениет қалыптасады.

Білім берудің сапасы мұғалімнің уақытты тиімді ұйымдастыра білуіне де байланысты. Сабақ уақыты шектеулі болғандықтан, әрбір кезең мақсатқа сай құрылуы қажет. Педагог артық әрекеттерге уақыт жоғалтпай, негізгі оқу мақсатына бағытталған тапсырмаларды таңдауы керек. Сонымен қатар сабақтағы мұғалім сөзінің көлемі мен оқушы әрекетінің арақатынасы да маңызды. Егер сабақ бойы педагог сөйлеп, білім алушы тек тыңдаушы болып қалса, оның белсенді оқуына мүмкіндік азаяды. Сондықтан мұғалім түсіндіру, сұрақ қою, практикалық әрекет, талқылау, қорытындылау сияқты жұмыс түрлерін үйлестіріп, білім алушының сабаққа белсенді қатысуына жағдай жасағаны дұрыс.

Мұғалімнің кәсіби дамуы тек білім мен әдістемені меңгерумен шектелмейді. Оның тұлғалық мәдениеті, кәсіби этикасы, жауапкершілігі мен қоғамдық беделі де маңызды. Педагог оқушыға, ата-анаға және әріптесіне құрметпен қарап, қарым-қатынаста әдептілік пен ұстамдылық танытуы қажет. Оның сөзі мен ісінің бірлігі оқушы үшін тәрбиелік үлгі болып табылады. Мұғалім өзі талап ететін тәртіпті, жауапкершілікті, адалдықты және еңбексүйгіштікті өзінің күнделікті әрекеті арқылы көрсетуі тиіс. Себебі бала көбіне айтылған сөзден гөрі үлкендердің іс-әрекетінен көбірек үлгі алады.

Педагог мамандығының тағы бір ерекшелігі – оның нәтижесі бірден көрінбеуі мүмкін. Ұстаздың бүгін берген білімі, айтқан кеңесі немесе көрсеткен үлгісі оқушының өмірінде бірнеше жылдан кейін нәтижесін беруі ықтимал. Кейде мектепте өзіне сенімсіз болған баланың болашақта белгілі бір салада үлкен жетістікке жетуіне мұғалімнің кезінде көрсеткен қолдауы себеп болуы мүмкін. Сондықтан педагог еңбегінің құндылығын тек тоқсандық немесе жылдық бағамен өлшеу жеткіліксіз. Оның басты нәтижесі – өздігінен ойлайтын, білімге құштар, жауапкершілігі жоғары, адамгершілік құндылықтарды бағалайтын тұлғаның қалыптасуы.

Білікті педагог өз қызметінде ата-ана, мектеп әкімшілігі, педагог-психолог, әлеуметтік педагог және басқа мамандармен бірлескен жұмыстың маңызын түсінеді. Баланың дамуы кешенді үдеріс болғандықтан, кей жағдайда бір мұғалімнің әрекеті жеткіліксіз болуы мүмкін. Оқушының оқу үлгерімі төмендесе, оның себебі тек білімінің жеткіліксіздігімен байланысты болмауы ықтимал. Отбасылық жағдай, құрдастарымен қарым-қатынас, эмоциялық күй, денсаулық немесе бейімделу мәселелері де әсер етуі мүмкін. Осындай жағдайда педагог мәселені жан-жақты қарастырып, тиісті мамандармен бірлесіп әрекет еткенде ғана балаға тиімді қолдау көрсете алады.

Мектептегі сапалы білім беру ортасын қалыптастыруда педагогтің жаңашылдыққа көзқарасы да маңызды. Жаңашыл болу дегеніміз әр шыққан жаңа әдісті бірден қолдану емес. Нағыз кәсіби жаңашылдық – жаңа тәсілдің педагогикалық тиімділігін түсініп, оны нақты мақсатқа сай пайдалану. Мұғалім кез келген технологияны немесе әдісті оқушы нәтижесіне әсері тұрғысынан бағалауы керек. Егер белгілі бір дәстүрлі тәсіл нақты жағдайда тиімді нәтиже берсе, оны да орынды қолданған жөн. Демек, кәсіби педагог үшін басты өлшем – әдістің жаңалығы емес, оның білім сапасына қосатын нақты үлесі.

Білікті педагог өзінің пәнін терең меңгерумен қатар, оқушыларға пәнаралық байланысты көрсете біледі. Өмірдегі құбылыстар жеке пәндерге бөлінбейді. Бір мәселені түсіну үшін бірнеше ғылым саласының білімі

қажет болуы мүмкін. Мәселен, экологиялық мәселені зерттеген оқушы биология, химия, география, математика және тілдік дағдыларды қатар қолданады. Осындай пәнаралық тапсырмалар білімнің тұтастығын түсінуге, оны практикалық жағдайда пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл бағытта мұғалімдердің өзара ынтымақтастығы да ерекше мәнге ие.

Білім сапасын көтеруде мұғалімнің кәсіби әл-ауқатына да назар аудару қажет. Үнемі шамадан тыс жүктемеде жүрген, эмоционалдық тұрғыдан шаршаған педагогтің шығармашылықпен жұмыс істеуі қиын. Сондықтан ұстаздың жұмысын тиімді жоспарлау, кәсіби қолдау, әріптестік орта және еңбегін бағалау білім беру сапасына жанама емес, тікелей ықпал етеді. Мұғалім де үздіксіз еңбек ететін маман ретінде өзінің кәсіби күш-қуатын дұрыс ұйымдастырып, демалыс пен жұмыстың тепе-теңдігін сақтауға мән бергені жөн. Өз ресурсын басқара алатын педагог сабақты да сапалы ұйымдастырып, оқушылармен тұрақты әрі жағымды қарым-қатынас орната алады.

Педагог мәртебесін көтеру мәселесі де қоғам үшін маңызды. Ұстаз еңбегіне құрмет оның жауапкершілігі мен кәсіби дамуына қолайлы жағдай жасаумен ұштасуы тиіс. Қоғам мұғалімнен жоғары нәтиже күтсе, педагогке де кәсіби өсуге, шығармашылық ізденіске және әдістемелік жұмысты жетілдіруге мүмкіндік берілуі қажет. Педагог мамандығының беделі артқан сайын бұл салаға қабілетті, білімді, жауапкершілігі жоғары жастардың келу мүмкіндігі көбейеді. Ал кәсіби кадрлардың қалыптасуы, өз кезегінде, жалпы білім беру сапасының артуына негіз болады.

Қазіргі заман мұғалімнен икемділікті де талап етеді. Білім беру жағдайы, оқушылардың қажеттілігі, технология және қоғам талаптары өзгеріп отырады. Мұндай өзгерістерге бейімделе алатын педагог әрбір жаңалықты саналы түрде қабылдап, өз тәжірибесін жетілдіріп отырады. Ол қиындықты кедергі ретінде ғана емес, кәсіби дамуға мүмкіндік ретінде қарастырады. Бұл қасиет әсіресе жаңа технологияларды, жаңа оқу бағдарламаларын және оқытудың жаңа форматтарын меңгеру кезінде маңызды.

Сапалы білімнің түпкі нәтижесі – білім алушының мектептен алған білімін өмірде тиімді пайдаланып, өз орнын табуы. Мұғалім осы мақсатты күнделікті сабақтың негізіне айналдырғанда ғана білім беру мазмұны шынайы мәнге ие болады. Сондықтан педагог тек оқу бағдарламасын орындаушы емес, баланың болашағын қалыптастыруға қатысатын маңызды тұлға. Оның кәсібилігі, ізденісі, адамгершілігі мен жауапкершілігі оқушы жетістігінің берік негізіне айналады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, білікті педагог – сапалы білім берудің негізгі кепілі. Білім беру бағдарламасының мазмұны, заманауи технологиялар, оқу құралдары мен мектептің материалдық базасы қаншалықты жетілгенімен, оларды оқушының қажеттілігіне сай тиімді қолданатын кәсіби мұғалімсіз жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Мұғалімнің пәндік білімі, педагогикалық шеберлігі, психологиялық дайындығы, цифрлық сауаттылығы, бағалау мәдениеті, зерттеушілік қабілеті және кәсіби этикасы біртұтас жүйе ретінде білім сапасына ықпал етеді. Білікті ұстаз әр баланың мүмкіндігін көріп, оны қолдап, білімге қызықтырып, өздігінен ойлауға, ізденуге және жауапкершілік алуға үйретеді. Ол тек білім беруші ғана емес, бағыттаушы, тәлімгер, тәрбиеші, зерттеуші және жаңашыл тұлға болып табылады. Педагогтің үздіксіз кәсіби дамуы, тәжірибесін талдап, жетілдіріп отыруы, жаңа технологияларды мақсатқа сай қолдануы және оқушының жеке ерекшелігін ескеруі – сапалы білімнің басты шарттарының бірі. Сонымен қатар мұғалімнің адамгершілік қасиеті, әділдігі, педагогикалық әдептілігі мен балаға деген құрметі білім алушының тұлғалық қалыптасуына зор әсер етеді. Бүгінгі оқушы – ертеңгі ел азаматы. Сондықтан әрбір педагогтің еңбегі жеке баланың тағдырымен ғана емес, тұтас қоғамның болашағымен байланысты. Ұстаз қаншалықты білімді, ізденімпаз, жауапты және кәсіби болса, оның алдынан білім алған ұрпақ та соншалықты саналы, бәсекеге қабілетті және ел дамуына үлес қосуға дайын болады. Осы тұрғыдан алғанда педагогтің кәсіби біліктілігін арттыру – тек мұғалімнің жеке дамуы емес, білім сапасын жетілдірудің, қоғамның интеллектуалдық әлеуетін көтерудің және ел болашағын нығайтудың маңызды шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
2. Қазақстан Республикасының «Педагог мәртебесі туралы» Заңы.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың тұжырымдамалық және нормативтік құжаттары.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің орта білім беруге қатысты әдістемелік ұсынымдары.
5. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы педагогикалық мұралар.
6. А. Байтұрсынұлы. Тағылым және білім беру мәселелеріне арналған еңбектер.
7. Ж. Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы.
8. М. Жұмабаев. Педагогика. – Алматы.
9. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы.
10. Выготский Л.С. Педагогикалық психология мәселелері.
11. Амонашвили Ш.А. Ізгілік педагогикасының негіздері.
12. Мұғалімнің кәсіби дамуы мен оқыту әдістемесіне арналған ғылыми-әдістемелік еңбектер мен педагогикалық басылымдар.

STEM НЕГІЗІНДЕ МАТЕМАТИКА ВАРИАТИВТІ КУРСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Альжанова Сауле Гайнетденовна
Ұлытау облысы Сәтбаев қаласы
"№3 жалпы білім беретін мектебі" КММ
Бастауыш сынып мұғалімі

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы ретінде ғана емес, алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдана алатын, мәселені жан-жақты талдайтын, шығармашылық тұрғыдан ойлайтын және өздігінен шешім қабылдайтын тұлға ретінде қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда бастауыш мектепте математиканы STEM тәсілі негізінде оқыту ерекше маңызға ие. STEM білім беру ғылым, технология, инженерия және математиканы өзара кіріктіре отырып, білім алушылардың зерттеушілік, логикалық, алгоритмдік және практикалық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Мақалада бастауыш сыныптарда STEM негізінде ұйымдастырылатын математика вариативті курсының мазмұны, педагогикалық мүмкіндіктері, оны жүзеге асырудың тиімді әдістері мен оқушының танымдық белсенділігіне ықпалы қарастырылады. Вариативті курстың дәстүрлі математика сабақтарын толықтырудағы рөлі, практикалық есептер, модельдеу, құрастыру, жобалау, тәжірибе жүргізу және цифрлық технологияларды пайдалану арқылы математикалық ұғымдарды меңгерудің ерекшеліктері сипатталады. Сонымен қатар STEM тапсырмаларының бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын, кеңістіктік ойлауын, шығармашылық қабілетін, топтық жұмыс дағдыларын және пәнге қызығушылығын арттырудағы тиімділігі талданады.

Түйін сөздер: STEM білім беру, бастауыш сынып, математика, вариативті курс, функционалдық сауаттылық, зерттеушілік дағды, математикалық модельдеу, жобалық оқыту, инженерлік ойлау, цифрлық технология.

Қазіргі қоғамдағы технологиялық өзгерістер білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Бүгінгі оқушының тек пәндік білімді меңгеруі жеткіліксіз. Ол ақпаратты талдай білуі, әртүрлі деректер арасындағы байланысты анықтауы, нақты мәселенің бірнеше шешу жолын ұсынуы, өзінің шешімін дәлелдеуі және алған білімін күнделікті өмірде қолдана алуы қажет. Мұндай қабілеттердің негізі бастауыш мектеп кезеңінде қаланады. Сондықтан бастауыш білім беру мазмұнында оқушының логикалық ойлауын, зерттеушілік белсенділігін, шығармашылығын және практикалық әрекетін қатар дамытуға мүмкіндік беретін педагогикалық технологияларды қолдану маңызды. Осындай заманауи бағыттардың бірі – STEM білім беру тәсілі.

STEM атауы Science – ғылым, Technology – технология, Engineering – инженерия және Mathematics – математика ұғымдарының алғашқы әріптерінен құралған. Бұл бағыттың басты ерекшелігі аталған салаларды жеке-жеке оқытудан гөрі, олардың өзара байланысын нақты практикалық мәселелерді шешу барысында көрсету болып табылады. Бастауыш мектеп жағдайында STEM тәсілі күрделі ғылыми немесе инженерлік ұғымдарды оқыту дегенді білдірмейді. Керісінше, баланың жас ерекшелігіне сәйкес қарапайым тәжірибе жасау, өлшеу, салыстыру, модель құрастыру, есептеу, бақылау, болжам жасау және өз шешімін тексеру әрекеттерін ұйымдастыру арқылы ғылыми ойлаудың бастапқы элементтері қалыптастырылады.

Математика STEM білім берудің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып саналады. Себебі кез келген ғылыми зерттеу, инженерлік жоба немесе технологиялық шешім белгілі бір деңгейде математикалық есептеуге, өлшеуге, салыстыруға, заңдылықтарды анықтауға және модельдеуге сүйенеді. Бастауыш сыныпта оқушы сандарды, арифметикалық амалдарды, шамаларды, геометриялық фигураларды, уақытты, ұзындықты, массаны, ауданды және кеңістіктік қатынастарды меңгереді. Егер осы білім тек оқулықтағы стандартты жаттығуларды орындаумен шектелсе, бала математиканың нақты өмірдегі маңызын толық түсінбеуі мүмкін. Ал STEM тәсілі математикалық білімді практикалық әрекетпен байланыстырып, оқушыға «Бұл білім маған не үшін қажет?» деген сұрақтың жауабын тәжірибе арқылы түсінуге жағдай жасайды.

Бастауыш сыныптағы математика вариативті курсы STEM тәсілдерін жүйелі түрде қолдануға қолайлы мүмкіндік береді. Вариативті курс негізгі оқу бағдарламасының мазмұнын қайталауға емес, оны тереңдетуге, толықтыруға және оқушының жеке қызығушылығына сәйкес жаңа бағытта дамытуға арналуы тиіс. Мұндай курста сабақтың басты мақсаты есептердің көп мөлшерін орындату емес, белгілі бір проблемалық жағдаятты шешу барысында математикалық білімді қолдануға үйрету болып табылады. Мысалы, «Қағаздан ең берік көпірді қалай құрастыруға болады?», «Сынып бөлмесінің макетін қандай масштабпен жасауға болады?», «Өсімдіктің өсу нәтижесін қалай өлшеп, кестеге түсіреміз?», «Белгілі бір көлемдегі қорапты жасау үшін қанша материал қажет?» деген тапсырмалар математикалық мазмұнды ғылыммен, технологиямен және инженерлік әрекетпен біріктіруге мүмкіндік береді.

Мұндай тапсырмалардың құндылығы – оқушы есептің дайын алгоритмін қайталамайды. Ол мәселені түсінеді, қажетті ақпаратты анықтайды, болжам жасайды, өлшеу немесе есептеу тәсілін таңдайды, модель дайындайды, нәтижені тексереді және қажет болған жағдайда өз шешімін өзгертеді. Нәтижесінде

математикалық әрекет механикалық жаттығудан мағыналы танымдық үдеріске айналады. Бұл бастауыш сынып оқушысының пәнге деген қызығушылығын арттырумен қатар, оның өз күшіне сенімділігін қалыптастырады.

STEM негізіндегі математика вариативті курсының маңызды ерекшеліктерінің бірі – теория мен практиканың тығыз байланысы. Бала үшін абстрактілі математикалық ұғымды нақты заттық әрекет арқылы түсіну әлдеқайда жеңіл. Мысалы, ұзындық бірліктерін меңгеру кезінде тек сантиметр мен метр арасындағы қатынасты жаттатудың орнына, оқушыларға сыныптағы жиһаздардың өлшемін анықтау, парталардың орналасу сызбасын жасау немесе мектеп ауласының белгілі бір бөлігін өлшеу тапсырмасы ұсынылуы мүмкін. Осы кезде оқушы өлшеу құралын дұрыс пайдалануды, алынған мәліметті жазуды, салыстыруды, шамаларды түрлендіруді және нәтиженің дәлдігін бағалауды үйренеді. Бір ғана тапсырманың ішінде математикалық білім, технологиялық құрал және зерттеушілік әрекет қатар жүзеге асады.

STEM тәсілі кеңістіктік ойлауды дамытуда да тиімді. Бастауыш сынып оқушылары геометриялық фигураларды көбіне жазықтықтағы дайын сурет түрінде қабылдайды. Вариативті курста конструктор, қағаз, картон, таяқшалар немесе цифрлық модельдеу құралдарын пайдаланып, үш өлшемді нысандарды құрастыру оқушылардың фигуралардың қасиеттерін тереңірек түсінуіне ықпал етеді. Мысалы, текшенің моделін құрастыру кезінде бала оның қанша жағы, төбесі және қыры бар екенін дайын ереже ретінде жаттап қана қоймай, өз әрекеті арқылы анықтайды. Өртүрлі геометриялық пішіндерден мұнара, үй, көпір немесе басқа құрылыс үлгілерін жасау кезінде тұрақтылық, симметрия, өлшем және пропорция сияқты математикалық түсініктер табиғи түрде меңгеріледі.

STEM негізіндегі тапсырмалардың тағы бір маңызды артықшылығы – оқушыны қателесуден қорықпауға үйретуі. Дәстүрлі есепте көбіне бір ғана дұрыс жауап күтіледі. Ал инженерлік немесе жобалық тапсырмада бір мәселенің бірнеше шешімі болуы мүмкін. Оқушы жасаған модель алғашқы әрекетте сәтсіз болуы ықтимал. Мысалы, қағаздан жасалған көпір белгілі бір жүкті көтермесе, бала оның неге бұзылғанын талдайды, құрылымын өзгертеді, қайта есептейді және жаңа нұсқасын сынайды. Осы үдеріс арқылы оқушы қателікті сәтсіздік емес, шешімді жетілдіруге мүмкіндік беретін ақпарат ретінде қабылдауды үйренеді. Бұл қасиет кейінгі оқу кезеңдерінде ғана емес, өмірлік мәселелерді шешуде де ерекше маңызға ие.

Бастауыш сынып оқушысының оқу мотивациясы көбіне әрекеттің қызықтылығына, көрнекілігіне және нәтижесін өз көзімен көру мүмкіндігіне байланысты болады. STEM бағытындағы вариативті курс осы ерекшеліктерді ескеруге мүмкіндік береді. Сабақ барысында оқушы заттарды өлшейді, қарапайым құрылғы жасайды, модель құрастырады, тәжірибе жүргізеді, компьютерлік бағдарламада нәтиже алады немесе өз жобасын сыныптастарына ұсынады. Осындай әрекеттер математиканың тек дәптер мен оқулық шеңберіндегі пән емес, қоршаған ортаны түсінуге және өзгертуге көмектесетін құрал екендігін көрсетеді.

Вариативті курста оқушылардың жас ерекшелігі міндетті түрде ескерілуі қажет. Бастауыш мектепте STEM тапсырмалары күрделі ғылыми терминологияға немесе көлемді есептеулерге негізделмеуі тиіс. Негізгі назар бақылау, салыстыру, топтастыру, өлшеу, санау, қарапайым заңдылықтарды анықтау, модель жасау және өзінің ойын түсіндіру әрекеттеріне аударылады. Бірінші және екінші сыныптарда ойын элементтері мен заттық әрекет басым болса, үшінші және төртінші сыныптарда шағын зерттеу, ақпарат жинау, кесте мен диаграмма құру, қарапайым жобаларды жоспарлау сияқты жұмыстарды енгізуге болады.

STEM негізінде ұйымдастырылған вариативті курс функционалдық математикалық сауаттылықты қалыптастыруға да тікелей ықпал етеді. Функционалдық сауаттылық оқушының математикалық білімді тек оқу тапсырмасында емес, шынайы өмір жағдайында қолдану қабілетін білдіреді. Мысалы, дүкендегі тауарлардың бағасын салыстыру, отбасылық шағын шығын жоспарын есептеу, жол жүру уақытын анықтау, бөлменің өлшеміне сәйкес жиһаздың орналасуын жоспарлау немесе қажетті материал мөлшерін есептеу сияқты тапсырмалар математикалық білімнің өмірлік мәнін көрсетеді. Осындай тәжірибе арқылы оқушы есептің шартындағы мәліметтерді жай ғана сандар жиынтығы ретінде емес, нақты жағдайды сипаттайтын ақпарат ретінде қабылдай бастайды.

Мұғалімнің STEM негізіндегі вариативті курсты ұйымдастырудағы қызметі де дәстүрлі сабақтағы рөлден біршама өзгеше болады. Мұғалім дайын білімді беруші ғана емес, оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы, зерттеуге ынталандырушы және оқушылардың өздігінен шешім табуына жағдай жасаушы тұлға ретінде көрінеді. Ол оқушыға дайын жауапты бірден ұсынбай, «Бұл мәселені тағы қалай шешуге болады?», «Сенің болжамың қандай?», «Нәтижені қалай тексереміз?», «Қандай өлшеу қажет?», «Модельді қалай жақсартуға болады?» деген сұрақтар арқылы оның ойлау белсенділігін арттырады. Осылайша бастауыш сыныптан бастап оқушыда зерттеушілік мәдениеттің алғашқы белгілері қалыптасады.

STEM негізіндегі математика вариативті курсын ұйымдастыру барысында топтық және жұптық жұмыстың маңызы ерекше. Себебі STEM тапсырмалары көбінесе бірлесіп шешуді, идея ұсынуды, пікір алмасуды және ортақ шешім қабылдауды талап етеді. Мысалы, белгілі бір құрылымның моделін жасау кезінде бір оқушы өлшеу жұмыстарын жүргізсе, екінші оқушы есептеулерді орындайды, үшіншісі сызба жасайды, ал келесі міндет атқара отырып, ортақ нәтижеге жауапкершілікпен қарауды үйренеді. Топтық әрекет оқушылардың математикалық тілін дамытуға да әсер етеді. Бала өзінің шешімін жолдасына түсіндіру барысында математикалық терминдерді дұрыс қолдануға, ойын жүйелі жеткізуге және дәлел келтіруге дағдыланады.

Вариативті курстың тиімділігін арттырудың маңызды жолдарының бірі – проблемалық оқыту элементтерін пайдалану. Проблемалық тапсырма оқушыға дайын алгоритмді ұсынбайды, керісінше белгілі бір мәселені өздігінен шешуге бағыттайды. Мәселен, мұғалім «Он кітапты орналастыру үшін ең аз орын алатын кітап

сөресін қалай жасауға болады?» деген тапсырма ұсына алады. Бұл жағдайда оқушылар кітаптардың өлшемін анықтайды, сөренің ұзындығы мен биіктігін есептейді, бірнеше нұсқаны салыстырады және ең тиімді моделін таңдайды. Мұндай тапсырма барысында өлшеу, көбейту, бөлу, геометриялық фигуралар, кеңістіктік орналасу және логикалық ойлау бір-бірімен табиғи түрде байланысады.

STEM негізіндегі математика курсына зерттеушілік тапсырмалар да жүйелі берілуі қажет. Бастауыш сыныпта зерттеу деген ұғым міндетті түрде күрделі ғылыми жұмыс жүргізуді білдірмейді. Ол қарапайым сұрақ қоюдан, болжам жасаудан, бақылаудан, мәлімет жинаудан және қорытынды шығарудан басталады. Мысалы, оқушылар бір апта бойы ауа температурасын бақылап, алынған мәліметтерді кестеге түсіріп, кейін бағандық диаграмма құра алады. Олар қай күні температура жоғары немесе төмен болғанын анықтап, айырмасын есептейді және апта ішіндегі өзгерісті сипаттайды. Осындай шағын зерттеу математиканы жаратылыстану пәнімен байланыстырып, оқушының деректермен жұмыс істеу қабілетін дамытады.

Математикалық модельдеу де вариативті курстың мазмұнына енгізілуі тиіс. Модельдеу арқылы оқушы нақты нысанның немесе үдерістің қарапайым үлгісін жасайды. Мысалы, мектеп ауласының, сынып бөлмесінің, ойын алаңының немесе тұрғын үйдің жоспарын құру барысында бала нақты өлшемдерді шартты түрде кішірейтіп бейнелеуге үйренеді. Мұндай жұмыстар өлшем, пропорция, геометриялық фигура, аудан және кеңістіктік қатынас туралы білімді бекітеді. Сонымен бірге модель жасау барысында оқушы нысанның маңызды бөліктерін ажыратуды, олардың өзара байланысын түсінуді және нәтиженің шынайы жағдайға сәйкестігін бағалауды үйренеді.

Цифрлық технологияларды тиімді қолдану STEM курсының мүмкіндігін одан әрі кеңейтеді. Бастауыш сыныпта компьютерді тек ақпарат іздеуге немесе ойын құралы ретінде пайдаланумен шектелмей, математикалық әрекетті қолдайтын құрал ретінде қолдану маңызды. Интерактивті жаттығулар, виртуалды конструкторлар, қарапайым бағдарламалау ортасы, электрондық кестелер, графикалық редакторлар және білім беру платформалары оқушының математикалық ұғымдарды визуалды түрде қабылдауына мүмкіндік береді. Мысалы, геометриялық фигураларды экранда түрлендіру барысында оқушы фигураның өлшемі өзгергенімен, оның кейбір қасиеттері сақталатынын байқайды. Ал қарапайым алгоритм құру кезінде әрекеттер ретін дұрыс белгілеу логикалық және алгоритмдік ойлауды жетілдіреді.

STEM оқытуда робототехника элементтерін қолдану да бастауыш мектеп оқушыларының қызығушылығын арттыра алады. Қарапайым роботтың белгілі бір бағытта жүруін бағдарламалау барысында оқушы қашықтықты өлшейді, бұрыштарды анықтайды, әрекеттердің ретін жоспарлайды және нәтиженің дұрыстығын тексереді. Мысалы, роботты төртбұрышты траектория бойынша жүргізу үшін төрт қабырғаның ұзындығы мен бұрылу бағыты ескеріледі. Бұл тапсырма геометрия, өлшеу және алгоритм ұғымдарын бір әрекет аясында біріктіреді. Сонымен қатар оқушы жасаған бағдарламасының нәтижесін бірден көретіндіктен, кері байланыс жедел жүзеге асады.

Дегенмен STEM негізіндегі вариативті курстың тиімділігі тек технологиялық құралдардың көптігімен өлшенбейді. Қарапайым қағаз, картон, сызғыш, жіп, текше, санау таяқшалары, пластикалық ыдыстар сияқты қолжетімді материалдардың өзі дұрыс ұйымдастырылған жағдайда маңызды оқу құралына айналады. Негізгі мәселе – тапсырманың оқушыны ойлануға, есептеуге, тәжірибе жасауға және нәтижесін түсіндіруге жетелеуі. Сондықтан STEM сабағын ұйымдастыру үшін міндетті түрде қымбат жабдықтар қажет деген түсінік дұрыс емес. Мұғалім оқу мақсатына сай күнделікті тұрмыста кездесетін материалдарды да тиімді пайдалана алады.

Вариативті курс барысында жобалық әдісті қолдану білім алушылардың дербестігін арттырады. Жобалық тапсырмаларды қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді түрде ұйымдастыруға болады. Мәселен, «Біздің арманымыздағы ойын алаңы» жобасында оқушылар ойын алаңының пішінін таңдайды, оның жоспарын сызады, өлшемдерін белгілейді, қандай құрылғылар орналасатынын анықтайды және олардың орналасу тәртібін есептейді. Осы әрекеттер барысында периметр, аудан, масштабқа дайындық, өлшем және геометриялық фигуралар туралы білімдер практикалық міндеттермен ұштасады. Жобаның соңында әр топ өз жұмысын таныстырып, қабылдаған шешімдерінің тиімділігін дәлелдей алады.

Мұндай жұмыстар оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға да мүмкіндік береді. Бір тапсырманың бірнеше дұрыс шешімі болуы мүмкін екендігін түсіну оқушыларға стандарттан тыс ойлауға жағдай жасайды. Бір топ көпір моделін үшбұрышты тіректермен күшейтсе, екінші топ қосымша қабат қолдануы мүмкін. Екі жағдайда да оқушылар өз шешімдерін тәжірибе арқылы тексереді. Осы кезде математикалық білім шығармашылық әрекетті шектейтін ереже емес, керісінше ойды жүзеге асыруға көмектесетін құрал қызметін атқарады.

STEM негізіндегі вариативті курста бағалау үдерісі де ерекше ұйымдастырылғаны жөн. Тек соңғы жауапты бағалау оқушының орындаған жұмысының барлық қырын толық көрсете алмайды. Сондықтан есептеудің дұрыстығымен қатар мәселені түсінуі, жоспар құруы, идея ұсынуы, топпен жұмыс жасауы, тәжірибе жүргізуі, нәтижені талдауы және өз шешімін негіздеуі ескерілуі тиіс. Мұндай бағалау қалыптастырушы сипатта болғанда оқушы өзінің қандай әрекетті дұрыс орындағанын және нені жетілдіру қажет екенін түсінеді. Мысалы, мұғалім «Есептеу дұрыс орындалды, бірақ модельдің тұрақтылығын тағы бір рет тексеру керек» немесе «Өлшеу нәтижелері нақты, енді сол мәліметтер бойынша қорытынды жаса» деген мазмұндағы кері байланыс беруі мүмкін.

Оқушының өзін-өзі бағалауы мен өзара бағалауы да маңызды. Бастауыш мектептен бастап бала өз жұмысын қарапайым критерийлер негізінде талдауға үйренуі қажет. «Мен тапсырманың шартын түсіндім бе?», «Өлшеуді дұрыс орындадым ба?», «Өз идеямды түсіндіре алдым ба?», «Топ жұмысына үлес қостым ба?» деген сұрақтар

рефлексия дағдысын қалыптастырады. Мұндай әрекеттер арқылы оқушы оқу нәтижесіне жауапкершілікпен қарауға біртіндеп бейімделеді.

STEM негізіндегі математика вариативті курсының тиімділігінің тағы бір көрсеткіші – оқушының математикалық коммуникациясының дамуы. Математиканы меңгеру тек сандық жауап табумен аяқталмауы керек. Оқушы нәліктен белгілі бір амалды таңдағанын, есепті қалай шығарғанын, қандай заңдылық байқағанын және өз шешімінің дұрыстығын қалай тексергенін түсіндіре білуі қажет. STEM тапсырмалары осындай түсіндіруге табиғи қажеттілік туғызады. Өйткені топтық жоба немесе тәжірибе барысында әр оқушы өз ұсынысын өзгелерге жеткізуі, оны дәлелдеуі және қажет жағдайда пікірін қорғауы тиіс.

Сонымен қатар вариативті курс оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Бір оқушы есептеуге бейім болса, екіншісі модель құрастыруға, үшіншісі сурет салуға немесе таныстырылым жасауға қызығуы мүмкін. STEM тапсырмасында олардың барлығы ортақ нәтижеге өз қабілеттері арқылы үлес қоса алады. Бұл үлгерімі әртүрлі оқушыларды бір оқу әрекетіне тиімді тартуға жағдай жасайды. Әсіресе дәстүрлі есептерді орындауда қиналатын баланың практикалық тапсырма кезінде өз қабілетін көрсетуі оның математикаға деген көзқарасын өзгертуі ықтимал.

Ата-аналарды шағын жобаларға тарту да курстың практикалық құндылығын арттырады. Мысалы, оқушы үйдегі бір бөлменің қарапайым жоспарын ата-анасымен бірге өлшеп дайындауы, отбасының бір күндік су шығынын есептеуі немесе тұрмыстық заттардың геометриялық пішіндерін анықтауы мүмкін. Мұндай тапсырмалар мектептегі білімнің күнделікті өмірмен байланысын көрсетеді және ата-ананың баланың оқу әрекетіне мазмұнды қатысуына мүмкіндік береді.

Сөйтіп, STEM тәсіліне негізделген вариативті математика курсы бастауыш сыныптағы оқу үдерісін әрекеттік, зерттеушілік және практикалық сипатқа бағыттайды. Оқушы есепті орындаушы деңгейінен мәселені зерттеуші, модель жасаушы, өз шешімін ұсынушы және оны дәлелдеуші деңгейіне көтеріледі. Бұл үрдіс математикалық білімнің сапалы меңгерілуімен қатар, баланың болашақта қажетті болатын сыни ойлау, ынтымақтастық, шығармашылық, коммуникация және технологиялық сауаттылық сияқты маңызды дағдыларының қалыптасуына негіз болады.

STEM негізінде құрылған математика вариативті курсын тиімді ұйымдастыруда мұғалімнің кәсіби даярлығы шешуші рөл атқарады. Мұғалім математикалық мазмұнды тек пәндік тұрғыда ғана емес, оны жаратылыстану, технология және инженерлік әрекетпен байланыстыра отырып жоспарлай білуі қажет. Бұл үшін педагогтың шығармашылық ізденісі, оқу мақсаттарын нақты анықтауы және оқушының жас ерекшелігіне сәйкес тапсырмалар құрастыра алуы маңызды. STEM бағыты мұғалімнен сабақтың дәстүрлі құрылымын өзгертіп, оқушы әрекетін алдыңғы орынға шығаруды талап етеді. Яғни мұғалім ақпарат беруші рөлінен оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы және кеңесші рөліне ауысады.

Бастауыш сыныптағы вариативті курстың мазмұнын жоспарлағанда тапсырмалардың жүйелілігіне де назар аудару керек. Алғашқы сабақтарда қарапайым бақылау, санау, салыстыру және өлшеуге негізделген жұмыстар ұсынылса, кейін біртіндеп модельдеу, жобалау, мәліметтерді өңдеу және практикалық проблемаларды шешуге көшу тиімді. Мұндай сабақтастық оқушының күрделі тапсырмаларға бірден тап болмай, қажетті дағдыларды кезең-кезеңімен меңгеруіне жағдай жасайды. Мысалы, бастапқы кезеңде әртүрлі заттардың ұзындығын өлшеу тапсырмасы берілсе, кейін сол дағдыны пайдаланып сынып бөлмесінің жоспарын дайындау немесе белгілі бір құрылыс моделінің өлшемдерін есептеу ұсынылуы мүмкін.

Курстың нәтижелілігін арттыру үшін тапсырмалардың күнделікті өмірмен байланысы нақты көрінуі тиіс. Балалар өз өмірінде кездесетін құбылыстар мен жағдайларға қатысты есептерді қызығушылықпен орындайды. Мысалы, мектеп асханасына қажетті үстелдер санын есептеу, шағын бақшаға қанша көшет отырғызуға болатынын анықтау, мерекелік безендіруге қажетті материал мөлшерін есептеу, мектепке дейінгі жолдың ұзақтығын салыстыру немесе белгілі бір уақыт ішінде орындалатын әрекеттерді жоспарлау оқушы үшін түсінікті әрі мағыналы болып табылады. Мұндай тапсырмалар математикалық білімнің өмірлік қажеттілігін сезінуге мүмкіндік береді.

STEM бағытындағы вариативті курста экологиялық мазмұндағы тапсырмаларды енгізу де пайдалы. Бұл бір жағынан математикалық білімді қолдануға жағдай жасаса, екінші жағынан оқушының табиғатқа жауапкершілікпен қарауын қалыптастырады. Мысалы, оқушылар бір күнде сыныпта қанша қағаз қолданылатынын есептеп, оны бір апта немесе бір айға көбейте алады. Кейін қағазды үнемдеудің қандай жолдары бар екенін талқылайды. Сол сияқты суды тұтыну, электр энергиясын үнемдеу немесе тұрмыстық қалдықтарды сұрыптау тақырыптарында сандық мәліметтер жинап, диаграмма мен кестелер құрастыруға болады. Бұл тапсырмалар математика мен жаратылыстану мазмұнының өзара байланысын көрсетеді.

Оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамыту барысында сұрақ қою мәдениетін қалыптастырудың маңызы зор. STEM сабағында мұғалімнің барлық сұраққа дайын жауап беруі міндетті емес. Керісінше, оқушының өзі сұрақ қойып, сол сұраққа жауап іздеуі оқу үдерісінің маңызды бөлігіне айналуы қажет. «Нәліктен бұл модель берік болды?», «Егер өлшемді екі есе өзгертсек не болады?», «Қандай материал тиімді?», «Неге біздің нәтижелеріміз әртүрлі шықты?» деген сұрақтар оқушыны себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға жетелейді. Мұндай ойлау дағдысы математикалық сауаттылықпен қатар ғылыми көзқарастың қалыптасуына негіз болады.

STEM негізіндегі курстың тиімділігі оқушының өз шешімін қайта қарау мүмкіндігімен де ерекшеленеді. Көп жағдайда бала алғашқы нұсқасын соңғы нәтиже деп қабылдамай, оны сынайды, кемшілігін анықтайды және жетілдіреді. Бұл инженерлік жобалау циклінің бастапқы үлгісін қалыптастырады. Мәселені анықтау, идея

ұсыну, жоспарлау, модель құрастыру, сынақтан өткізу және жетілдіру кезеңдерінің бастауыш сыныпта қарапайым түрде қолданылуы оқушыны жүйелі әрекет етуге үйретеді. Мұндай дағды тек математика пәнінде ғана емес, басқа оқу салаларында да нәтижелі жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Вариативті курс барысында дарынды және математикаға қызығушылығы жоғары оқушылармен жұмыс жүргізуге де қолайлы жағдай қалыптасады. Негізгі сабақта уақыттың шектеулілігіне байланысты барлық оқушыға күрделендірілген шығармашылық тапсырмалар ұсыну мүмкін бола бермейді. Ал вариативті курста стандартты емес есептер, логикалық тапсырмалар, инженерлік шағын жобалар және зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру арқылы қабілетті оқушылардың танымдық қажеттілігін қанағаттандыруға болады. Сонымен бірге тапсырмаларды деңгейлеп беру арқылы оқуында қиындықтары бар оқушыларды да жұмысқа белсенді қатыстыруға мүмкіндік бар.

STEM сабақтарының тағы бір ерекшелігі – пәнаралық байланыстың формалды емес, нақты әрекет барысында жүзеге асуы. Мысалы, өсімдіктің өсуін зерттеу барысында жаратылыстану пәнінің мазмұны қолданылса, оның биіктігін өлшеу мен нәтижелерін салыстыру математикамен, мәліметтерді кестеге енгізу технологиямен, ал өсімдікті орналастыруға арналған қарапайым құрылғы жасау инженерлік әрекетпен байланыстырылады. Осылайша бір тапсырманың ішінде бірнеше пәннің мазмұны біртұтас мақсатқа бағытталады. Бұл оқушының білімді жеке-жеке пәндік ақпарат ретінде емес, өзара байланысқан тұтас жүйе ретінде қабылдауына ықпал етеді.

Математика вариативті курсының сабақтарында рефлексияға арнайы уақыт бөлу де маңызды. Жұмыс аяқталғаннан кейін оқушылардың «Бүгін мен не үйрендім?», «Қай тапсырма қиын болды?», «Мен қандай тәсілді қолдандым?», «Қандай қателік жібердім?», «Келесі жолы нені басқаша жасар едім?» деген сұрақтарға жауап беруі оқу әрекетін саналы түрде бағалауға үйретеді. Рефлексия нәтижесінде оқушы тек дайын өнімді емес, оған жету жолын да талдайды. Бұл өздігінен білім алу қабілетінің қалыптасуына негіз болады.

STEM негізінде жүргізілетін сабақтарда қауіпсіздік талаптарын сақтау да назардан тыс қалмауы керек. Қайшы, желім, қарапайым құралдар, электрлік құрылғылар немесе робототехника элементтері қолданылған жағдайда мұғалім жұмыс басталар алдында қауіпсіздік ережелерін түсіндіруі тиіс. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігі ескеріліп, тек қауіпсіз және қолдануға қолайлы материалдар таңдалуы қажет. Бұл да оқушыға технологиялық мәдениеттің алғашқы элементтерін меңгертуге мүмкіндік береді.

Вариативті курстың нәтижесін анықтауда тек тоқсандық немесе қорытынды бағаға сүйену жеткіліксіз. Оқушының бастапқы деңгейі мен курс соңындағы өзгерістерін салыстыру маңызды. Оның есеп шығарудағы дербестігі, логикалық пайымдауы, өлшеу жүргізу дәлдігі, модель құрастыруы, топта жұмыс істеуі, өз пікірін дәлелдеуі және практикалық мәселені шешудегі белсенділігі назарға алынуы тиіс. Мұғалім оқушы портфолиосын жүргізіп, орындалған жобаларды, сызбаларды, зерттеу нәтижелерін, фотосуреттерді және рефлексия жазбаларын жинақтай алады. Бұл тәсіл оқушының даму динамикасын нақты көруге мүмкіндік береді.

STEM бағытындағы математика вариативті курсын жүйелі жүргізу бастауыш сынып оқушыларының болашақ оқуына да оң әсер етеді. Себебі орта және жоғары сыныптарда күрделене түсетін математика, физика, информатика, технология және жаратылыстану пәндерін меңгеру үшін логикалық ойлау, кеңістіктік елестету, есептеу, модельдеу және алгоритмдік әрекет дағдылары қажет. Егер осы қабілеттер бастауыш мектептен бастап практикалық әрекет арқылы қалыптасса, оқушы келесі білім деңгейлерінде күрделі ұғымдарды меңгеруге дайын болады.

Сонымен қатар STEM тәсілі оқушының болашақ мамандықтар туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бастауыш сыныпта кәсіби бағдар беру нақты мамандық таңдауға емес, әртүрлі кәсіптерге қызығушылық оятуға бағытталады. Инженер, бағдарламашы, архитектор, зерттеуші, математик, технолог сияқты мамандықтарда есептеу, жобалау, өлшеу және талдау дағдыларының қолданылатынын көрсету оқушының ғылым мен техника әлеміне қызығушылығын арттырады. Бұл әсіресе қазіргі цифрлық қоғам жағдайында маңызды.

Осы тұрғыдан қарағанда STEM негізіндегі математика вариативті курсы бастауыш білім беру мазмұнын жаңартудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Ол негізгі оқу бағдарламасындағы математикалық білімді тереңдетумен қатар, оқушының оны өмірлік жағдаятта қолдануына мүмкіндік береді. Курстың мазмұны оқушының жас ерекшелігіне, қызығушылығына және танымдық мүмкіндігіне сәйкес ұйымдастырылған жағдайда математика пәнінің практикалық мәні артып, оқу мотивациясы күшейеді.

Қорытынды. Бастауыш сыныпта STEM негізінде математика вариативті курсын ұйымдастыру – оқушылардың математикалық білімін практикалық әрекетпен байланыстырып, оны саналы және функционалды түрде меңгертудің тиімді жолы. STEM тәсілі ғылым, технология, инженерия және математиканы өзара кіріктіре отырып, оқушының бір ғана пәндік білімін емес, тұтас ойлау жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай курста оқушы дайын алгоритмді орындаушы емес, мәселені анықтайтын, шешу жолын іздейтін, болжам жасайтын, модель құрастыратын, сынайтын және өз шешімін дәлелдейтін белсенді тұлға ретінде әрекет етеді.

STEM негізіндегі тапсырмалар бастауыш сынып оқушыларының логикалық, сыни, шығармашылық және кеңістіктік ойлау қабілеттерін дамытып, математикалық білімді күнделікті өмірде қолдануға үйретеді. Практикалық есептер, жобалық жұмыстар, зерттеулер, модельдеу, робототехника элементтері мен цифрлық технологияларды пайдалану оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін мазмұнды етеді.

Сонымен бірге топтық және жұптық жұмыс арқылы қарым-қатынас, жауапкершілік, өзара көмек және ортақ шешім қабылдау дағдылары қалыптасады.

Вариативті курстың басты педагогикалық артықшылығы – оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге, тапсырмаларды деңгейлеп беруге және әр баланың өз қабілетін көрсетуіне мүмкіндік туғызуында. Оқу нәтижесін бағалау барысында тек дұрыс жауапқа емес, оқушының ойлау үдерісіне, зерттеушілік белсенділігіне, дәлелдеуіне және практикалық әрекетіне мән берілуі тиіс. Бұл оқушының өз оқуына жауапкершілігін арттырады.

Сондықтан бастауыш мектепте STEM негізінде математика вариативті курсын жүйелі түрде енгізу заманауи білім беру талаптарына толық сәйкес келеді. Мұндай курс математикалық сауаттылығы жоғары, технологияны саналы қолдана алатын, жаңашыл ойлайтын, мәселені бірнеше қырынан талдайтын және алған білімін өмірлік жағдайда тиімді пайдалана алатын тұлға қалыптастыруға бағытталады. Осы себепті STEM тәсілі бастауыш сыныптағы математикалық білім берудің перспективалы және нәтижелі бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Бастауыш білім беру деңгейінің 1–4-сыныптарына арналған үлгілік оқу бағдарламалары. – Астана, 2022.
3. Bybee R. W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington: NSTA Press, 2013.
4. Sanders M. STEM, STEM Education, STEMmania // The Technology Teacher. – 2009. – Vol. 68. – №4. – P. 20–26.
5. Kelley T. R., Knowles J. G. A Conceptual Framework for Integrated STEM Education // International Journal of STEM Education. – 2016. – Vol. 3. – №11.
6. English L. D. STEM Education K-12: Perspectives on Integration // International Journal of STEM Education. – 2016. – Vol. 3. – №3.
7. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // The Clearing House. – 2010. – Vol. 83. – №2. – P. 39–43.
8. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023.
9. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2009.
10. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 1989.
11. Қараев Ж. А. Оқытудың педагогикалық технологиялары және білім сапасын арттыру мәселелері. – Алматы, 2015.
12. Әбілқасымов А. Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2014.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚАУІПСІЗДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Кенжебек Маратбек Қанатбекұлы

Жетісай ауданы, Жетісай қаласы

Б.Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназия КММ

Дене шынықтыру пәні мұғалімі

Аннотация. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектептердегі дене шынықтыру сабақтарында оқушылардың қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың маңызы, негізгі бағыттары және педагогикалық шарттары қарастырылады. Дене шынықтыру сабағы оқушылардың денсаулығын нығайтуға, дене сапаларын дамытуға, қозғалыс белсенділігін арттыруға бағытталғанымен, оның мазмұнында жарақаттанудың алдын алу, қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын меңгерту, өз денсаулығына және айналасындағы адамдардың қауіпсіздігіне жауапкершілікпен қарау мәселелері ерекше орын алады. Мақалада қауіпсіздік мәдениеті ұғымының мәні ашылып, мұғалімнің ұйымдастырушылық қызметі, сабаққа дейінгі дайындық, спорт залындағы және ашық алаңдағы қауіпсіздік талаптары, спорттық құрал-жабдықтарды дұрыс пайдалану, оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру, алғашқы көмек көрсету дағдыларын қалыптастыру мәселелері талданады. Сонымен қатар қауіпсіздік ережелерін тек нұсқаулық ретінде түсіндіру жеткіліксіз екені, оларды оқушының күнделікті мінез-құлқының тұрақты нормасына айналдыру қажеттілігі негізделді. Қауіпсіздік мәдениетін жүйелі қалыптастыру оқушылардың дене шынықтыру сабағына деген сенімін арттырып, жарақат қауіпін төмендетуге және салауатты өмір салтын ұстануына ықпал етеді.

Дене шынықтыру пәні – оқушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуды, олардың қозғалыс белсенділігін арттыруды, дене қасиеттерін жетілдіруді және салауатты өмір салтын қалыптастыруды көздейтін маңызды білім беру салаларының бірі. Мектеп жағдайында дене шынықтыру сабағы басқа пәндерден өзінің қозғалыс белсенділігімен, спорттық құралдарды қолданумен, жылдамдықты, күшті, ептілікті, төзімділікті қажет ететін жаттығулардың орындалуымен ерекшеленеді. Сондықтан бұл сабақта қауіпсіздік мәселесі тек қосымша талап емес, оқу үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Оқушылар жаттығуларды дұрыс орындамаған жағдайда, спорттық құралдарды талапқа сай пайдаланбағанда немесе мұғалімнің нұсқауларын елемегенде әртүрлі деңгейдегі жарақаттардың пайда болу қаупі артады. Осыған байланысты дене шынықтыру сабағында қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру – мұғалімнің кәсіби қызметіндегі негізгі міндеттердің бірі.

Қауіпсіздік мәдениеті дегеніміз тек белгілі бір ережелер жиынтығын білу емес. Ол адамның қауіпті жағдайды алдын ала байқай білуі, өз әрекетінің ықтимал салдарын бағалауы, белгіленген талаптарды саналы түрде орындауы, өз денсаулығына және басқа адамдардың денсаулығына жауапкершілікпен қарауы арқылы көрінеді. Дене шынықтыру сабағында қауіпсіздік мәдениеті оқушының спорт залында дұрыс жүріп-тұруынан, жаттығу кезінде арақашықтықты сақтауынан, спорт құралдарын рұқсатсыз пайдаланбауынан, қыздыру жаттығуларын сапалы орындауынан, мұғалімнің белгісі мен командасын мұқият тыңдауынан басталады. Егер бұл әрекеттер оқушы үшін саналы әдетке айналса, онда қауіпсіздік ережелері сырттан қойылатын талап емес, оның ішкі тәртібінің бір бөлігіне айналады.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру үдерісі жүйелі және үздіксіз жүргізілген жағдайда ғана нәтижелі болады. Мұғалім оқу жылының басында қауіпсіздік техникасы бойынша жалпы нұсқаулық өткізіп қана қоймай, әр жаңа тақырыптың, спорт түрінің немесе күрделі қозғалыс әрекетінің алдында сол жаттығуға қатысты нақты қауіпсіздік талаптарын қайта түсіндіруі қажет. Мысалы, гимнастикалық жаттығулар кезінде сақтандыру әдістеріне, құралдардың дұрыс орналасуына және жаттығуларды орындау кезегіне ерекше назар аударылса, жеңіл атлетика сабақтарында жүгіру жолында тәртіп сақтау, лақтыру жаттығуларында белгіленген сектордан шықпау, құралды тек мұғалімнің белгісі бойынша лақтыру сияқты талаптар түсіндіріледі. Ал спорттық ойындарда қарсыласқа құрметпен қарау, ойын ережесін сақтау, қауіпті қимылдардан бас тарту, алаңдағы басқа ойыншылардың әрекетін бақылау маңызды болып табылады.

Дене шынықтыру мұғалімінің қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі жауапкершілігі сабақ басталғанға дейінгі кезеңнен басталады. Мұғалім спорт залының, алаңның, құрал-жабдықтардың жағдайын алдын ала тексеруі қажет. Гимнастикалық орындықтардың, швед қабырғаларының, турник пен брусъялардың беріктігі, баскетбол шығыршығының, футбол қақпасының бекітілуі, доптардың жарамдылығы, төсеніштердің дұрыс орналасуы сияқты мәселелер ұсақ-түйек болып көрінгенімен, жарақаттың алдын алуда шешуші рөл атқарады. Еденнің тайғақ болуы, алаңда бөгде заттардың жатуы, құралдардың дұрыс орналастырылмауы оқушының құлауына немесе соқтығысуына себеп болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім сабақ өтетін ортаның қауіпсіздігін жүйелі түрде бақылауы тиіс.

Оқушылардың сабаққа арналған киімі мен аяқ киімі де қауіпсіздік мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады. Спорттық киім қозғалысқа кедергі келтірмеуі, ал аяқ киім табанға ыңғайлы, таймайтын және орындалатын жаттығуға сәйкес болуы қажет. Сағат, сақина, алқа, ұзын сырға сияқты жарақатқа себеп болуы мүмкін заттарды жаттығу кезінде қолданбаған дұрыс. Мұндай талаптарды мұғалім оқушыларға тыйым ретінде ғана емес, олардың денсаулығын қорғауға бағытталған қажеттілік ретінде түсіндіруі тиіс. Оқушы қауіпсіздік талабының себебін түсінген кезде оны орындауға саналы түрде ұмтылады.

Сабақтың құрылымын дұрыс ұйымдастыру да қауіпсіздік деңгейіне тікелей әсер етеді. Дене шынықтыру сабағының дайындық бөліміндегі қыздыру жаттығулары ағзаны негізгі физикалық жүктемеге бейімдейді. Бұлшық еттер мен буындар жеткілікті қыздырылмай күрделі қимылдарға көшу созылу, буындардың жарақаттануы немесе бұлшық еттің зақымдалуы сияқты жағымсыз жағдайларға әкелуі мүмкін. Сондықтан мұғалім қыздыру жаттығуларына формалды қарамай, олардың сапалы орындалуын бақылауы қажет. Жүру, баяу жүгіру, тыныс алу жаттығулары, қол, аяқ, мойын, иық, бел және тізе буындарына арналған жалпы дамыту жаттығулары оқушылардың ағзасын негізгі жүктемеге дайындауы тиіс.

Қауіпсіздік мәдениеті оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып қалыптастырылғанда тиімді болады. Бастауыш сынып оқушыларына қауіпсіздік талаптарын қарапайым, қысқа және түсінікті тілмен жеткізу маңызды. Оларға ұзақ теориялық түсініктеме беруден гөрі, нақты әрекеттер арқылы көрсету тиімді. Мысалы, допты қалай дұрыс ұстау, кезекте қалай тұру, жаттығуды қай жерден бастау және аяқтау керектігін мұғалім іс жүзінде көрсетеді. Орта буын оқушыларына қауіпсіздік талаптарының себеп-салдарын түсіндіруге болады. Жоғары сынып оқушылары қауіпсіздік талаптарын өздігінен талдап, белгілі бір жаттығуда қандай қауіп болуы мүмкін екенін анықтап, оның алдын алу жолдарын ұсына алуы тиіс. Осылайша қауіпсіздік мәдениеті оқушының жасына сәйкес біртіндеп күрделеніп отырады.

Мұғалімнің жеке үлгісі де қауіпсіз мінез-құлықты қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Егер мұғалім өзі қауіпсіздік талаптарын дәл сақтаса, спорт құралдарын ұқыпты пайдаланса, жаттығуларды дұрыс орындау үлгісін көрсетсе, оқушылар да осы әрекеттерді қабылдайды. Керісінше, қауіпсіздік ережелері сөз жүзінде ғана айтылып, мұғалімнің іс-әрекетінде сақталмаса, оқушы бұл талаптардың маңыздылығын толық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан педагогтың кәсіби тәртібі оқушылар үшін нақты үлгі болуы қажет.

Дене шынықтыру сабағындағы қауіпсіздік мәдениетінің тағы бір маңызды бағыты – оқушылардың өзара жауапкершілігін қалыптастыру. Сабақ барысында бала тек өзінің қауіпсіздігін ғана емес, сыныптастарының да қауіпсіздігін ескеруі тиіс. Мысалы, эстафеталық жарыстарда белгіленген жолдан шықпау, доппен ойын кезінде

допты басқа оқушыға әдейі қатты бағыттамау, гимнастикалық жаттығуларда жолдасының қозғалысына кедергі келтірмеу, жаттығуды орындап жатқан оқушының жанына рұқсатсыз жақындамау секілді әрекеттер өзара жауапкершілік дағдысын дамытады. Осы арқылы оқушылар ұжымдағы қауіпсіздік әр адамның тәртібі мен жауапкершілігіне байланысты екенін түсінеді.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда мұғалім оқушының денсаулық жағдайын да ескеруі қажет. Әр оқушының дене дайындығы, денсаулық мүмкіндігі, қозғалыс тәжірибесі мен психологиялық ерекшелігі әртүрлі. Бір оқушыға жеңіл көрінген жаттығу екінші бала үшін күрделі болуы мүмкін. Сондықтан физикалық жүктеме сараланып берілуі, жаттығулардың көлемі мен қарқыны оқушылардың жеке мүмкіндіктеріне сәйкес реттелуі қажет. Бұл талап, әсіресе, ұзақ қашықтыққа жүгіру, күш жаттығулары, секіру, гимнастикалық элементтер мен жоғары қарқынды спорттық ойындар кезінде маңызды. Оқушының шаршау белгілерін дер кезінде байқау, оның хал-жағдайын сұрау, қажет болған жағдайда жүктемені азайту – қауіпсіз сабақтың негізгі көрсеткіштерінің бірі.

Сонымен қатар оқушы өзінің ағзасындағы өзгерістерді дұрыс бағалай білуі керек. Бас айналу, жүрек айну, тыныстың шамадан тыс тарылуы, өткір ауырсыну, әлсіздік сияқты белгілер пайда болған жағдайда жаттығуды жалғастыра беруге болмайтынын балалар түсінуі қажет. Мұғалім оқушыға өзін жайсыз сезінген кезде бұл туралы бірден хабарлау мәдениетін қалыптастыруы тиіс. Кейбір балалар өздерін әлсіз етіп көрсеткісі келмегендіктен немесе сыныптастарының алдында ұялғандықтан ауырсынуды жасыруы мүмкін. Мұндай жағдайда мұғалім балаларға денсаулыққа жауапкершілікпен қараудың әлсіздік емес, керісінше саналы әрекет екенін түсіндіруі маңызды.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру тек жарақаттың алдын алуға бағытталған шаралармен шектелмейді. Оның тәрбиелік мәні де жоғары. Қауіпсіздік ережесін тұрақты сақтау оқушының тәртіптілік, ұқыптылық, жауапкершілік, өзін-өзі бақылау, серіктесін құрметтеу сияқты тұлғалық қасиеттерін дамытады. Спорттық әрекет барысында бала өз қозғалысын бақылауды, белгіленген тәртіпке бағынуды, тәуекелді бағалауды және жағдайға сәйкес шешім қабылдауды үйренеді. Мұндай дағдылар тек дене шынықтыру сабағында ғана емес, оқушының күнделікті өмірінде де маңызды орын алады.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру барысында спорттық құрал-жабдықтарды дұрыс пайдалану да ерекше маңызға ие. Дене шынықтыру сабағында доп, секіртпе, гимнастикалық төсеніш, орындық, арқан, шығыршық, керме, түрлі кедергілер және басқа да құралдар қолданылады. Олардың әрқайсысының өзіндік пайдалану тәртібі бар. Мұғалім жаңа құралды қолданар алдында оның қызметін, дұрыс ұстау тәсілін, қолдану ретін және ықтимал қауіптерін түсіндіруі тиіс. Оқушылар құралдарды мұғалімнің рұқсатынсыз алмауға, оларды бір-біріне лақтырмауға, сабақ аяқталғаннан кейін белгіленген орынға жинауға дағдылануы қажет. Мұндай қарапайым тәртіп бір жағынан жарақаттың алдын алса, екінші жағынан оқушылардың ұқыптылығы мен жауапкершілігін тәрбиелейді.

Спорттық құралдардың техникалық жағдайын тұрақты бақылау қауіпсіздіктің негізгі шарттарының бірі болып саналады. Мысалы, жарылған немесе ауасы шамадан тыс толтырылған доп, бос бекітілген гимнастикалық құрал, жыртылған төсеніш, тайғақ еден немесе бүлінген секіртпе оқушы үшін қауіп тудыруы мүмкін. Сондықтан мұғалім сабақ басталғанға дейін пайдаланылатын құралдарды тексеріп, ақауы бар жабдықтарды қолданбауы керек. Қауіпсіз орта қалыптастыру үшін мектеп әкімшілігі мен дене шынықтыру мұғалімінің өзара ынтымақтастығы да маңызды. Спорт залындағы ақаулар дер кезінде анықталып, жөнделіп, пайдалануға жарамсыз құралдар қолданыстан шығарылуы тиіс. Қауіпсіздік мәдениеті тек оқушыдан ережені сақтауды талап етумен шектелмейді, ол сабақ өтетін ортаның да талапқа сай ұйымдастырылуын көздейді.

Дене шынықтыру сабағында кеңістікті дұрыс ұйымдастыру оқушылардың бір-бірімен соқтығысуының және құлап қалуының алдын алады. Мұғалім жаттығудың түріне қарай оқушылар арасындағы арақашықтықты алдын ала белгілеуі қажет. Жалпы дамыту жаттығуларында қол мен аяқ қозғалысына жеткілікті кеңістік қалдырылуы, жүгіру кезінде бағыттар нақты көрсетілуі, ал секіру немесе лақтыру жаттығуларында қауіпсіз аймақ анықталуы тиіс. Бір мезгілде бірнеше топ жұмыс істейтін сабақтарда әр топтың қозғалыс аймағын ажыратып көрсету тиімді. Мұндай ұйымдастыру оқушылардың өз қозғалысын ғана емес, айналасындағы жағдайды да бақылауына мүмкіндік береді.

Әсіресе спорттық ойындар кезінде қауіпсіздік талаптарын сақтау үлкен мәнге ие. Футбол, баскетбол, волейбол және басқа командалық ойындарда оқушылар эмоциялық тұрғыдан белсенді болып, жеңіске ұмтылыс күшейеді. Осындай кезде кейбір оқушылар ойын ережесін ұмытып, қарсыласқа қауіпті қимыл жасауға немесе шамадан тыс күш қолдануға бейім болуы мүмкін. Мұғалім спорттық бәсекелестіктің мәдениетті мінез-құлықпен ұштасуы керектігін тұрақты түрде түсіндіруі қажет. Жеңіске жету қауіпсіздіктен маңызды болмауы тиіс. Оқушы қарсыласын құрметтеуге, ойын ережесін сақтауға, әдейі итермеуге, аяқтан шалмауға, қауіпті әрекет жасамауға үйренуі керек. Осы талаптарды сақтау спорттық этиканың да, қауіпсіздік мәдениетінің де көрсеткіші болып табылады.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда оқушылардың тәртібін бақылаумен қатар, олардың өзіндік бақылау қабілетін дамыту маңызды. Оқушы мұғалімнің ескертуін күтпей-ақ белгілі бір әрекеттің қауіпті екенін түсініп, одан бас тарта білуі қажет. Мысалы, алаңның тайғақ екенін байқаса, жылдамдықты төмендету; құралдың дұрыс бекітілмегенін көрсе, оны пайдаланбай мұғалімге айту; сыныптасының жағдайы нашарлағанын байқаса, ересек адамға хабарлау – қауіпсіздік мәдениетінің саналы деңгейде қалыптасқанын көрсететін әрекеттер. Сондықтан сабақ барысында оқушыларға дайын ережелерді ғана бермей, әртүрлі жағдаяттарды талдату пайдалы. «Бұл әрекетте қандай қауіп болуы мүмкін?», «Жарақаттың алдын алу үшін не істеу керек?», «Құрал ақаулы болса

қандай шешім қабылдайсың?» деген сұрақтар арқылы оқушылардың қауіпсіздікке байланысты ойлау қабілетін дамытуға болады.

Мұғалім қауіпсіздік ережелерін түсіндіруде көрнекілік пен тәжірибелік көрсетілімді кеңінен қолданғаны жөн. Кейбір оқушылар ауызша берілген нұсқаулықты толық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан күрделі жаттығуларды орындау техникасын мұғалімнің өзі немесе дайындығы жақсы оқушы көрсеткен жағдайда талап жақсы меңгеріледі. Қимылдың дұрыс және қате нұсқаларын салыстыру да тиімді әдістердің бірі. Оқушылар дұрыс орындалмаған әрекеттің қандай қауіп тудыруы мүмкін екенін көрген кезде қауіпсіздік талабының маңызын тереңірек түсінеді. Сонымен қатар қауіпсіздік ережелері жазылған қысқа жадынамаларды, спорт залындағы ақпараттық белгілерді және визуалды нұсқаулықтарды пайдалану балалардың назарын қажетті талаптарға бағыттайды.

Жаттығуларды қарапайымнан күрделіге қарай ұйымдастыру қағидасы да жарақаттың алдын алудың тиімді тәсілі болып табылады. Оқушы техникалық тұрғыдан әлі меңгермеген күрделі қозғалысты бірден орындауға кіріспеуі керек. Мәселен, гимнастикалық элементтерді меңгеруде алдымен бастапқы қозғалыстар, кейін көмекші жаттығулар, содан соң ғана негізгі элемент орындалады. Жеңіл атлетикада да жүгіру, секіру немесе лақтыру техникасы кезең-кезеңімен үйретілгені дұрыс. Бұл оқушыға қозғалысты дұрыс меңгеруге мүмкіндік береді және қорқыныш пен сенімсіздікті азайтады. Мұғалім әр оқушының дайындығын бақылап, келесі күрделілік деңгейіне тек қажетті дағды қалыптасқан кезде көшуі қажет.

Дене шынықтыру сабағында психологиялық қауіпсіздік те физикалық қауіпсіздікпен тығыз байланысты. Кейде оқушы күрделі жаттығуды орындаудан қорқуы немесе өз мүмкіндігіне сенімсіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайда оны мәжбүрлеу, басқа балалармен салыстыру немесе кемсіту оқушының сабаққа деген қызығушылығын төмендетіп қана қоймай, асығыс және сенімсіз қимыл жасауына себеп болуы ықтимал. Мұғалім қолдау көрсетіп, жаттығуды жеңілдетілген нұсқадан бастауға мүмкіндік бергені жөн. Оқушының өз күшіне деген сенімі артқан сайын қозғалысты қауіпсіз орындау мүмкіндігі де жоғарылайды. Сондықтан қолайлы психологиялық ахуал қауіпсіз сабақ ұйымдастырудың маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Оқушылар арасында өзара көмек пен сақтандыру дағдыларын қалыптастырудың да маңызы зор. Кейбір гимнастикалық жаттығуларды орындағанда серіктестің көмегі қажет болуы мүмкін. Бірақ оқушылар бір-бірін сақтандыру тәсілдерін мұғалімнің нақты нұсқауынсыз қолданбауы тиіс. Мұғалім алдымен сақтандырудың дұрыс әдісін көрсетіп, оқушының қай жерде тұратынын, серіктесіне қалай көмек көрсететінін және қандай әрекеттерге жол берілмейтінін түсіндіреді. Осы арқылы балалар бір-біріне жауапкершілікпен қарауды үйренеді. Мұндай жұмыстар ұжымдық өзара сенімді нығайтып, «менің әрекетім басқа адамның қауіпсіздігіне әсер етеді» деген түсінікті қалыптастырады.

Қауіпсіздік мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі – төтенше немесе күтпеген жағдайларда дұрыс әрекет ету дағдысы. Сабақ барысында оқушы құлап қалуы, жарақат алуы немесе өзін жайсыз сезінуі мүмкін. Мұндай жағдайда басқа оқушылар зардап шеккен баланы өз бетінше көтеруге немесе оған дәрі беруге әрекет жасамауы керектігін білуі қажет. Ең дұрыс қадам – жаттығуды тоқтату, мұғалімге хабарлау және оның нұсқауын орындау. Мұғалім алғашқы көмек көрсетудің негізгі алгоритмдерін білуі, мектептегі медициналық қызметкермен байланыс тәртібін және төтенше жағдайда әрекет ету жолдарын алдын ала меңгеруі тиіс. Алғашқы көмек қобдишасының қолжетімді әрі толық болуы да қауіпсіздіктің маңызды шарты.

Оқушыларға алғашқы көмектің қарапайым қағидаларын олардың жас ерекшелігіне сәйкес үйретуге болады. Мысалы, жарақат алған адамның айналасына жиналмау, қауіпсіз орын босату, мұғалімді шақыру, жедел көмек қажет болған кезде ересек адамға нақты ақпарат жеткізу сияқты дағдылар мектеп оқушысына пайдалы. Жоғары сыныптарда алғашқы көмектің жалпы қағидалары туралы білімді тереңдетуге мүмкіндік бар. Мұндай білім дене шынықтыру сабағымен ғана шектелмей, күнделікті өмірде де қажет болуы мүмкін. Бұл тұрғыдан дене шынықтыру пәні оқушының өмірлік қауіпсіздік дағдыларын дамытатын практикалық орта болып табылады.

Қауіпсіздік мәселесінде санитарлық-гигиеналық талаптарды да назардан тыс қалдыруға болмайды. Спорт залының желдетілуі, температурасының қолайлы болуы, тазалығы, жарықтандырылуы және оқушылардың жеке гигиенаны сақтауы олардың денсаулығына тікелей әсер етеді. Сабақ алдында және сабақтан кейін бөлмені желдету, спорт залындағы тазалықты бақылау, оқушыларға жеке су бөтелкесін пайдалану, жеке заттарын алмастырмау сияқты қарапайым әдеттер де денсаулықты қорғауға бағытталған. Ашық ауадағы сабақтарда ауа райының ерекшеліктеріне сәйкес киіну, ыстық күндері физикалық жүктемені реттеу, су ішу режимін сақтау, ал суық кезде ағзаның тоңуына жол бермеу қажет.

Ашық спорт алаңдарында сабақ ұйымдастырғанда қоршаған ортаның жағдайына ерекше көңіл бөлінеді. Жүгіру жолының тегістігі, алаңда тас, шыны немесе басқа қауіпті заттардың болмауы, спорт қондырғыларының мықтылығы сабақ басталғанға дейін тексерілгені дұрыс. Ауа райы күрт нашарлағанда немесе алаң жаттығу жасауға қолайсыз болған жағдайда мұғалім сабақ мазмұнын өзгертуі қажет. Бұл жерде оқу жоспарын қандай жағдайда да орындауға тырысу емес, оқушының өмірі мен денсаулығын бірінші орынға қою маңызды.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда ата-аналармен байланыс та белгілі бір рөл атқарады. Ата-аналар баланың денсаулық жағдайындағы маңызды өзгерістер туралы мектепке уақытында хабарлап, сабаққа лайықты спорттық киім мен аяқ киім дайындауға назар аударуы тиіс. Мұғалім мен ата-ана арасындағы дұрыс ақпарат алмасу баланың физикалық жүктемесін қауіпсіз жоспарлауға көмектеседі. Әсіресе оқушы ұзақ уақыт сабаққа қатыспағаннан кейін немесе денсаулық жағдайына байланысты дене белсенділігі шектелген кезде оның жүктемесін біртіндеп арттыру қажет. Мұндай жағдайда оқушыдан сыныптастарымен бірдей көрсеткіш талап ету оның денсаулығына кері әсер етуі мүмкін.

Қауіпсіздік талаптарын сақтауды бақылау жазалау құралына айналмауы тиіс. Мұғалімнің мақсаты – оқушыны қорқыту емес, қауіпсіз әрекеттің мағынасын саналы түрде түсіндіру. Ереже бұзылған жағдайда оның қандай салдарға әкелуі мүмкін екенін түсіндіру, дұрыс әрекетті қайта көрсету және оқушыға қатесін түзетуге мүмкіндік беру тиімді. Қауіпсіз тәртіпті тұрақты ұстанған оқушыларды мадақтау да оң нәтиже береді. Осылайша қауіпсіздік талаптарын орындау міндетті шектеу емес, оқушының өзінің және өзгелердің денсаулығына деген құрметінің көрінісі ретінде қабылданады.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру үдерісінің нәтижелілігі оқушылардың белгілі бір ережелерді жатқа айтуымен ғана өлшенбеуі керек. Негізгі нәтиже олардың нақты жағдайда дұрыс әрекет жасай алуынан көрінеді. Оқушы жаттығу алдында кеңістікті бағалай алса, құралдың жарамдылығына назар аударса, өзін жайсыз сезінген кезде жүктемені тоқтатудың қажеттігін түсінсе, қауіпті әрекетке бармаса және сыныптастарының қауіпсіздігін ескерсе, бұл қауіпсіздік мәдениетінің қалыптасып келе жатқанын білдіреді. Мұндай дағды жүйелі қайталау, мұғалімнің жеке үлгісі және практикалық әрекет арқылы орнығады.

Қазіргі білім беру үдерісінде оқушының қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру тек дене шынықтыру мұғалімінің жеке міндеті ретінде емес, мектептің жалпы тәрбие жүйесінің маңызды бағыты ретінде қарастырылуы қажет. Себебі қауіпсіз мінез-құлық дағдылары сабақ барысында ғана емес, үзілісте, мектептен тыс спорттық іс-шараларда, туристік жорықтарда, жарыстарда және күнделікті өмірде де қажет болады. Дене шынықтыру сабағы осы дағдыларды тәжірибе жүзінде қалыптастыруға қолайлы орта болып табылады. Оқушы қозғалыс әрекеті барысында нақты жағдайды бағалайды, шешім қабылдайды, белгіленген тәртіпті сақтайды және өз әрекетінің нәтижесін сезінеді. Сондықтан қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың тәжірибелік сипаты ерекше маңызға ие.

Мұғалім оқушылардың қауіпсіздікке қатысты білімдерін жүйелі түрде бекітіп отырғаны дұрыс. Ол үшін сабақтың басында қысқаша еске салу, жаттығу алдында негізгі талаптарды қайталау, сабақ соңында жіберілген қателерді талқылау сияқты әдістерді пайдалануға болады. Мұндай жұмыс көп уақыт алмайды, бірақ оқушылардың назарын қауіпсіздікке тұрақты түрде бағыттап отырады. Мысалы, сабақ соңында мұғалім оқушылардан «Бүгін қандай қауіпсіздік ережелерін қолдандық?», «Қандай әрекет жарақаттың алдын алды?», «Келесі сабақта нені ескеруіміз керек?» деген сұрақтар қою арқылы қысқаша рефлексия ұйымдастыра алады. Бұл тәсіл қауіпсіздік талаптарын оқушының саналы түрде қабылдауына ықпал етеді.

Оқушылардың өз әрекетіне талдау жасау қабілетін қалыптастыру қауіпсіздік мәдениетінің жоғары деңгейіне жетуге мүмкіндік береді. Бастапқы кезеңде бала мұғалімнің нұсқауын орындаса, кейін ол қауіпсіздікті қамтамасыз етудің себебін түсіне бастайды. Уақыт өте келе оқушы белгілі бір жағдайда мұғалім ескертпей-ақ қауіптің алдын алуға ұмтылады. Мысалы, жаттығу кезінде аяқ киімінің бауы шешілгенін байқап, қозғалысты тоқтату, еденнің тайғақ бөлігін көріп мұғалімге хабарлау немесе арақашықтық жеткіліксіз болса жаттығуды бастамау сияқты әрекеттер қауіпсіздік мәдениетінің тұрақты қалыптасқанын көрсетеді. Осы дағдыларды қалыптастыру үшін мұғалім оқушының дербестігін қолдап, қауіпсіз шешім қабылдаған жағдайларын атап отырғаны жөн.

Дене шынықтыру сабағында цифрлық және көрнекі материалдарды да қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру мақсатында тиімді пайдалануға болады. Қысқа бейнематериалдар, қимылды орындау алгоритмдері, спорттық құралдарды қолдану сызбалары, қауіпсіз және қауіпті әрекеттерді салыстыратын суреттер оқушылардың тақырыпты жақсы түсінуіне көмектеседі. Алайда кез келген көрнекілік тәжірибелік көрсетіліммен толықтырылған кезде тиімді болады. Оқушы жаттығуды көрумен қатар, мұғалімнің бақылауымен оны дұрыс орындап үйренуі қажет. Осылайша теориялық білім нақты қозғалыс дағдысына айналады.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда оқушылардың жауапкершілігін арттыратын шағын тапсырмалар да пайдалы. Мысалы, жоғары сынып оқушыларына белгілі бір спорт түріне арналған қауіпсіздік ережелерін құрастыру, қауіпті жағдайды талдау немесе жарақаттың алдын алу жолдарын ұсыну тапсырылуы мүмкін. Мұндай жұмыс барысында оқушы дайын ақпаратты жаттап қана қоймай, оны нақты жағдаймен байланыстырады. Сонымен бірге топтық талқылаулар арқылы оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдап, ортақ қауіпсіздік ережелерін анықтауға үйренеді. Бұл тәсіл қауіпсіздікке деген жауапкершілікті күшейтіп, оқушының сабаққа белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Дене шынықтыру мұғалімі сабақ барысында жүктеменің қарқындылығын үнемі бақылауы тиіс. Қауіпсіз сабақ оқушыларды физикалық белсенділіктен шектеуді білдірмейді. Керісінше, негізгі мақсат – жеткілікті қозғалыс белсенділігін қамтамасыз ете отырып, физикалық жүктемені сауатты ұйымдастыру. Жүктеменің көлемі оқушының жасына, дайындық деңгейіне және орындалатын жаттығудың күрделілігіне сәйкес болуы қажет. Жаттығулар арасындағы демалыс уақытын дұрыс белгілеу, қайталану санын реттеу, күрделі жаттығуларды сабақтың қолайлы кезеңінде орындату оқушылардың шамадан тыс шаршауының алдын алады.

Мұғалім оқушылардың сыртқы белгілерін де бақылауы керек. Қимыл үйлесімділігінің бұзылуы, қатты еңгіту, өңінің өзгеруі, шамадан тыс шаршау, жаттығуды бұрынғыдай орындамау сияқты белгілер физикалық жүктемені төмендету қажеттігін көрсетуі мүмкін. Оқушының дене жағдайын елемей, белгіленген нәтижені міндетті түрде орындатуға ұмтылу дұрыс емес. Дене шынықтыру сабағының басты мақсаты жоғары спорттық нәтиже емес, оқушының денсаулығын нығайту және қозғалыс мәдениетін қалыптастыру екені үнемі назарда болуы керек.

Жарыстар мен эстафеталар кезінде қауіпсіздіктің сақталуы да ерекше бақылауды қажет етеді. Жарыс жағдайында оқушылардың эмоционалдық белсенділігі артып, олар жылдам нәтиже көрсетуге тырысады. Осы кезде асығыстық, белгіленген бағыттан ауытқу, кезектілікті сақтамау немесе қарсыласқа кедергі келтіру сияқты

әрекеттер орын алуы мүмкін. Сондықтан жарыс басталар алдында мұғалім тек ойын тәртібін емес, қауіпсіздік талаптарын да нақты айтып өтуі тиіс. Жеңіске ұмтылу оқушыны қауіпті әрекетке итермелемеуі қажет. Мұғалім үшін жарыстың нәтижесінен гөрі қатысушылардың қауіпсіздігі маңызды болуы тиіс.

Эстафеталық тапсырмаларда оқушылардың қозғалыс бағытын нақты белгілеу, старт пен мәренің орнын ажырату, топтардың арақашықтығын сақтау, қолданылатын құралдардың қауіпсіз орналасуын қамтамасыз ету қажет. Ойын аяқталғаннан кейін оқушыларға бірден тоқтап қалмай, қозғалыс жылдамдығын біртіндеп азайту керектігін де түсіндіру маңызды. Әсіресе жоғары жылдамдықпен жүгіргеннен кейін күрт тоқтау немесе басқа оқушылар тұрған аймаққа қарай жүгіру соқтығысуға себеп болуы мүмкін.

Дене шынықтыру сабағында тәртіп пен қауіпсіздік өзара тығыз байланысты. Алайда сабақтағы тәртіпті тек қатаң бақылау деп қабылдауға болмайды. Тәртіп дегеніміз – оқушының жаттығуды белгіленген уақытта бастау және аяқтау, мұғалімнің белгісін тыңдау, өз кезегін сақтау, құралдарды дұрыс пайдалану және сыныптастарына кедергі келтірмеу дағдысы. Осындай тәртіп қалыптасқан жағдайда сабақтың ұйымдастырылуы жақсарып, мұғалім оқу уақытын тиімді пайдаланады және жарақат қаупі азаяды.

Қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда сабақтан тыс спорттық жұмыстар да маңызды мүмкіндік береді. Мектепшілік жарыстар, спорттық мерекелер, секциялық жұмыстар, туристік шаралар мен денсаулық күндері барысында оқушылар сабақта меңгерген қауіпсіздік талаптарын жаңа жағдайда қолданады. Мұғалім осы іс-шараларда да алдын ала нұсқаулық өткізіп, орынның қауіпсіздігін бағалап, қатысушылардың жас ерекшелігіне сәйкес тапсырмалар таңдауы қажет. Сабақта қалыптасқан қауіпсіздік дағдылары сабақтан тыс уақытта қолданылған кезде олар оқушының тұрақты мінез-құлық дағдысына айнала бастайды.

Мектептегі қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыруда дене шынықтыру мұғалімінің басқа педагогтермен, сынып жетекшілерімен, медицина қызметкерімен және мектеп әкімшілігімен бірлескен жұмысы оң нәтиже береді. Мысалы, жарақаттанудың алдын алу бойынша ақпараттық жұмыстар, денсаулық апталығы, спорттық қауіпсіздікке арналған танымдық шаралар өткізу арқылы оқушыларға берілетін талаптардың бірізділігін қамтамасыз етуге болады. Егер мектептегі барлық қызметкерлер қауіпсіздік талаптарына жауапкершілікпен қараса, оқушы да оны жалпы мектеп мәдениетінің бір бөлігі ретінде қабылдайды.

Мұғалім өзінің кәсіби білімін үнемі жетілдіріп отыруы қажет. Спорттық жаттығуларды оқыту әдістемесі, жарақаттың алдын алу, алғашқы көмек көрсету, жас ерекшелік физиологиясы және қауіпсіз білім беру ортасын ұйымдастыру мәселелері бойынша білімді жаңартып отыру педагог қызметінің сапасын арттырады. Дене шынықтыру саласында қолданылатын жаттығулар мен әдістер өзгеріп, жаңа құралдар мен технологиялар енгізіліп жатқандықтан, мұғалім олардың қауіпсіз пайдалану ерекшеліктерін де меңгеруі керек. Кәсіби құзыретті мұғалім қауіпті жағдай туындағаннан кейін ғана әрекет етпей, оның алдын ала пайда болу ықтималдығын бағалай біледі.

Дене шынықтыру сабағында қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырудың нәтижесін мұғалім жүйелі бақылау арқылы анықтай алады. Оқушының қауіпсіздік ережелерін білуі, оларды практикалық әрекетте қолдануы, өздігінен қауіпті жағдайды анықтай алуы, сыныптастарына жауапкершілікпен қарауы және мұғалімнің ескертуінсіз қауіпсіз әрекетті таңдауы негізгі көрсеткіштердің қатарына жатады. Мұғалім мұндай дағдыларды сабақтағы күнделікті бақылау арқылы бағалай алады. Бағалаудың мақсаты оқушыны жазалау емес, оның қандай дағдыларды жақсы меңгергенін және қай бағытта қосымша түсіндіру қажет екенін анықтау болуы керек.

Қауіпсіздік мәдениеті бір немесе бірнеше сабақта толық қалыптасатын қасиет емес. Ол ұзақ мерзімді, жүйелі педагогикалық жұмыстың нәтижесінде пайда болады. Мұғалімнің әр сабақта қауіпсіздікке назар аударуы, оқушыға түсінікті талап қоюы, өзінің жеке үлгісін көрсетуі және балаларды саналы жауапкершілікке тәрбиелеуі бұл үдерістің нәтижелілігін арттырады. Басты міндет – оқушының қауіпсіздік ережесін мұғалімнен қорыққандықтан емес, өзінің және өзгелердің денсаулығын қорғаудың қажетті шарты ретінде қабылдауына қол жеткізу.

Қауіпсіздік мәдениеті қалыптасқан оқушы спорттық ортада тәртіпті әрекет етеді, өз күшін дұрыс бағалайды, өзгелердің қауіпсіздігіне құрметпен қарайды және денсаулыққа қауіп төндіретін әрекеттерден саналы түрде бас тартады. Бұл қасиеттер оның болашақ өміріне де оң әсер етеді. Мектепте қалыптасқан қауіпсіз мінез-құлық көшеде, тұрмыста, спорттық жарыстарда, демалыс кезінде және басқа да қоғамдық ортада қолданылатын өмірлік құзыреттілікке айналады. Осы себепті дене шынықтыру сабағындағы қауіпсіздік тәрбиесін тек техникалық нұсқаулық көлемінде қарастыру жеткіліксіз. Ол оқушы тұлғасын тәрбиелеудің маңызды бөлігі болуы тиіс.

Қорытынды. Дене шынықтыру сабағында қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру – оқушының өмірі мен денсаулығын қорғауға бағытталған кешенді педагогикалық үдеріс. Оның тиімділігі спорт залын және алаңды дұрыс ұйымдастыруға, спорттық құрал-жабдықтардың жарамдылығына, мұғалімнің кәсіби даярлығына, оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеруге, физикалық жүктемені дұрыс мөлшерлеуге және қауіпсіздік ережелерін жүйелі меңгертуге байланысты. Қауіпсіздік мәдениеті оқушының белгілі бір ережелерді жаттап алуымен шектелмейді. Оның негізгі көрсеткіші – қауіп-қатерді алдын ала анықтау, өз іс-әрекетін бақылау, қауіпсіз шешім қабылдау, өз денсаулығына жауапкершілікпен қарау және айналасындағы адамдардың қауіпсіздігін ескеру қабілеті. Сондықтан дене шынықтыру мұғалімі қауіпсіздік талаптарын әр сабақтың табиғи құрамдас бөлігіне айналдыруы қажет. Сабақ басталғанға дейін спорттық ортаны тексеру, оқушыларды жаттығуға дұрыс дайындау, қозғалыс техникасын кезең-кезеңімен үйрету, қажетті арақашықтықты сақтау, оқушының денсаулық жағдайын бақылау, алғашқы көмек көрсету тәртібін білу және психологиялық жағынан қолайлы орта қалыптастыру қауіпсіз сабақтың негізгі шарттары болып табылады. Сонымен қатар оқушыға

қауіпсіздіктің мәнін түсіндіру, оның дербес жауапкершілігін арттыру және өзін-өзі бақылау дағдыларын дамыту маңызды. Мұғалімнің жеке үлгісі, оқушылармен сенімді қарым-қатынасы және жүйелі талап қоюы арқылы қауіпсіз мінез-құлық күнделікті дағдыға айналады. Нәтижесінде дене шынықтыру сабағы оқушының денесін шынықтыратын орта ғана емес, тәртіптілікке, ұқыптылыққа, жауапкершілікке, өзара құрметке және қауіпсіз өмір салтына тәрбиелейтін маңызды білім беру кеңістігі ретінде қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
3. Дене шынықтыру пәні бойынша жалпы білім беретін мектептерге арналған үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана.
4. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: білім беру баспалары.
5. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Физкультура и спорт.
6. Железняк Ю. Д., Петров П. К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. – Москва: Академия.
7. World Health Organization. Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. – Geneva: WHO, 2020.
8. American College of Sports Medicine. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. – Philadelphia: Wolters Kluwer.
9. Балалардың денсаулығын сақтау және мектептегі дене тәрбиесін ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Алматы.
10. Спорттық жаттығулар кезіндегі жарақаттардың алдын алу және алғашқы көмек көрсету негіздері: әдістемелік құрал. – Алматы.

САНДАР ТЕОРИЯСЫ: ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ПРОГРЕССИЯНЫҢ ӨМІРДЕГІ ІЗІ

Сулейменова Гульжаухар Балтабаевна

Сарыарқа ауданы

Астана қаласы әкімдігінің

"№ 60 мектеп-лицейі" ШЖҚ МКК

Математика пән мұғалімі

Аннотация. Мақалада математиканың маңызды ұғымдарының бірі болып табылатын геометриялық прогрессияның теориялық негіздері және оның күнделікті өмірдегі көріністері қарастырылады. Геометриялық прогрессия тек мектеп бағдарламасындағы формулалар жүйесі емес, табиғаттағы өсу мен кему үдерістерін, қаржылық есептеулерді, ақпараттық технологияларды, демографиялық өзгерістерді, биологиялық көбеюді және көптеген әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды сипаттайтын әмбебап математикалық модель екені талданады. Сандар арасындағы заңдылықтарды зерттеу арқылы адамның қоршаған ортадағы қайталанатын үдерістерді түсіну мүмкіндігі арта түседі. Геометриялық прогрессияның мүшелері, еселігі, жалпы мүшесінің формуласы және алғашқы мүшелерінің қосындысын есептеу тәсілдері нақты өмірлік мысалдармен байланыстырыла түсіндіріледі. Сонымен қатар математикалық заңдылықтардың адамның қаржылық сауаттылығын қалыптастырудағы, логикалық ойлауын дамытудағы және болашақтағы өзгерістерді болжаудағы маңызы көрсетіледі. Мақаланың негізгі мақсаты – геометриялық прогрессия ұғымының өмірден алшақ абстрактілі тақырып емес екенін, керісінше адамзаттың күнделікті тәжірибесінде, табиғатта және заманауи технологияларда үнемі кездесетін заңдылық екенін дәлелдеу.

Математика – адамзат өркениетінің дамуымен бірге қалыптасқан, қоршаған ортаны сандық және логикалық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік беретін ғылым. Адам баласы ежелгі дәуірден бастап заттарды санау, өлшеу, салыстыру, уақытты анықтау және табиғаттағы өзгерістерді болжау қажеттілігіне тап болды. Осы қажеттіліктер сандар туралы алғашқы түсініктердің пайда болуына ықпал етті. Кейін сандар арасындағы түрлі байланыстар анықталып, математикалық заңдылықтар қалыптасты. Сол заңдылықтардың бірі – белгілі бір санның тұрақты еселік арқылы өзгеруіне негізделген геометриялық прогрессия. Бүгінде бұл ұғым мектеп математикасындағы маңызды тақырыптардың бірі болғанымен, оның мағынасы формулаларды есте сақтаумен ғана шектелмейді. Геометриялық прогрессияны түсіну арқылы адам табиғаттағы көбею, қаржыдағы пайыздық өсім, технологиядағы ақпарат көлемінің артуы, халық санының өзгеруі сияқты көптеген үдерістердің математикалық табиғатын байқай алады.

Сандар теориясы сандардың қасиеттерін, олардың өзара байланыстарын және белгілі бір заңдылықтар бойынша орналасуын зерттейді. Сандық тізбектер де осындай заңдылықтардың айқын мысалы болып табылады. Адам күнделікті өмірінде сандық тізбектерді байқамай қолдануы мүмкін. Мысалы, аптаның күндері

белгілі бір ретпен қайталанады, адамның жасы жыл сайын бір бірлікке артады, жинақтағы ақша пайыздық мөлшерлемеге байланысты өседі, компьютерлік ақпараттың көлемі белгілі бір еселік арқылы ұлғаяды. Осындай құбылыстарды математикалық тілге көшіргенде олардың әртүрлі тізбектер арқылы сипатталатыны анықталады.

Геометриялық прогрессия дегеніміз – екінші мүшесінен бастап әрбір мүшесі алдыңғы мүшені нөлден өзгеше тұрақты бір санға көбейту арқылы алынатын сандық тізбек. Бұл тұрақты сан геометриялық прогрессияның еселігі деп аталады және көбінесе q әрпімен белгіленеді. Мысалы, 2, 4, 8, 16, 32, 64 сандары геометриялық прогрессия құрайды. Мұнда әрбір келесі сан алдыңғы саннан екі есе үлкен, яғни прогрессияның еселігі $q=2$. Егер тізбек 100, 50, 25, 12,5 түрінде жалғасатын болса, онда әрбір келесі сан алдыңғы санның жартысына тең болады. Бұл жағдайда еселік $q=0,5$. Демек, геометриялық прогрессия тек өсу үдерісін ғана емес, белгілі бір заңдылықпен кемуді де сипаттай алады.

Геометриялық прогрессияның кез келген мүшесін жалпы формула арқылы анықтауға болады. Егер бірінші мүшесі b_1 , еселігі q болса, онда n -ші мүшесі $b_n=b_1 \cdot q^{n-1}$ формуласы бойынша есептеледі. Бұл формуланың маңызды ерекшелігі – тізбектің барлық алдыңғы мүшелерін жазып отырмай-ақ, кез келген орындағы мүшені бірден табуға мүмкіндік беруі. Мысалы, бастапқыда 3 саны беріліп, әрбір келесі сан 2 есеге көбейетін болса, оныншы мүшесін табу үшін $3 \cdot 2^9$ өрнегін есептеу жеткілікті. Бұл математиканың адам еңбегін жеңілдететін басты қасиеттерінің бірі. Қарапайым заңдылықты анықтап, оны формула түрінде өрнектеу арқылы ұзақ есептеулерді қысқа жолмен орындауға болады.

Геометриялық прогрессияның өмірдегі ең қарапайым мысалдарының бірі – тірі ағзалардың көбеюі. Мысалы, бір бактерия белгілі бір уақыт аралығында екі бактерияға бөлінісін. Егер қолайлы ортада әрбір бактерия осылайша бөлінуін жалғастыра берсе, бастапқы бір бактериядан кейін 2, одан кейін 4, 8, 16, 32 бактерия пайда болады. Мұнда бактериялар саны екі еселеніп отырады. Бұл – геометриялық прогрессияның табиғаттағы тікелей көрінісі. Әрине, нақты табиғи ортада қоректік заттардың тапшылығы, температура, кеңістік және басқа факторлар көбеюді шектейді. Дегенмен белгілі бір уақыт аралығында мұндай өсуді геометриялық прогрессия арқылы модельдеуге болады.

Өсімдіктердің таралуында да осыған ұқсас құбылыстар байқалады. Бір өсімдік бірнеше тұқым беріп, олардың белгілі бір бөлігі жаңа өсімдікке айналып, әрқайсысы қайтадан тұқым беретін жағдайда бастапқы кезеңдерде өсімдіктер саны еселік заңдылықпен артуы мүмкін. Кейбір жәндіктер мен ұсақ жануарлардың тез көбеюі де осы модельге жақын келеді. Мұндай мысалдар оқушыға геометриялық прогрессияның жай ғана дәптерге жазылатын сандар қатары емес, табиғаттағы нақты құбылыстарды сипаттайтын математикалық құрал екенін ұғындырады.

Геометриялық прогрессия адам өміріндегі қаржылық есептеулерде ерекше маңызды орын алады. Банкке салынған ақшаға пайыз қосылған кезде, әрбір келесі кезеңдегі пайыз тек бастапқы ақшаға ғана емес, бұған дейін қосылған пайыздарға да есептелуі мүмкін. Мұны күрделі пайыз деп атайды. Мысалы, адам банкке 100 000 теңге салып, банк жыл сайын депозитке 10 пайыздық өсім есептейді делік. Бір жылдан кейін ақша 110 000 теңге болады. Келесі жылы он пайыз бастапқы 100 000 теңгеге емес, 110 000 теңгеге есептеліп, салым көлемі 121 000 теңгеге жетеді. Үшінші жылы бұл сома 133 100 теңге болады. Осылайша жыл өткен сайын жинақ белгілі бір коэффициентке көбейіп отырады. Бұл жерде $q=1,1$ болатын геометриялық прогрессия пайда болады.

Мұндай есептеулерді түсіну адамның қаржылық сауаттылығы үшін өте маңызды. Себебі несие, депозит, инвестиция, жинақ және инфляция сияқты түсініктердің көпшілігі пайыздық өзгерістерге негізделеді. Геометриялық прогрессияның табиғатын білетін адам «жыл сайын 10 пайыз өседі» деген ұғымның әр жыл сайын бірдей ақша қосылады деген мағына бермейтінін жақсы түсінеді. Керісінше, алдыңғы кезеңде өскен сома келесі есептеу кезеңінің негізіне айналады. Уақыт ұзарған сайын осы айырмашылық едәуір үлкен нәтижеге алып келуі мүмкін. Сондықтан мектепте үйренген геометриялық прогрессия болашақта жеке қаржыны жоспарлау кезінде практикалық маңызға ие болады.

Геометриялық прогрессияның танымал мысалдарының бірі шахмат тақтасы туралы көне аңызбен байланысты. Аңыз бойынша шахматты ойлап тапқан адам өз өнертабысы үшін билеушіден өте қарапайым болып көрінетін сый сұрайды. Ол шахмат тақтасының бірінші шаршысына бір дән, екіншісіне екі дән, үшіншісіне төрт дән, төртіншісіне сегіз дән салып, әрбір келесі шаршыдағы дән санын екі есе арттырып отыруды өтінеді. Бастапқыда бұл өтініш өте қарапайым әрі арзан болып көрінеді. Алайда тақтада 64 шаршы бар екенін ескерсек, соңғы шаршыларға жеткен кезде дән саны орасан зор мәнге айналады. Себебі 1, 2, 4, 8, 16, 32 түріндегі тізбек геометриялық прогрессия болып табылады және оның мүшелері өте жылдам өседі.

Бұл мысал геометриялық өсудің адам интуициясына кейде түсініксіз болатынын көрсетеді. Біз көбіне сызықтық өсуді елестетуге бейімбіз. Мысалы, күн сайын 1000 теңгеден жинаса, он күнде 10 000 теңге жиналатынын оңай есептей аламыз. Ал егер бастапқы ақша күн сайын екі еселенетін болса, нәтиже мүлде өзгеше болады. Бірінші күні 1 теңге, екінші күні 2 теңге, үшінші күні 4 теңге, оныншы күні 512 теңге болғанымен, бірнеше ондаған қадамнан кейін сандар өте үлкен мөлшерге жетеді. Сондықтан геометриялық прогрессия адамның өсу қарқынын дұрыс бағалауына және ұзақ мерзімді салдарды болжауына мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық қоғамда геометриялық прогрессияның көріністері бұрынғыдан да айқын байқалады. Бір ақпаратты әлеуметтік желіде бір адам екі адамға жіберсе, олардың әрқайсысы тағы екі адамға жіберсе, теориялық тұрғыдан ақпарат алушылар саны әр кезең сайын екі еселенуі мүмкін. Бірінші кезеңде 2, екінші кезеңде 4, үшінші кезеңде 8, одан кейін 16 адамға таралады. Нақты жағдайда адамдардың бір-бірімен

байланысы қайталануы және ақпаратты барлығының бірдей таратпауы мүмкін. Соған қарамастан ақпараттың бастапқы тез таралуын түсіндіру үшін геометриялық өсу моделі пайдалы.

Компьютерлік технологияда да екі еселік жүйенің маңызы зор. Компьютер ақпаратының негізінде екілік санау жүйесі жатыр. Жад көлемін сипаттауда 2 санының дәрежелері жиі кездеседі. 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 сияқты сандар компьютерлік техника саласында кеңінен қолданылады. Бұл сандардың орналасуында геометриялық заңдылық бар. Сондықтан мектепте геометриялық прогрессияны үйрену тек алгебра пәнінің талабын орындау емес, цифрлық технологиялардың математикалық негізін түсінуге жасалған алғашқы қадамдардың бірі болып саналады.

Ақпараттық технологиялардың даму қарқынын қарастырғанда геометриялық прогрессияның тағы бір маңызды ерекшелігі байқалады. Технологиялық мүмкіндіктердің белгілі бір уақыт ішінде бірнеше есе артуы қоғамның барлық саласына әсер етеді. Компьютерлердің есептеу қуаты, деректерді сақтау мүмкіндігі, интернет арқылы таралатын ақпарат көлемі және цифрлық құрылғылардың жылдамдығы уақыт өте келе айтарлықтай ұлғайып келеді. Мұндай өзгерістерді қарапайым арифметикалық өсіммен түсіндіру әрдайым мүмкін бола бермейді. Кейбір жағдайларда белгілі бір көрсеткіштің әр кезеңде тұрақты коэффициентке көбейуі геометриялық прогрессияға ұқсас заңдылықты қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда геометриялық прогрессия қазіргі цифрлық әлемнің даму қарқынын түсінуге көмектесетін математикалық модельдердің бірі болып саналады.

Геометриялық прогрессияның өмірдегі ізін халық санының өзгеруінен де байқауға болады. Егер белгілі бір аймақта халық саны тұрақты пайыздық көрсеткішпен өсетін болса, бірнеше жыл ішіндегі өзгерісті геометриялық прогрессия арқылы жуықтап есептеуге мүмкіндік бар. Мысалы, бір елді мекенде 10 000 адам тұрады және халық саны жыл сайын орта есеппен 2 пайызға артады деп есептейік. Бір жылдан кейін тұрғындар саны 10 200 адамға, екінші жылдан кейін 10 404 адамға жуықтайды. Себебі әрбір жаңа кезеңдегі өсім бастапқы 10 000 адамға емес, алдыңғы жылғы жаңарған халық санына қатысты есептеледі. Мұндағы әр жылдағы өзгеріс 1,02 коэффициентіне көбейту арқылы сипатталады.

Әрине, демографиялық көрсеткіштер нақты өмірде бір ғана тұрақты еселік бойынша өзгермейді. Туу деңгейі, өлім-жітім, көші-қон, экономикалық жағдай, әлеуметтік саясат және басқа да көптеген факторлар халық санына әсер етеді. Бірақ белгілі бір қысқа уақыт аралығындағы тұрақты өсімді модельдеу кезінде геометриялық прогрессия пайдалы құрал бола алады. Математикалық модельдің маңызы да осында: ол шынайы өмірдегі күрделі құбылысты белгілі бір шарттар негізінде қарапайым әрі түсінікті түрде сипаттауға мүмкіндік береді.

Экология саласында да геометриялық прогрессия элементтері кездеседі. Мәселен, белгілі бір жануар түрінің саны қолайлы жағдайда әр маусым сайын белгілі бір есеге өссе, оның алғашқы кезеңдегі көбею динамикасын геометриялық прогрессия арқылы көрсетуге болады. Керісінше, қоршаған орта жағдайының нашарлауына байланысты белгілі бір популяция саны жыл сайын тұрақты пайызға азайса, геометриялық кемімелі прогрессия пайда болады. Мысалы, ормандағы белгілі бір өсімдік түрінің саны жыл сайын 20 пайызға азайып отырса, әр келесі жылғы мөлшер алдыңғы жылғы мөлшердің 80 пайызына тең болады. Мұндай жағдайда прогрессия еселігі $q=0,8$ болады.

Бұл мысал геометриялық прогрессияның тек көбеюді ғана емес, азаюды да зерттеуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Егер еселік 1-ден үлкен болса, прогрессияның абсолют шамасы көбінесе өседі, ал еселік 0 мен 1 аралығында болса, оң мүшелерден құралған тізбек біртіндеп кемиді. Мұндай заңдылық күнделікті өмірде өте жиі кездеседі. Мысалы, техника құнының жыл сайын белгілі бір пайызға төмендеуі, дәрілік заттың ағзадағы мөлшерінің уақыт өте азаюы, кейбір радиоактивті заттардың ыдырауы немесе белгілі бір ресурстың тұрақты үлеспен жұмсалуды геометриялық кемуге жақын модельдер арқылы түсіндіріледі.

Геометриялық прогрессияның медицина мен биология саласында да математикалық маңызы бар. Дәрі қабылдағаннан кейін оның ағзадағы концентрациясы уақыт өте төмендейді. Егер белгілі бір уақыт аралығында препараттың тұрақты үлесі ағзадан шығарылып отырса, қалған мөлшер геометриялық заңдылыққа бағынуы мүмкін. Мысалы, ағзада препараттың 200 миллиграмм мөлшері бар және әрбір белгілі уақыт кезеңінен кейін оның 25 пайызы шығарылып отырады деп қарастырсақ, келесі кезеңде бастапқы мөлшердің 75 пайызы, яғни 150 миллиграмм қалады. Одан кейін 112,5 миллиграмм және осылайша мөлшер біртіндеп азая береді. Бұл жерде әрбір келесі мән алдыңғы мәнді 0,75 санына көбейту арқылы табылады.

Физикада да осындай үдерістер кездеседі. Радиоактивті ыдырау құбылысында белгілі уақыт аралығында зат атомдарының белгілі бір бөлігі ыдырайды. Радиоактивті заттың жартылай ыдырау периоды деген ұғым осы өзгерісті түсіндіруде қолданылады. Егер зат мөлшері әрбір жартылай ыдырау кезеңінен кейін екі есе азайса, 100 граммнан 50 грамм, 25 грамм, 12,5 грамм және 6,25 грамм түріндегі тізбек пайда болады. Мұнда $q=0,5$. Бұл мысал геометриялық прогрессияның физикалық құбылыстарды сипаттауда да қолданыла алатынын дәлелдейді.

Дыбыс пен жарық құбылыстарын зерттеу барысында да еселік қатынастар кездеседі. Физикалық шамалардың кейбіреуі тікелей геометриялық прогрессия болмағанымен, олардың өзгеруін сипаттайтын математикалық модельдерде экспоненциалдық және еселік тәуелділіктер маңызды рөл атқарады. Геометриялық прогрессияны мектеп деңгейінде меңгеру кейін экспоненциалдық функцияларды, логарифмдерді және күрделі физикалық модельдерді түсінуге негіз болады. Себебі геометриялық прогрессиядағы q^n түріндегі өрнек экспоненциалдық тәуелділіктің қарапайым дискретті түрі болып табылады.

Геометриялық прогрессияның маңызды ұғымдарының бірі – оның алғашқы n мүшесінің қосындысы. Егер бірінші мүшесі b_1 , еселігі q және $q \neq 1$ болса, онда алғашқы n мүшенің қосындысы $S_n = b_1(q^n - 1)/(q - 1)$ формуласы

арқылы есептеледі. Бұл формула қайталанып қосылатын көптеген мәндерді бірден анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, 1, 2, 4, 8, 16 сандарының қосындысын жеке-жеке қосуға болады. Бірақ мүшелер саны өте көп болған кезде мұндай әдіс тиімсіз. Геометриялық прогрессия қосындысының формуласын қолдану есептеуді жылдамдатып қана қоймай, үлкен сандар арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік береді.

Шахмат тақтасындағы дөңдер туралы мысалды дәл осы формула арқылы қарастыруға болады. Бірінші шаршыда 1 дөң, екіншісінде 2, үшіншісінде 4 дөң болып, әр шаршыда дөң саны екі еселенсе, барлық 64 шаршыдағы дөңдердің қосындысы $1+2+4+\dots+2^{63}$ түрінде өрнектеледі. Оның қосындысы $2^{64}-1$ санына тең болады. Бұл шамамен 18,4 квинтиллион дөң деген сөз. Осындай үлкен нәтиже геометриялық өсудің қаншалықты жылдам жүретінін көрсетеді. Бастапқы мән өте кішкентай болғанына қарамастан, тұрақты екі еселену бірнеше ондаған қадамнан кейін орасан үлкен көрсеткішке жеткізеді.

Мұндай заңдылықты күнделікті шешім қабылдау кезінде де ескеру маңызды. Мысалы, «күн сайын шығын небәрі 5 пайызға өседі» деген жағдай бастапқыда айтарлықтай қауіп тудырмайтын сияқты көрінуі мүмкін. Алайда мұндай өсім ұзақ уақыт қайталанса, жалпы шығын мөлшері бастапқы шамадан бірнеше есе артып кетеді. Керісінше, үнемделген немесе инвестицияланған қаражаттың тұрақты пайыздық өсімі ұзақ мерзімде елеулі нәтиже бере алады. Бұл жерде уақыт факторы ерекше маңызға ие. Геометриялық өсімде уақыт ұзарған сайын бастапқы мәннен гөрі еселік коэффициенттің әсері күшейеді.

Кәсіпкерлік пен экономикада сатылымның, өндіріс көлемінің, клиенттер санының немесе инвестициялық капиталдың белгілі бір пайызбен өсуін есептегенде геометриялық прогрессияға ұқсас модельдер қолданылады. Мысалы, кәсіпорын жыл сайын өнім өндіру көлемін 15 пайызға арттыруды жоспарласа, бірнеше жылдан кейінгі өндіріс көлемін 1,15 еселігі арқылы анықтауға болады. Егер алғашқы жылы кәсіпорын 20 000 дана өнім шығарса, келесі жылғы жоспар 23 000 дана, одан кейін 26 450 дана болады. Ұзақ мерзімді бизнес-жоспарлау барысында осындай есептеулер өндірістік қуатты, жұмыс күшін, шикізат көлемін және қаржылық ресурстарды алдын ала бағалауға көмектеседі.

Сонымен қатар экономикада кері құбылыс – құнның төмендеуі де кездеседі. Мысалы, кейбір техникалық құралдардың нарықтық құны пайдаланылған сайын белгілі бір пайызға азаяды. Егер автомобильдің немесе өндірістік жабдықтың құны жылына шартты түрде 10 пайыз төмендейді деп есептелсе, әр келесі жылғы құн алдыңғы жылғы құнның 90 пайызы болады. Бұл $q=0,9$ болатын геометриялық прогрессияға сәйкес келеді. Осындай есептер бухгалтерлік есепте, бизнес активтерін бағалауда және жеке қаржылық жоспарлауда кездеседі.

Геометриялық прогрессияны тұрмыстық жағдайлардан да көруге болады. Қағазды бірнеше рет бүктеу – соның қызықты мысалы. Бір парақ қағаздың қалыңдығы шамамен 0,1 миллиметр болсын. Қағазды екіге бүктеген сайын оның қабат саны екі еселеніп, жалпы қалыңдығы да теориялық тұрғыдан екі есеге артады. Бірінші бүктегеннен кейін 0,2 миллиметр, екінші бүктегенде 0,4 миллиметр, үшіншісінде 0,8 миллиметр болады. Бүктеу саны көбейген сайын қағаздың теориялық қалыңдығы адам ойлағаннан әлдеқайда тез өседі. Практикада қағазды өте көп рет бүктеу қиын болғанымен, мысал геометриялық өсудің табиғатын анық көрсетеді.

Тағы бір күнделікті мысал – суретті немесе құжатты бірнеше рет кішірейту. Егер әр әрекетте кескіннің өлшемі алдыңғы өлшемнің 80 пайызына дейін кішірейтілсе, бірнеше әрекеттен кейін бастапқы және соңғы өлшем арасындағы айырмашылық айтарлықтай болады. Бірінші кезеңде 100 пайыздан 80 пайызға, кейін 64 пайызға, одан соң 51,2 пайызға төмендейді. Бұл жағдайда да тұрақты коэффициент қолданылғандықтан геометриялық прогрессия заңдылығы байқалады.

Геометриялық прогрессияны оқытуда нақты өмірлік мысалдардың пайдаланылуы оқушының математикалық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Егер оқушы тек $b_n=b_1q^{n-1}$ формуласын жаттап алса, ол есептің белгілі бір түрін ғана орындауы мүмкін. Ал формуланың нені білдіретінін және қандай құбылыстарға қолданылатынын түсінген жағдайда оның математикалық ойлауы тереңдейді. Мысалы, «ақша жыл сайын 8 пайызға өседі», «бактерия әр сағат сайын үш еселенеді», «заттың мөлшері тәулігіне 10 пайыз азаяды» деген сөйлемдерден оқушы геометриялық прогрессияның моделін өздігінен құра білуі керек. Бұл – математикалық сауаттылықтың маңызды белгісі.

Математикадағы формулалар шынайы өмірден бөлек тұрған ережелер емес. Олардың әрқайсысы белгілі бір қатынасты қысқа әрі дәл сипаттаудың тәсілі болып табылады. Геометриялық прогрессия формуласы да бірнеше рет қайталанатын көбейту амалын ықшам түрде көрсетеді. Мысалы, бір сан бес рет қатарынан 3 еселенсе, оны ұзақ түрде бірнеше рет көбейтудің орнына 3 санының дәрежесін қолдануға болады. Осылайша геометриялық прогрессия дәрежелік өрнектермен, ал дәрежелік өрнектер экспоненциалдық функциялармен тығыз байланысты.

Геометриялық прогрессияны меңгеру оқушының болжау жасау қабілетін де дамытады. Белгілі бір көрсеткіштің қалай өзгеретінін байқап, оның келесі мәндерін анықтау, бірнеше кезеңнен кейінгі нәтижесін есептеу және алынған шаманың мағынасын түсіндіру – математикалық модельдеудің негізгі қадамдары. Мысалы, бастапқыда 500 жазылушысы бар интернет парақшаның аудиториясы ай сайын 20 пайызға өссе, бірнеше айдан кейінгі ықтимал жазылушылар санын есептеуге болады. Нақты өмірде өсім дәл 20 пайыз болып тұрақты сақталмауы мүмкін, алайда мұндай модель болашақтағы өзгерістің шамасын бағалауға мүмкіндік береді.

Осы ерекшелік геометриялық прогрессияны тек есеп шығару құралы емес, белгілі бір құбылыстың болашағын болжау тәсілі ретінде қарастыруға негіз береді. Табиғаттағы өсім, экономикалық көрсеткіштер,

қаржы жинақтары, технологиялық үрдістер немесе ақпараттың таралуы болсын, бастапқы мән, өзгеру коэффициенті және уақыт белгілі болған жағдайда болашақтағы ықтимал мәнді есептеуге болады. Бұл математиканың өмірдегі практикалық күшін көрсетеді.

Геометриялық прогрессияны өмірмен байланыстыра қарастыру математиканы оқытудың мазмұнын да тереңдете түседі. Оқушы белгілі бір формуланы тек жаттап қана қоймай, оның қандай жағдайда пайда болатынын, неліктен дәл солай құрылатынын және нақты мәселелерді шешуде қалай қолданылатынын түсінген кезде білім саналы түрде қалыптасады. Бұл тұрғыдан геометриялық прогрессия математикалық сауаттылықты дамытудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Өйткені оның көмегімен оқушы сандық заңдылықты анықтайды, өзгеріс қарқынын салыстырады, математикалық модель құрады, болашақ мәнді болжайды және алынған нәтижеге түсінік береді.

Қазіргі білім беру жүйесінде математикалық білімнің практикалық қолданылуына ерекше мән беріледі. Оқушының формуланы білуі жеткіліксіз, ол сол формуланы өмірлік жағдаяттарда пайдалана білуі қажет. Мысалы, депозитке салынған қаражаттың бірнеше жылдан кейінгі мөлшерін анықтау, белгілі бір тауар бағасының жыл сайынғы төмендеуін есептеу, халық санының өсуін болжау немесе ақпараттың таралу жылдамдығын бағалау барысында геометриялық прогрессия туралы білім тікелей қолданылады. Сондықтан бұл тақырыпты өмірмен ұштастыру оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, алған білімінің қажеттілігін сезінуіне мүмкіндік береді.

Геометриялық прогрессияның ерекшелігін түсіну үшін арифметикалық прогрессиямен салыстыру да маңызды. Арифметикалық прогрессияда әрбір келесі мүшеге белгілі бір тұрақты сан қосылады немесе азайтылады. Мысалы, 5, 10, 15, 20, 25 тізбегінде әрбір мүшеге 5 саны қосылып отыр. Ал геометриялық прогрессияда тұрақты сан қосылмайды, алдыңғы мүше белгілі бір санға көбейтіледі. Мысалы, 5, 10, 20, 40, 80 тізбегінде әрбір келесі сан екі еселенеді. Алғашқы кезеңдерде бұл екі тізбектің мәндері бір-біріне жақын болып көрінуі мүмкін, алайда уақыт өте олардың арасындағы айырмашылық өте үлкен болады. Себебі арифметикалық прогрессия сызықтық өзгерісті көрсетсе, геометриялық прогрессия еселік өзгерісті сипаттайды.

Осы айырмашылықты түсіну адамның күнделікті шешімдеріне де әсер етеді. Мәселен, екі түрлі қаржылық ұсынысты қарастырайық. Бірінші жағдайда жинаққа жыл сайын тұрақты 50 000 теңге қосылады, екінші жағдайда бастапқы капитал белгілі бір пайызбен өседі. Бірінші модель арифметикалық өзгеріске жақын болса, екінші модель геометриялық өсуді білдіреді. Уақыт ұзақ болған сайын күрделі пайыз әсерінен екінші жағдайдағы өсім қарқынды болуы мүмкін. Бұл мысал қаржылық жоспарлауда математикалық модельдің маңызын көрсетеді.

Геометриялық прогрессия уақыт ұғымымен де тығыз байланысты. Көптеген құбылыстарда нәтиженің үлкен болуы тек бастапқы мөлшерге емес, өзгерістің қанша рет қайталанғанына тәуелді болады. Егер белгілі бір көрсеткіш әр кезең сайын 10 пайызға өсетін болса, бір немесе екі кезең ішінде айырмашылық аз көрінеді. Ал он, жиырма немесе одан да көп кезең өткен кезде жинақталған өсім айтарлықтай болады. Сондықтан геометриялық прогрессия ұзақ мерзімді ойлау мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі. Адам бүгінгі кішкентай өзгерістің болашақта қандай үлкен нәтижеге жеткізуі мүмкін екенін математикалық тұрғыдан бағалай алады.

Осы заңдылықты адамның жеке дамуымен шартты түрде салыстыруға да болады. Егер адам күн сайын өз білімін аз ғана мөлшерде арттырып, жаңа дағды меңгеріп, үйренгенін бұрынғы білімімен байланыстырып отырса, уақыт өте жинақталған нәтиже айтарлықтай болуы мүмкін. Бұл тура мағынасындағы геометриялық прогрессия емес, бірақ геометриялық өсім идеясы тұрақты дамудың күшін түсіндіруге жақсы мысал бола алады. Кішкентай қадамдардың жүйелі түрде қайталануы ұзақ мерзімде үлкен өзгеріске әкелетіні көптеген салада байқалады.

Геометриялық прогрессия тарихта да ерекше назар аударған математикалық ұғымдардың бірі. Ежелгі халықтар еселік өсудің таңғаларлық қасиетін әртүрлі есептер мен аңыздар арқылы көрсеткен. Шахмат тақтасына бидай дәндерін орналастыру туралы есеп соның ең танымал үлгілерінің бірі. Бұл есептің ғасырлар бойы айтылып келуінің себебі – адамның үлкен сандарды интуитивті түрде бағалауда жиі қателесетінін көрсетуінде. Бірнеше алғашқы қадам өте қарапайым көрінгенімен, еселік көбею жалғасқан сайын нәтиже ойға сыймайтын деңгейге жетеді. Осы себепті геометриялық прогрессияны зерттеу сандардың табиғатын түсінумен қатар, математикалық интуицияны да дамытады.

Қазіргі заманда осындай еселік өсудің маңызын әлеуметтік желілерден, цифрлық платформалардан және желілік жүйелерден де көруге болады. Бір пайдаланушы белгілі бір ақпаратты бірнеше адамға жіберіп, олардың әрқайсысы оны тағы бірнеше адамға тарататын болса, ақпараттың таралу ауқымы қысқа мерзім ішінде өте жоғары болуы ықтимал. Дәл осы себепті жаңа ақпарат, жарнама немесе қоғамдық бастама интернет кеңістігінде жылдам таралады. Алайда геометриялық модельдің шынайы өмірде шектеулері бар екенін де түсіну қажет. Адамдар саны шексіз емес, бір ақпаратты бірнеше рет алған адамдар кездеседі, барлық қолданушы бірдей белсенділік танытпайды. Сондықтан математикалық модель шынайы құбылыстың барлық ерекшелігін түгел қайталамайды, бірақ оның негізгі тенденциясын түсіндіруге көмектеседі.

Бұл жерде математикалық модельдеу мәдениетінің маңызы көрінеді. Кез келген модель белгілі бір шарттарға негізделеді. Мысалы, бактерия саны әр сағат сайын екі еселенеді деген есепте орта өзгермейді, қорек жеткілікті және барлық бактериялар бірдей жылдамдықпен бөлінеді деген шарт қабылданады. Ал шынайы жағдайда қорек азаяды, кеңістік шектеледі, температура өзгереді және бактериялардың өсу қарқыны баяулауы мүмкін. Сол сияқты қаржылық есептерде пайыздық мөлшерлеме тұрақты деп алынуы ықтимал, ал нақты

экономикада ол өзгеруі мүмкін. Сондықтан геометриялық прогрессияны қолданғанда есептеу нәтижесін ғана емес, модельдің қандай шарттарға сүйенгенін де ескеру қажет.

Оқушылар үшін мұндай түсінік өте маңызды. Себебі математика тек «дұрыс жауап табу» пәні емес. Ол шынайы мәселені формальды түрде сипаттау, берілген ақпараттың ішінен маңыздысын таңдау, заңдылықты анықтау, есептеу жүргізу және нәтижені қайтадан өмірлік мағынада түсіндіру үдерісі болып табылады. Геометриялық прогрессия есептері осы дағдылардың барлығын дамытуға мүмкіндік береді.

Мысалы, оқушыға «банк шотындағы 200 000 теңге жыл сайын 7 пайызға өседі» деген есеп ұсынылса, ол алдымен бастапқы мәннің 200 000 теңге екенін анықтайды. Одан кейін өсім коэффициентінің 1,07 екенін түсінеді. Содан соң бірнеше жылдан кейінгі соманы $b_n = b_1 \cdot q^{n-1}$ немесе тиісті күрделі пайыз формуласымен есептейді. Соңында алынған мәннің қаржылық мағынасын түсіндіреді. Мұндай есепте формула, логикалық ойлау және практикалық мағына бір-бірімен байланысып жатыр.

Геометриялық прогрессияның шексіз кемімелі түрі де математиканың терең әрі қызықты ұғымдарының бірі болып табылады. Егер прогрессия еселігінің абсолют шамасы бірден кіші болса, оның мүшелері барған сайын нөлге жақындай береді. Мысалы, 1, 1/2, 1/4, 1/8, 1/16 және әрі қарай жалғасатын тізбек шексіз кемімелі геометриялық прогрессия болып табылады. Мұндай прогрессия мүшелерінің саны шексіз болғанымен, олардың қосындысы белгілі бір шекті мәнге ұмтылуы мүмкін. Аталған мысалда $1 + 1/2 + 1/4 + 1/8 + \dots$ қосындысы 2 санына ұмтылады. Бір қарағанда шексіз көп оң санды қосып отырып, шекті нәтиже алу таңғаларлық болып көрінеді. Бұл құбылыс кейін математикалық анализдегі шек, қатар және функция ұғымдарын меңгеруге негіз болады.

Геометриялық прогрессияның осындай қасиеттері математиканың бір тақырыбының басқа тараулармен тығыз байланыста екенін көрсетеді. Ол дәрежелермен, көрсеткіштік функциялармен, логарифмдермен, шектермен, қаржылық математикамен, ықтималдықпен және математикалық модельдеумен сабақтасады. Сондықтан геометриялық прогрессияны терең түсіну оқушының кейінгі математикалық білімін меңгеруін жеңілдетеді.

Сандардың белгілі бір тәртіппен орналасуы адамды заңдылықты іздеуге үйретеді. Заңдылықты іздеу – математикалық ойлаудың негізі. Геометриялық прогрессияда бұл заңдылық өте айқын: әрбір келесі мүше алдыңғы мүшемен тұрақты қатынаста болады. Осы қарапайым қағида арқылы өте күрделі болып көрінетін есептерді шешуге мүмкіндік туады. Сондықтан геометриялық прогрессияның құндылығы тек бірнеше формуламен шектелмейді. Ол адамның «өзгеріс қалай жүреді?», «осы үрдіс жалғасса, не болады?», «қанша уақыттан кейін көрсеткіш белгілі бір деңгейге жетеді?» деген сұрақтарға математикалық тұрғыдан жауап іздеуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамда деректер көлемі артып, экономикалық, технологиялық және әлеуметтік үдерістер жылдам өзгеріп жатқандықтан, математикалық ойлаудың маңызы да артып келеді. Адам пайыздық көрсеткіштерді, өсім коэффициенттерін, статистикалық мәліметтерді және болжамдарды дұрыс түсіне білуі қажет. Геометриялық прогрессия осы құбылыстардың бір бөлігін түсінудің қарапайым әрі тиімді математикалық негізін береді. Оны меңгерген оқушы сандарды механикалық түрде есептеп қана қоймай, олардың артындағы өзгеріс заңдылығын түсіне бастайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, геометриялық прогрессия – математиканың теориялық тақырыбы ғана емес, қоршаған ортадағы көптеген құбылыстардың сандық моделін түсіндіретін маңызды ұғым. Оның негізіндегі тұрақты еселік арқылы өзгеру қағидасы табиғаттағы көбею мен азаюдан бастап, қаржылық есептерге, халық санының өзгеруіне, ақпараттық технологияларға, медицинаға, физикаға және күнделікті тұрмыстық жағдайларға дейін кездеседі. Сондықтан геометриялық прогрессияның өмірдегі ізін зерттеу математиканың практикалық маңызын айқын көрсетеді.

Геометриялық прогрессия адамға өзгерістің қарқынын дұрыс бағалауды үйретеді. Ол аз ғана пайыздық өсімнің ұзақ уақыт ішінде үлкен нәтижеге жеткізе алатынын, ал тұрақты пайыздық кемудің белгілі бір шаманы біртіндеп өте аз мөлшерге түсіретінін көрсетеді. Бұл түсініктер қаржылық сауаттылықтан бастап ғылыми болжам жасауға дейінгі көптеген салада қажет. Сонымен қатар геометриялық прогрессия арқылы оқушы формула қолдануды ғана емес, заңдылықты байқауды, математикалық модель құруды, нәтижені талдауды және өмірлік мәселелерді сандық тұрғыдан бағалауды меңгереді.

Математиканың негізгі құндылығы – қоршаған ортадағы тәртіпті, байланыстарды және өзгерістерді түсіндіруінде. Геометриялық прогрессия осы мүмкіндіктің нақты мысалы болып табылады. Бір қарағанда қарапайым сандар тізбегі болып көрінгенімен, оның астарында табиғаттың, технологияның, экономиканың және адам қызметінің көптеген заңдылықтары жатыр. Геометриялық прогрессия бізге бүгінгі кішкентай өзгерістің ертең үлкен нәтижеге айналуы мүмкін екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда сандар теориясы мен геометриялық прогрессияны оқып-үйрену – тек математикалық білім алу емес, қоршаған әлемді тереңірек түсінуге жасалған маңызды қадам.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбілқасымова А.Е. және т.б. Алгебра және анализ бастамалары. Жалпы білім беретін мектепке арналған оқулық. – Алматы.
2. Шыныбеков Ә.Н. Алгебра. Жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныптарына арналған оқулық. – Алматы.
3. Колмогоров А.Н. Алгебра және анализ бастамалары. – Мәскеу: Просвещение.
4. Виленкин Н.Я. Математика туралы әңгімелер. – Мәскеу: Просвещение.

5. Пойа Д. Математикалық есепті қалай шешу керек. – Математикалық ойлау мен есеп шығару әдістеріне арналған еңбек.
6. Білім беру бағдарламаларындағы математика пәнінің оқу-әдістемелік материалдары. – Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беру жүйесі.
7. Геометриялық прогрессия, пайыздық өсім және күрделі пайыз тақырыптарына арналған жалпы математикалық анықтамалықтар мен оқу құралдары.

ЕРТЕГІ ЖӘНЕ ОЙЫН АРҚЫЛЫ АДАЛДЫҚ ПЕН ТӘРТІП ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мамбетова Газиза Кенжебаевна

Қызылорда облысы Қармақшы ауданы

Тұрмағамбет ауылы

№8 "Қызғалдақ" бөбекжай балабақшасы

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінде баланың тек интеллектуалдық қабілетін дамыту ғана емес, оның бойында адамгершілік қасиеттерді, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қалыптастыру аса маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Соның ішінде адалдық пен тәртіп – тұлғаның мінез-құлқын, қоғамдық ортадағы әрекетін, адамдармен қарым-қатынасын айқындайтын негізгі құндылықтар. Бұл қасиеттерді бала бойына ерте жастан сіңіру оның болашақта жауапкершілігі жоғары, әділ, еңбекқор, өз ісіне есеп бере алатын азамат болып қалыптасуына ықпал етеді. Мақалада ертегі мен ойынның тәрбиелік мүмкіндіктері қарастырылып, оларды адалдық пен тәртіп құндылықтарын қалыптастыруда тиімді қолданудың жолдары сипатталады. Ертегі кейіпкерлерінің іс-әрекетін талдау, жағымды және жағымсыз мінез-құлықты салыстыру, рөлдік, қимылдық, сюжеттік және дидактикалық ойындарды ұйымдастыру арқылы баланың моральдық түсінігін дамыту мәселелеріне назар аударылады. Сонымен қатар педагогтің бағыттаушы рөлі, отбасы мен білім беру ұйымының бірлескен әрекетінің маңызы айқындалады.

Бала тәрбиесі – қоғамның болашағын қалыптастыратын аса жауапты үдеріс. Әрбір баланың бойында қандай құндылықтардың орнығуы оның кейінгі өмірлік ұстанымына, адамдармен қарым-қатынасына, еңбекке көзқарасына және қоғамдық ортадағы жауапкершілігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан тәрбие жұмысында адалдық, тәртіп, жауапкершілік, құрмет, еңбекқорлық, мейірімділік сияқты қасиеттерге ерекше мән берілуі қажет. Осылардың ішінде адалдық пен тәртіп баланың күнделікті әрекетінде жиі байқалатын әрі үнемі жаттықтыруды қажет ететін маңызды құндылықтар болып саналады. Адал бала шындықты айтуға, өзгенің затын рұқсатсыз алмауға, уәдесінде тұруға, жасаған әрекетіне жауап беруге үйренеді. Ал тәртіпті бала белгілі бір ережеге бағынуды, уақытты сақтауды, үлкенді тыңдауды, өз міндетін орындауды, ортақ талаптарды құрметтеуді меңгереді.

Адалдық пен тәртіпті балаға тек талап қою немесе ақыл айту арқылы толық қалыптастыру мүмкін емес. Бала белгілі бір құндылықты түсіну үшін оны сезінуі, іс жүзінде байқап көруі, жағымды үлгімен салыстыруы, өз әрекетіне баға бере алуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда ертегі мен ойынның тәрбиелік мүмкіндігі өте жоғары. Ертегі баланың сезіміне әсер етсе, ойын оны әрекетке жетелейді. Ертегі арқылы бала жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен өтіріктің, тәртіп пен тәртіпсіздіктің айырмашылығын түсінеді. Ал ойын арқылы осы түсініктерді нақты мінез-құлыққа айналдырып, күнделікті өмірде қолдануға машықтанады.

Ертегі – бала тәрбиесінде ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан ең әсерлі құралдардың бірі. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде адалдықты, әділдікті, еңбексүйгіштікті, үлкенді сыйлауды, уәдеге беріктікті дәріптейтін ертегілер өте көп. Ертегідегі оқиғалар баланың қабылдауына жеңіл, кейіпкерлері есте сақтауға ыңғайлы, ал оқиға желісі қызықты болғандықтан бала оны ықыласпен тыңдайды. Ертегіде жағымды кейіпкердің адалдық, қайырымдылық, батылдық арқылы мақсатына жетуі, ал өтірік, жалқаулық, ашкөздік, тәртіпсіздік сияқты теріс әрекеттердің жағымсыз нәтижеге алып келуі балаға табиғи түрде түсінікті болады.

Бала ертегіні тыңдау барысында кейіпкерлердің әрекетіне эмоционалдық тұрғыдан қатысады. Ол әділетсіздікке ренжиді, адал кейіпкерге жанашырлық білдіреді, жақсы аяқталған оқиғаға қуанады. Осындай эмоциялық әсер адамгершілік құндылықтардың санада орнығуына жағдай жасайды. Мысалы, ертегі кейіпкері өзіне тапсырылған міндетті орындаса, берген уәдесінде тұрса немесе табылған затты иесіне қайтарса, педагог осы әрекетті балаға түсінікті тілмен талқылай алады. «Ол неге дұрыс әрекет жасады?», «Егер ол өтірік айтқанда не болар еді?», «Сен оның орнында болсаң не істер едің?» деген сұрақтар арқылы баланың ойлауына мүмкіндік беріледі. Мұнда дайын жауапты педагогтің өзі айтып бермей, баланың пікірін тыңдау өте маңызды. Себебі бала өз ойын айтып, кейіпкердің әрекетіне өзі баға берген кезде құндылықты саналы түрде қабылдай бастайды.

Адалдық ұғымын қалыптастыруда ертегідегі шыншыл және өтірікші кейіпкерлерді салыстыру тиімді. Балалар көбіне кейіпкерлердің мінезін олардың әрекеттері арқылы қабылдайды. Сондықтан «Бұл кейіпкер адал ма?» деген тікелей сұрақтан гөрі «Ол не істеді?», «Оның әрекеті басқа адамдарға қандай әсер етті?» деген сұрақтардың тәрбиелік маңызы жоғары. Мысалы, бір кейіпкер өз қатесін жасыру үшін өтірік айтса, ал екіншісі қателігін мойындап, түзетуге тырысса, балалар екі әрекетті салыстыру арқылы адалдықтың мәнін түсінеді. Осы

кезде педагог «Қателесу – мүмкін жағдай, бірақ қателігін мойындау – адалдықтың белгісі» деген ойды баланың жас ерекшелігіне сай жеткізе алады.

Тәртіп құндылығын қалыптастыруда да ертегі мазмұнын кеңінен пайдалануға болады. Көптеген ертегілерде кейіпкер үлкендердің кеңесін тыңдамағандықтан қиындыққа тап болады немесе белгілі бір талапты сақтауы нәтижесінде мақсатына жетеді. Осындай оқиғаларды талдау арқылы бала тәртіптің тек тыйым немесе шектеу емес, қауіпсіздік пен ортақ келісімді қамтамасыз ететін қажетті ереже екенін түсінеді. Мәселен, кез келген ортада белгілі бір тәртіп болады: үйде отбасы мүшелерін сыйлау, мектепте сабақ уақытын сақтау, қоғамдық орында өзін дұрыс ұстау, ойын кезінде кезек күту, өзгелерге кедергі келтірмеу. Бұл ережелер баланың еркіндігін шектеу үшін емес, адамдардың бір-біріне құрметпен қарауы үшін қажет екенін түсіндіру маңызды.

Ертегіні тек оқып немесе айтып беру жеткіліксіз. Оның тәрбиелік әсерін арттыру үшін педагог мазмұнды талқылау, кейіпкерлерді сипаттау, оқиғаны жалғастыру, балама шешім ойлап табу, сурет салу, сахналау сияқты әдістерді қолдана алады. Мысалы, балаға «Ертегі басқаша аяқталуы үшін кейіпкер қандай шешім қабылдауы керек еді?» деген тапсырма беру арқылы оның моральдық таңдау жасау қабілетін дамытуға болады. Ал сахналау кезінде бала белгілі бір кейіпкердің рөлін орындап, оның сезімін, жауапкершілігін, шешімін әрекет арқылы түсінеді. Мұндай жұмыс адалдық пен тәртіпті жай сөздік ұғым ретінде емес, өмірлік әрекет ретінде қабылдауға көмектеседі.

Ертегі мен ойынның өзара байланысы тәрбиелік жұмысты одан әрі жандандырады. Ертегі тыңдағаннан кейін сол оқиға негізінде ойын ұйымдастырылса, бала алған әсерін белсенді әрекет арқылы бекітеді. Мысалы, ертегіде кейіпкер жоғалған затты иесіне қайтарса, кейін «Табылған зат» атты рөлдік ойын өткізуге болады. Ойын барысында бір бала затты тауып алады, екіншісі иесін іздейді, үшіншісі көмек көрсетеді. Балалар осы әрекеттер арқылы «біреудің затын өзіне иемденуге болмайды», «иесіне қайтару – адалдық», «біреуге көмектесу – жақсы әрекет» деген қарапайым, бірақ маңызды түсініктерді меңгереді.

Ойын – баланың табиғи әрекеті. Бала ойын барысында қоршаған ортаны танып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты түсініп, белгілі бір әлеуметтік рөлдерді игереді. Сондықтан тәрбие үдерісінде ойынды мақсатты түрде ұйымдастыру арқылы көптеген құндылықтарды қалыптастыруға болады. Адалдық пен тәртіпке бағытталған ойындар баланың ережені қабылдауына, оны өз еркімен орындауына, ұжымда әрекет етуіне және өз мінез-құлқын бақылауына мүмкіндік береді. Әсіресе ойын ережесін сақтау тәртіп тәрбиесінің маңызды негізі болып табылады. Бала жеңіске жетуді қаласа да, ойынның ортақ талабын бұзбауы, кезегін күтуі, өзгенің құқығын құрметтеуі керек. Осындай қарапайым әрекеттер арқылы тәртіп біртіндеп баланың тұрақты дағдысына айналады.

Ойын кезінде бала ережені бұзса, оны бірден кінәлау немесе ойыннан шығару әрқашан тиімді нәтиже бермейді. Педагог оның әрекетінің басқа балаларға қалай әсер еткенін түсіндіруі керек. Мысалы, «Сен кезексіз кірген кезде басқа балалардың кезегі бұзылды. Қазір қалай түзетуге болады?» деген сұрақ баланы өз әрекетін бағалауға үйретеді. Осылайша бала тек сыртқы талапқа бағынуды емес, тәртіптің мәнін түсінуді үйренеді. Бұл өте маңызды, себебі шынайы тәртіп қорқыныштан емес, саналы жауапкершіліктен қалыптасады.

Адалдыққа тәрбиелеуде де ойынның рөлі ерекше. Ойын нәтижесін жасырмау, ұтылғанын мойындау, ережені бұзбау, өзгенің еңбегін иемденбеу, тапсырманы өзі орындау сияқты әрекеттер адал мінез-құлықтың күнделікті көріністері болып табылады. Кейде бала жеңіске жету үшін ережені өзгертуге немесе өз әрекетін жасыруға тырысуы мүмкін. Осындай сәттер тәрбиелік мүмкіндік ретінде қарастырылуы қажет. Педагог баланы ұялтпай, «Ойында бәрімізге бірдей ереже қажет. Егер біреу ережені өзгертсе, ойын әділ бола ма?» деген сұрақ қою арқылы әділдік пен адалдықтың байланысын түсіндіре алады.

Балалар ұжымында ұйымдастырылатын қарапайым дидактикалық ойындардың өзі үлкен тәрбиелік мәнге ие. «Дұрыс па, бұрыс па?», «Адал әрекетті тап», «Қай кейіпкер дұрыс поступок жасады?», «Ережені жалғастыр», «Не істер едің?» секілді ойындарда түрлі жағдаяттар ұсынылады. Мысалы, «Сен сыныптан өзгенің қаламын тауып алдың. Не істейсің?», «Досың ойын кезінде ережені бұзды. Қалай әрекет етесің?», «Сен байқаусызда бір затты сындырып алдың. Не айтасың?» деген жағдаяттар баланы нақты шешім қабылдауға үйретеді. Мұндай тапсырмаларда бір ғана жауапты талап етпей, баланың ойын тыңдап, оның себебін түсіндіруіне мүмкіндік беру маңызды. Сонда тәрбиелік жұмыс жаттанды ережені қайталау емес, саналы түсінік қалыптастыруға бағытталады.

Ойын арқылы қалыптасатын адалдық пен тәртіп баланың күнделікті өмірінде тұрақты мінез-құлыққа айналуы үшін педагог ұйымдастырылған әрекет пен шынайы өмірлік жағдайлардың арасындағы байланысты сақтауы қажет. Егер бала ойын барысында кезек күтуді, ортақ ережеге бағынуды, өзгенің пікірін тыңдауды үйренсе, осы әрекеттерді сабақта, үзілісте, асханада, серуен кезінде де қолдануға бағыттау маңызды. Мәселен, ойын аяқталғаннан кейін педагог балалардан ойын барысында қандай ережелер сақталғанын, кімнің әділ әрекет еткенін, қандай жағдайда қиындық болғанын сұрай алады. Осындай шағын рефлексия баланың өз әрекетіне сырт көзбен қарап, жақсы мен дұрыс емес мінез-құлықты ажыратуына ықпал етеді.

Адалдық пен тәртіпті қалыптастырудағы маңызды қағидалардың бірі – баланың жағымды әрекетін дер кезінде байқап, оны дұрыс бағалау. Бала шындықты айтқанда, өз қатесін мойындағанда, кезегін сақтағанда, тапсырманы жауапкершілікпен орындағанда педагог оның әрекетіне назар аударуы қажет. Бірақ мадақтау тек «жарайсың» деген сөзбен шектелмей, нақты әрекетке бағытталғаны дұрыс. Мысалы, «Сен өз қатенді жасырмай айттың, бұл – адал әрекет», «Сен асықсаң да кезегінді күттің, бұл – тәртіптілік», «Досыңның затын тауып, өзіне қайтардың, бұл сенің адал екеніңді көрсетеді» деген сипаттағы бағалау баланың қандай әрекеттің дұрыс екенін

түсінуіне көмектеседі. Нәтижесінде бала белгілі бір мінез-құлықтың не үшін құнды екенін біртіндеп саналы түрде ұғынады.

Бұл ретте баланың қателігін де тәрбиелік мүмкіндік ретінде пайдалану маңызды. Егер бала өтірік айтып қалса немесе белгіленген ережені бұзса, оның тұлғасын емес, нақты әрекетін бағалау қажет. «Сен өтірікшісің» немесе «сен тәртіпсізсің» деген сөздер баланың өзіндік бағасына кері әсер етуі мүмкін. Оның орнына «Бұл жолы сен шындықты айтпадың. Енді жағдайды қалай түзете аламыз?» немесе «Ойын ережесі бұзылды, келесі жолы оны қалай сақтаймыз?» деген бағыттағы әңгіме нәтижелі болады. Мұндай тәсіл баланы жауапкершіліктен босатпайды, керісінше өз әрекетінің салдарын түсініп, қатесін түзетуге үйретеді.

Ертегімен жұмыс жасағанда да дәл осындай ұстаным қажет. Жағымсыз кейіпкердің әрекетін талдағанда оны тек «жаман кейіпкер» деп бағалаумен шектелу баланың терең ойлауына мүмкіндік бермейді. Кейіпкердің қандай қателік жібергенін, оның әрекеті кімге зиян келтіргенін, жағдайды қалай өзгертуге болатынын талқылау нәтижелі. Мысалы, өтірік айтқан кейіпкерге балалар өз кеңесін ұсына алады. Бір бала «шындықты айту керек» десе, екіншісі «кешірім сұрау керек» деген пікір білдіруі мүмкін. Осылайша ертегі баланың моральдық ойлауын дамытатын құралға айналады.

Қазақ ертегілеріндегі еңбекқорлық, сөзге беріктік, үлкеннің ақылын тыңдау, қиындыққа мойымау секілді қасиеттер адалдық пен тәртіп ұғымдарымен өзара тығыз байланысты. Халық ертегілерінде адал еңбек еткен кейіпкердің мұратына жетуі, ал айлакерлік пен ашкөздікке бой алдырған адамның жеңіліске ұшырауы жиі кездеседі. Бұл баланың санасына «жақсылықтың қайтарымы бар», «адал еңбек нәтиже береді», «өзгенің ақысын жеуге болмайды» деген түсініктерді табиғи түрде жеткізеді. Сонымен қатар ертегі мазмұны ұлттық дүниетаныммен ұштасып жатқандықтан, бала тек жеке қасиеттерді ғана емес, халқымыздың дәстүрлі тәрбие қағидаларын да меңгереді.

Ертегі кейіпкерлеріне қатысты рөлдік ойындар баланың эмоционалдық тәжірибесін кеңейтеді. Бала кейіпкердің рөліне еніп, оның сөзі мен әрекетін қайталаған кезде оқиғаны сырттай қабылдап қана қоймай, өзін сол жағдайдың қатысушысы ретінде сезінеді. Мысалы, бір бала адал кейіпкерді, екінші бала ережені бұзған кейіпкерді ойнауы мүмкін. Ойын соңында рөлдер алмастырылып, әр бала екі түрлі жағдайды сезініп көреді. Мұндай әдіс баланың басқа адамның көзқарасын түсінуіне, іс-әрекеттің салдарын сезінуіне және дұрыс шешімді саналы түрде таңдауға жағдай жасайды.

Тәртіпті қалыптастыруда қимылдық ойындардың да маңызы зор. Қимылдық ойындардың көпшілігінде нақты басталу және аяқталу уақыты, кезек тәртібі, қозғалыс бағыты, белгі бойынша әрекет ету сияқты талаптар болады. Бала ойын барысында өзін ұстай білуге, нұсқауды тыңдауға, жылдамдық пен эмоциясын басқаруға үйренеді. Мысалы, белгі берілмей тұрып жүгірмеу немесе өзінің кезегі келгенше күту баланың ерік-жігерін жаттықтырады. Мұндай әрекеттер мектептегі оқу тәртібіне де оң ықпал етеді. Өз әрекетін бақылай алатын бала мұғалімді тыңдауға, тапсырманы соңына дейін орындауға, басқа оқушының жауабын бөлмеуге біртіндеп дағдыланады.

Тәртіптілік дегеніміз баланың үнемі үнсіз отыруы немесе тек үлкеннің айтқанын орындауы емес. Нағыз тәртіп баланың белгілі бір ортада қандай әрекеттің орынды екенін түсінуінен және өз мінез-құлқын саналы реттей білуінен көрінеді. Сондықтан педагог тәрбиеде шамадан тыс тыйым салуға емес, ереженің мәнін түсіндіруге басымдық беруі тиіс. Егер бала белгілі бір талаптың не үшін қойылғанын түсінсе, оны орындау ықтималдығы да жоғары болады. Мысалы, «Жүгірме!» деген қысқа тыйымның орнына «Дәлізде көп адам жүреді, жүгірсек бір-бірімізді қағып кетуіміз мүмкін, сондықтан бұл жерде жай жүреміз» деп түсіндіру баланың себеп-салдарлық байланысын қалыптастырады.

Ойын ережесін балалармен бірге құрастыру да тәртіп тәрбиесінде тиімді тәсілдердің бірі. Педагог ойын басталар алдында «Ойынымыз әділ әрі қызықты болуы үшін қандай ережелер керек?» деп сұраса, балалар өз ұсыныстарын айтады. Бірі кезек күтуді, екіншісі бір-бірін итермеуді, үшіншісі алдамауды ұсынуы мүмкін. Балалардың өздері жасаған ережені сақтау жауапкершілігі де жоғары болады. Бұл жерде бала тәртіпті сырттан қойылған талап ретінде емес, барлығына ортақ келісім ретінде қабылдайды.

Адалдықты қалыптастыруға арналған ойындарда жарыс элементін дұрыс қолдану ерекше маңызды. Егер педагог үнемі тек жеңімпазды мадақтап, нәтижеге шамадан тыс көңіл бөлсе, кейбір балалар жеңу мақсатында ережені бұзуға немесе өз нәтижесін асырып көрсетуге ұмтылуы мүмкін. Сондықтан ойында жеңіспен қатар адал қатысу, бір-біріне көмектесу, ережені сақтау, қарсыласын құрметтеу секілді әрекеттер де бағалануы қажет. «Кім бірінші болды?» деген сұрақпен қатар «Кім ойын ережесін жақсы сақтады?», «Кім досына көмектесті?», «Кім нәтижесін адал айтты?» деген сұрақтарды пайдалану тәрбиелік бағытты күшейтеді.

Балалар арасында бірлескен ойындарды жиі ұйымдастыру да тәртіп пен адалдықты қалыптастыруға көмектеседі. Мұнда мақсат бір баланың жеке жеңісі емес, бүкіл топтың ортақ нәтижеге жетуі болады. Мысалы, балалар бірігіп ертегі кейіпкеріне көмектесетін жол құрастырады, тапсырмаларды орындайды немесе белгілі бір кедергілерден өтеді. Ортақ мақсатқа жету үшін олар міндеттерді бөліседі, кезек күтеді, бір-бірін тыңдайды және көмек көрсетеді. Бұл үдеріс балалардың жауапкершілік, ынтымақтастық және өзара сенім сезімдерін дамытады.

Адалдық тәрбиесінде сенім мәселесі ерекше орын алады. Бала шындықты айтқан кезде оны тыңдайтын, түсінетін орта болуы қажет. Егер әрбір қателігін мойындаған балаға қатты жазалау қолданылса, келесі жолы ол жазадан қорқып шындықты жасыруы мүмкін. Сондықтан педагог шындықты айтудың құндылығын нақты әрекетімен көрсетуге тиіс. Бала қателігін мойындаса, алдымен оның адалдығын бағалап, одан кейін сол

қателіктің салдарын түзету жолын бірге қарастыру тиімді. Бұл балада «шындықты айтсам, мәселені шешуге болады» деген сенім қалыптастырады.

Сонымен бірге адалдық баланың өзіне де адал болуынан басталады. Бала өз сезімін, мүмкіндігін және жасаған әрекетін дұрыс қабылдай білуі тиіс. Кейде балалар өзінен бәрін мінсіз орындау талап етіледі деп ойлап, сәтсіздігін жасыруға тырысады. Педагог әр адамның қателесуі мүмкін екенін, бірақ қателікті түзетуге әрекет жасау маңызды екенін ұғындырса, бала жауапкершілікті дұрыс қабылдайды. Ертегі кейіпкерлерінің де кейде қателесіп, кейін дұрыс шешімге келетін оқиғаларын осы мақсатта пайдалануға болады.

Отбасындағы тәрбие мен білім беру ұйымындағы тәрбие бір бағытта жүргенде адалдық пен тәртіп құндылықтары бала бойында анағұрлым тұрақты қалыптасады. Егер педагог баладан белгілі бір тәртіпті талап етіп, ал үй жағдайында оған мүлде қарама-қарсы үлгі көрсетілсе, балада түсініксіздік пайда болуы мүмкін. Сондықтан ата-аналармен жүргізілетін жұмыстарда адалдық пен тәртіптің мәні, оны балаға түсіндірудің тәсілдері туралы ортақ түсінік қалыптастыру қажет. Ата-анаға баланы қорқыту немесе ұялту арқылы емес, жеке үлгі, түсіндіру және тұрақты талап арқылы тәрбиелеудің маңызын жеткізу қажет.

Отбасы мүшелерінің жеке үлгісі баланың құндылықтарды қабылдауына күшті әсер етеді. Үлкендер өздері берген уәдесін орындап, қателескен жағдайда оны мойындап, ортақ ережені сақтаса, бала да осы мінез-құлықты табиғи үлгі ретінде қабылдайды. Керісінше, балаға «өтірік айтуға болмайды» деп айтып, бірақ үлкендердің өздері күнделікті өмірде шындықты бұрмаласа, тәрбиелік сөздің әсері төмендейді. Балалар үлкендердің айтқанынан гөрі олардың әрекетіне көбірек еліктейді. Осы себепті адалдық пен тәртіп тәрбиесі алдымен ересектердің өз мінез-құлқынан көрінуі қажет.

Ертегіні отбасылық тәрбиеге енгізудің мүмкіндігі де мол. Ата-ана баласына кешкі уақытта ертегі оқып, оқиға аяқталған соң бірнеше қарапайым сұрақ қойса, бұл үлкен тәрбиелік жұмысқа айналады. «Саған қай кейіпкер ұнады?», «Ол қандай жақсы әрекет жасады?», «Қай кейіпкер қателесті?», «Оның орнында сен не істер едің?» деген сұрақтар баламен ашық қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Мұндай әңгімелерде ата-ананың баланың жауабын сынамай тыңдауы өте маңызды. Себебі бала өз пікірін еркін айтқан сайын оның моральдық ойлау қабілеті дамиды.

Бала тәрбиесінде адалдық пен тәртіпті бір-бірінен бөлек қарастыру да дұрыс емес. Адалдық адамның ішкі жауапкершілігімен байланысты болса, тәртіп сол жауапкершіліктің нақты әрекеттегі көріністерінің бірі болып табылады. Адал бала ережені тек біреу бақылап тұрған кезде емес, ешкім көрмеген жағдайда да сақтауға тырысады. Мәселен, мұғалім сыныпта болмаған кезде де ортақ тәртіпті бұзбау, ойын кезінде ешкім байқамаса да ережені сақтап ойнау – адалдық пен тәртіптің өзара байланысының айқын көрінісі. Сондықтан тәрбиенің түпкі мақсаты баланы үнемі бақылауда ұстау емес, оның ішкі адамгершілік ұстанымын қалыптастыру болуы тиіс.

Адалдық пен тәртіп құндылықтарын қалыптастыруда педагогтің тұлғалық үлгісі де шешуші рөл атқарады. Бала тәрбиешінің немесе мұғалімнің сөзін ғана емес, оның күнделікті әрекетін де бақылайды. Педагог балаларға құрметпен қарап, өзі белгілеген ережелерді тұрақты сақтап, уәдесінде тұрып, әр балаға әділ қарым-қатынас көрсеткен жағдайда тәрбиелік талаптар сенімді қабылданады. Егер үлкендер бір баланы ерекше жақтап, екіншісіне әділетсіздік танытса немесе өздері талап еткен ережені орындамаса, балада адалдық пен тәртіп туралы түсініктің тұрақты қалыптасуы қиындайды. Сондықтан педагог баладан талап ететін қасиеттерді ең алдымен өзінің мінез-құлқымен көрсетуі тиіс.

Ертегі және ойын арқылы жүргізілетін тәрбие жұмысын жүйелі ұйымдастыру маңызды. Бір реттік әңгіме немесе бір ғана ойын баланың мінез-құлқын толық өзгерте алмайды. Құндылық тұрақты қалыптасуы үшін ол әртүрлі жағдайда бірнеше рет қайталанып, тәжірибеде бекітілуі қажет. Мысалы, бір аптада адалдыққа арналған ертегі оқылып, келесі күні сол мазмұнға байланысты рөлдік ойын ұйымдастырылып, одан кейін күнделікті өмірдегі адал әрекеттер талқыланса, баланың түсінігі тереңдей түседі. Осындай жүйелілік тәрбие нәтижесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Тәрбие жұмысында баланың жас ерекшелігін ескеру де өте маңызды. Кіші жастағы балалар абстрактілі ұғымдарды бірден түсіне бермейді. Оларға «адалдық», «жауапкершілік», «тәртіп» деген ұғымдарды нақты әрекет арқылы түсіндіру қажет. Мысалы, «адал бол» деген жалпы талаптың орнына «тапқан затыңды иесіне қайтару», «қателігіңді жасырмай айту», «ойында алдамау» сияқты нақты мысалдар беріледі. Сол сияқты тәртіп те «тыныш отыр» деген талаппен шектелмеуі тиіс. Ол кезек күту, тапсырманы уақытында орындау, ойыншықтарды орнына жинау, басқа адамның сөзін бөлмеу секілді әрекеттер арқылы түсіндіріледі.

Ертегі мазмұнын таңдағанда да баланың жасына, қызығушылығына және тәрбиелік мақсатқа сәйкес болуына назар аудару қажет. Өте күрделі немесе қорқынышты оқиғалар баланың негізгі тәрбиелік ойды қабылдауына кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан педагог балаларға түсінікті, оқиғасы анық, кейіпкерлердің әрекеті айқын шығармаларды таңдағаны дұрыс. Өсіресе қысқа әрі тәрбиелік мәні нақты ертегілерді талқылау кезінде бала негізгі ойды тез қабылдайды. Кейіпкерлер әрекетін бүгінгі өмірмен байланыстыру да пайдалы. Мысалы, ертегі кейіпкерінің бір әрекетін мектептегі немесе үйдегі жағдаймен салыстыру баланың алған білімін өмірлік тәжірибемен ұштастырады.

Тәрбиелік жұмыста шығармашылық ойындардың да орны ерекше. Балаларға ертегіні өздері аяқтауға, жаңа кейіпкер ойлап табуға, жағдаяттың дұрыс шешімін ұсынуға мүмкіндік беруге болады. Мысалы, педагог ертегіні белгілі бір жерінде тоқтатып: «Егер кейіпкер шындықты айтса, одан кейін не болады?», «Ол тәртіпті сақтаса, оқиға қалай өзгерер еді?» деген сұрақтар қоя алады. Бала өз нұсқасын ұсынғанда оның моральдық таңдауы көрінеді. Бұл әдіс педагогке баланың құндылықтарды қаншалықты түсінгенін байқауға мүмкіндік береді.

Балаларға арналған қуыршақ театры, саусақ театры, көлеңкелі театр секілді әдістер де ертегі мазмұнын әсерлі жеткізудің тиімді жолдары болып табылады. Театрландырылған әрекет кезінде бала кейіпкердің сөзін айтып қана қоймай, оның сезімін, мінезін және әрекетінің салдарын түсінуге тырысады. Мысалы, өтірік айтып қойған кейіпкердің жағдайын ойнау арқылы бала өтіріктің адамдар арасындағы сенімге қалай әсер ететінін сезіне алады. Ал шындықты айтып, жасаған қателігін түзеткен кейіпкердің бейнесі адалдықтың жағымды нәтижесін көрсетеді.

Ойын арқылы тәрбие жүргізген кезде барлық баланың белсенді қатысуына жағдай жасау қажет. Белсенділігі төмен, ұялшақ балалар кейде рөлдік немесе топтық ойындарға бірден араласа алмауы мүмкін. Мұндай жағдайда педагог оларға қарапайым рөлдер беріп, біртіндеп белсенділікке тартқаны дұрыс. Әр баланың жетістігін байқап, оның әрекетіне қолдау көрсету сенімділігін арттырады. Бұл жерде ойынның мақсаты тек көңіл көтеру емес, әр баланың тұлғалық қасиеттерін дамыту екенін ескеру керек.

Адалдық пен тәртіпті қалыптастыру барысында жазалау әдісін барынша ұтымды қолдану қажет. Қатты жазалау, қорқыту немесе көпшілік алдында ұялту баланың сыртқы тәртібін уақытша қамтамасыз етуі мүмкін, бірақ оның ішкі құндылықтарын қалыптастырмайды. Кей жағдайда бала жазадан қорыққандықтан ғана тәртіпті болып көрінуі немесе қателігін жасыруға үйренуі мүмкін. Сондықтан педагог баланың әрекетінің салдарын түсіндіруге, қатесін түзету жолдарын көрсетуге және жауапкершілік алуға үйретуге басымдық бергені жөн.

Мысалы, бала ойыншықтарды жинамай кетсе, оған тек ескерту жасау орнына ойыншықтарды жинауды өз міндеті ретінде орындауға мүмкіндік беріледі. Егер ол басқа баланың затын рұқсатсыз алса, затты қайтарып, иесінен кешірім сұрауы тиіс. Мұндай әрекеттер баланы жауапкершілікке үйретеді. Яғни тәрбиелік ықпал нақты әрекетті түзетумен байланыстырылғанда бала тәртіп пен адалдықтың мәнін тереңірек түсінеді.

Баланың өз әрекетін бағалау қабілетін дамыту да ерекше маңызға ие. Күн немесе сабақ соңында шағын рефлексия ұйымдастыруға болады. Балалардан «Бүгін қандай жақсы әрекет жасадың?», «Қандай ережені сақтадың?», «Біреуге көмектестің бе?», «Егер бір әрекетті қайта жасау мүмкін болса, нені өзгертер едің?» деген сұрақтар сұралады. Мұндай әңгіме баланың өзін-өзі бақылауына, жасаған ісіне жауапкершілікпен қарауына және келесі әрекетін жоспарлауына көмектеседі.

Адалдық пен тәртіп құндылықтарын қалыптастыруды басқа құндылықтардан бөліп қарастыру мүмкін емес. Адалдық әділдікпен, жауапкершілікпен, еңбекқорлықпен және құрметпен байланысты. Тәртіп те өзгені сыйлау, ортақ іске жауапкершілікпен қарау, уақытты бағалау сияқты қасиеттермен ұштасады. Сондықтан ертегі мен ойын мазмұнында бірнеше құндылықтың бірлігін көрсету тиімді. Мысалы, бала ойын барысында ережені сақтап қана қоймай, әлсіздеу ойыншыға көмектессе, мұнда тәртіппен бірге мейірімділік пен ынтымақтастық та қалыптасады.

Баланың бойындағы құндылықтардың дамуын бақылауда педагог бір ғана нәтиже көрсеткішіне сүйенбеуі керек. Құндылық мінез-құлықта біртіндеп көрінеді. Алғашында бала ережені ересек адамның ескертуімен орындаса, кейін өздігінен сақтай бастайды. Алғашында шындықты айтуға қиналса, біртіндеп қателігін ашық мойындауға үйренеді. Осы өзгерістерді байқап, қолдау көрсету педагогтің маңызды міндеті болып табылады.

Ертегі және ойын әдістерінің тиімділігі олардың баланың табиғи қызығушылығына негізделуінде. Балалар ертегіні тыңдағанды, оқиғаға араласқанды, кейіпкерлермен бірге шешім қабылдағанды және ойнағанды ұнатады. Сондықтан тәрбие үдерісі бала үшін міндет немесе қысым ретінде емес, қызықты әрекет ретінде қабылданады. Бұл құндылықтарды мәжбүрлеусіз, табиғи жолмен меңгеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі білім беру ортасында да ертегі мен ойын өзектілігін жоғалтқан жоқ. Керісінше, ақпарат ағыны көбейіп, балалар әртүрлі мазмұндағы материалдармен жиі кездесетін кезеңде педагогтің сапалы және тәрбиелік мәні бар шығармаларды дұрыс таңдауы өте маңызды. Ұлттық ертегілерді заманауи педагогикалық әдістермен ұштастыру арқылы балаға ұлттық дүниетанымды да, жалпыадамзаттық құндылықтарды да қатар жеткізуге болады.

Ойындар да заман талабына сай түрленуі мүмкін. Дәстүрлі рөлдік ойындармен қатар логикалық, шығармашылық, топтық тапсырмалар, жағдаяттық ойындар, интерактивті жаттығулар қолданылуы мүмкін. Бірақ олардың басты тәрбиелік мақсаты өзгермеуі тиіс. Кез келген ойын баланың адал әрекет етуіне, ортақ тәртіпті сақтауға, басқаның құқығын құрметтеуге және өз әрекетіне жауапкершілікпен қарауға бағытталған жағдайда ғана құндылық қалыптастыру құралына айналады.

Педагог пен ата-ана арасындағы өзара байланыстың да маңызы осында көрінеді. Білім беру ұйымында меңгерілген тәртіп пен адалдық дағдылары үй жағдайында қолдау тапса, бала үшін бұл талаптар өмірдің табиғи нормасына айналады. Ата-аналарға баламен бірге ертегі оқу, отбасылық ойындар өткізу, қарапайым міндеттер беру, үйдегі ортақ ережелерді сақтау ұсынылуы мүмкін. Мысалы, әркім өз затын орнына қоюы, келісілген уақытта жұмысын орындауы, берген уәдесіне жауап беруі сияқты ортақ отбасылық ережелер тәртіп тәрбиесін нығайтады.

Сонымен қатар ата-аналар баланың адал әрекетін ерекше бағалауы қажет. Бала қателігін ашық мойындағанда, үлкендердің ашуын емес, алдымен шындықты айтқаны үшін қолдау сезінуі маңызды. Бұдан кейін қатені бірге түзетуге болады. Мұндай тәжірибе баланың шындықты айтудан қорықпауына және өз ісіне жауап беруге дағдылануына жағдай жасайды.

Адалдық пен тәртіп баланың болашақтағы оқу жетістігіне, әлеуметтік қарым-қатынасына және тұлғалық қалыптасуына да әсер етеді. Тәртіпті бала өз жұмысын жоспарлауға, тапсырманы соңына дейін орындауға, уақытты тиімді пайдалануға үйренеді. Адал бала өз мүмкіндігін шынайы бағалап, нәтижесіне жауап бере алады. Мұндай қасиеттер баланың тек мектептегі емес, кейінгі өміріндегі де маңызды тірегіне айналады.

Сондықтан ертегі мен ойын арқылы жүргізілетін тәрбиелік жұмыс белгілі бір шарамен шектелмеуі керек. Ол күнделікті педагогикалық үдерістің құрамдас бөлігіне айналғаны жөн. Әрбір ертегі, әрбір ойын, әрбір күнделікті жағдаят баланың бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыратын мүмкіндік ретінде қарастырылса, тәрбие жұмысының нәтижесі де жоғары болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ертегі және ойын – баланың бойында адалдық пен тәртіп құндылықтарын қалыптастырудың табиғи әрі тиімді педагогикалық құралдары. Ертегі балаға жақсылық пен жамандықты, әділдік пен әділетсіздікті, шындық пен өтірікті кейіпкерлер әрекеті арқылы түсінуге мүмкіндік берсе, ойын осы түсініктерді нақты әрекетте қолдануға жағдай жасайды. Бала ойында ережені сақтап, кезек күтіп, өзгенің пікірін құрметтеп, жеңіс пен жеңілісті дұрыс қабылдап, адал әрекет етуге үйренеді.

Адалдық пен тәртіпті қалыптастыруда тәрбиенің жүйелілігі, педагог пен ата-ананың жеке үлгісі, баланың жас ерекшелігін ескеру және жағымды әрекетті қолдау негізгі шарттар болып табылады. Баланы қорқыту немесе жазалау арқылы сыртқы тәртіпке қол жеткізуге болғанымен, тұрақты ішкі құндылық қалыптастыру үшін оның әр талаптың мәнін түсінуіне мүмкіндік беру қажет. Бала адалдықтың сенімге, тәртіптің қауіпсіздік пен өзара құрметке негіз болатынын тәжірибе арқылы ұғынуы тиіс.

Ертегі кейіпкерлерінің әрекетін талдау, рөлдік және сюжеттік ойындар ұйымдастыру, моральдық жағдаяттарды шешу, сахналау, бірлескен ойындар өткізу және күнделікті әрекетке рефлексия жасау балалардың адамгершілік түсінігін жетілдіреді. Бұл әдістер балаға дайын ережені жаттатудан гөрі өздігінен ойлануға, шешім қабылдауға және әрекетінің салдарын бағалауға үйретеді.

Демек, ертегі мен ойын арқылы адалдық пен тәртіпті қалыптастыру – баланың тұлғалық дамуына, әлеуметтік ортаға бейімделуіне және жауапкершілігі жоғары азамат болып қалыптасуына негіз болатын маңызды тәрбие бағыты. Құндылықтарды ерте жастан жүйелі түрде қалыптастыру арқылы шыншыл, әділ, тәртіпті, жауапты, өзгені құрметтейтін және қоғамның ортақ талаптарын саналы қабылдайтын тұлға тәрбиелеуге мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы: Рауан, 1991.
2. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Атамұра, 2020.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995.
4. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003.
5. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
6. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1976.
7. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1966. – №6.
8. Эльконин Д.Б. Психология игры. – Москва: Педагогика, 1978.
9. Қазақ халық ертегілері. – Алматы: Жазушы, 2014.
10. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. Біртұтас тәрбие бағдарламасы. – Астана, 2024.
11. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2004.
12. Молдабекова М.М. Мектепке дейінгі педагогика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.

МД ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАСШЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ

Мүсаева Бактыгүл Дүйсенбайқызы
*Қызылорда облысы, Сырдария ауданы,
Шіркейлі ауылы,
№15 «Нұр бақыт» бөбекжай балабақшасының
меңгерушісі*

Аннотация. Қазіргі білім беру кеңістігіндегі жаңғыру үдерістері мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесіне де жаңа талаптар қойып отыр. Мектепке дейінгі ұйымның қызмет сапасы тек педагогтердің кәсіби шеберлігіне ғана емес, сонымен қатар ұйым басшысының басқарушылық мәдениетіне, стратегиялық ойлауына, ұжымды ортақ мақсатқа жұмылдыра білуіне және көшбасшылық құзыреттілігіне тікелей байланысты. Басшы бүгінгі таңда әкімшілік міндеттерді орындаушы тұлға ғана емес, педагогикалық ұжымның кәсіби дамуына жағдай жасайтын, инновациялық бастамаларды қолдайтын, ата-аналармен және әлеуметтік серіктестермен тиімді қарым-қатынас орнататын көшбасшы болуы қажет. Мақалада мектепке дейінгі тәрбие жүйесіндегі басшының көшбасшылық құзыреттілігінің мәні, оның басқару қызметіндегі рөлі, кәсіби және тұлғалық сапалары, педагогикалық ұжыммен жұмыс жүргізудегі ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар қазіргі мектепке дейінгі ұйым басшысына қажетті стратегиялық ойлау, коммуникация, шешім қабылдау, команда құру, өзгерістерді басқару, эмоционалдық тұрақтылық және жауапкершілік секілді маңызды көшбасшылық қасиеттердің мазмұны сипатталады. Басшының тиімді

көшбасшылығы мектепке дейінгі ұйымдағы жағымды психологиялық ахуалды қалыптастырудың, педагогтердің шығармашылық белсенділігін арттырудың және тәрбиелеу-білім беру үдерісінің сапасын жетілдірудің негізгі шарттарының бірі ретінде қарастырылады.

Қазіргі қоғамда білім беру ұйымдарын басқарудың мазмұны айтарлықтай өзгеріп келеді. Бұрын басшы қызметі негізінен жоспарлау, бақылау, тапсырма беру және оның орындалуын қадағалау сияқты әкімшілік әрекеттермен байланыстырылса, бүгінгі білім беру ортасы басшыдан әлдеқайда кең ауқымды кәсіби құзыреттерді талап етеді. Әсіресе мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесінде басшының кәсіби қызметі ерекше мәнге ие. Себебі мектепке дейінгі ұйым – баланың тұлғалық қалыптасуының алғашқы әлеуметтік ортасы, оның қоршаған әлеммен байланысының, мінез-құлқының, қарым-қатынас мәдениетінің, танымдық қызығушылығының негізі қаланатын маңызды тәрбие кеңістігі. Мұндай ортаның сапалы жұмыс істеуі ұйымды басқаратын тұлғаның кәсіби ұстанымына, басқару стиліне және көшбасшылық қабілетіне байланысты.

Мектепке дейінгі ұйым басшысы ең алдымен ұйымның даму бағытын анықтайтын, ұжым мүшелерін ортақ құндылықтар төңірегіне біріктіретін және алға қойылған мақсаттардың жүзеге асуына ықпал ететін тұлға болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда басқарушылық қызмет пен көшбасшылық бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олардың мазмұны толықтай бірдей емес. Басқару белгілі бір құрылым, ереже, жоспар және міндеттер жүйесіне сүйенсе, көшбасшылық адамдарды сендіру, ынталандыру, қолдау көрсету, бастамаға жетелеу және ортақ мақсатқа ерікті түрде жұмылдыра білу қабілетін білдіреді. Нағыз басшы осы екі бағытты үйлестіре алған жағдайда ғана ұйымның тұрақты дамуына қол жеткізе алады.

Көшбасшылық құзыреттілік дегеніміз – басшының кәсіби білімін, басқарушылық тәжірибесін, тұлғалық қасиеттерін, коммуникативтік қабілетін және стратегиялық ойлауын біріктіре отырып, ұжымның жұмысын нәтижелі ұйымдастыру қабілеті. Бұл құзыреттілік бір ғана қасиетпен немесе белгілі бір басқару тәсілімен шектелмейді. Ол адамның шешім қабылдауынан бастап, өз ойын жеткізуі, педагогтерді тыңдай білуі, қақтығыстарды реттеуі, кәсіби дамуды қолдауы, өзгерістерге бейімделуі және ұйым болашағын көре білуі сияқты көптеген дағдылардың тұтастығын қамтиды.

Мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде көшбасшылық құзыреттіліктің маңыздылығы бірнеше ерекшелікпен түсіндіріледі. Біріншіден, мектепке дейінгі ұйым қызметі бала, педагог және ата-ана арасындағы тұрақты өзара әрекетке негізделеді. Басшы осы үш бағыттың тиімді байланысын қамтамасыз етуі керек. Екіншіден, тәрбие мен оқыту үдерісі шығармашылықты, икемділікті және педагогикалық ізденісті талап етеді. Сондықтан басшы педагогтерге тек нұсқау беріп қана қоймай, олардың кәсіби бастамаларын қолдауы, жаңа идеяларды жүзеге асыруға мүмкіндік жасауы қажет. Үшіншіден, қазіргі білім беру кеңістігінде өзгерістер жиі болып отырады. Жаңа әдістемелік бағыттар, цифрлық құралдар, тәрбие мен оқытудың жаңартылған тәсілдері ұйым жұмысын үнемі жетілдіруді талап етеді. Мұндай жағдайда басшының өзгерістерді қабылдай білуі ғана емес, ұжымды сол өзгерістерге дұрыс бағыттау алуы маңызды.

Тиімді көшбасшының басты белгілерінің бірі – стратегиялық ойлау қабілеті. Стратегиялық ойлау ұйымның бүгінгі жағдайын ғана бағалаумен шектелмейді, оның болашақтағы даму мүмкіндіктерін алдын ала көре білуді білдіреді. Мектепке дейінгі ұйым басшысы өзінің ұйымы қандай құндылықтарды басшылыққа алатынын, тәрбиеленушілерге қандай орта қалыптастыру керектігін, педагогтердің кәсіби әлеуетін қалай дамытуға болатынын нақты түсінуі тиіс. Осы негізде ұйымның ортақ мақсаты айқындалып, педагогикалық ұжымның барлық мүшесі сол мақсатқа бағытталады. Егер ұжым мүшелері өз еңбегінің жалпы нәтижеге қалай әсер ететінін түсінсе, олардың жұмысқа деген жауапкершілігі мен ішкі ынтасы да арта түседі.

Басшының көшбасшылық құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігі – тиімді коммуникация. Мектепке дейінгі ұйымда күнделікті түрлі деңгейдегі қарым-қатынас жүзеге асады. Басшы педагогтермен, тәрбиешілермен, әдіскерлермен, психологтермен, ата-аналармен, балалардың заңды өкілдерімен және басқа да серіктестермен байланыс орнатады. Сондықтан оның сөйлесу мәдениеті, тыңдай білуі, ақпаратты нақты жеткізуі, өзгенің пікіріне құрметпен қарауы басқару сапасына тікелей әсер етеді. Ұжымда басшының сөзі мен әрекеті бір-біріне сәйкес келген жағдайда сенім қалыптасады. Ал сенім бар жерде қызметкерлер өз ойын еркін айтып, мәселені жасырмай ортаға салып, жаңа идея ұсынуға бейім болады.

Көшбасшы басшы үшін тыңдай білу – сөйлеуден кем емес маңызды қабілет. Педагогтердің ұсынысын тыңдау, олардың кәсіби қажеттіліктерін түсіну, туындаған қиындықтарға бейжай қарамау ұйымдағы серіктестік мәдениетті қалыптастырады. Егер басқару тек жоғарыдан төмен қарай тапсырма беруге құрылса, қызметкерлердің шығармашылық белсенділігі біртіндеп төмендеуі мүмкін. Ал педагог өзін ұйымның маңызды мүшесі ретінде сезінгенде, оның жауапкершілігі, бастамашылдығы және кәсіби дамуға деген қызығушылығы күшейеді. Осы себепті қазіргі басшы билікке негізделген басқарудан ынтымақтастық пен сенімге негізделген көшбасшылыққа ұмтылуы қажет.

Мектепке дейінгі ұйым басшысының тағы бір маңызды көшбасшылық қабілеті – команда қалыптастыру. Педагогикалық ұжым әртүрлі жастағы, тәжірибесі, мінезі, жұмыс стилі мен кәсіби көзқарасы әртүрлі адамдардан құралады. Басшының міндеті – осы айырмашылықтарды кедергі ретінде емес, ұйымның әлеуеті ретінде пайдалану. Бір педагог шығармашылық жобаларға бейім болса, екіншісі әдістемелік жұмысқа, үшіншісі ата-аналармен қарым-қатынасқа, тағы бірі цифрлық технологияларды қолдануға қабілетті болуы мүмкін. Көшбасшы әр қызметкердің күшті қырын байқап, оны ортақ мақсатқа тиімді бағыттайды. Бұл жерде басшының адамдарды тануы, олардың мүмкіндігін бағалай білуі және міндеттерді әділ бөлуі ерекше маңызды.

Командалық жұмысты қалыптастыруда ортақ құндылықтардың орны үлкен. Ұжым тек бір мекемеде қызмет ететін адамдар жиынтығы болып қалмауы керек. Оларды балаға деген жауапкершілік, сапалы тәрбие, өзара

құрмет, кәсіби даму және ынтымақтастық сияқты ортақ құндылықтар біріктіруі қажет. Басшы осы құндылықтарды тек құжаттарда көрсетіп қоймай, күнделікті қызмет барысында өзі үлгі көрсетуі тиіс. Мәселен, басшы педагогтен жауапкершілік талап етсе, өзі де қабылдаған шешіміне жауап бере білуі керек; ұжымнан уақыт тәртібін сақтауды сұраса, өзі де тәртіпті болуы қажет; өзгелерден ашық қарым-қатынасты күтсе, өзі де қызметкерлермен әділ әрі ашық сөйлесуі тиіс. Басшының жеке үлгісі кез келген ресми талаптан әлдеқайда күшті ықпал етеді.

Көшбасшылық құзыреттілік шешім қабылдау қабілетімен де тығыз байланысты. Мектепке дейінгі ұйым жұмысында күтпеген жағдайлар, педагогикалық немесе ұйымдастырушылық мәселелер, ата-аналармен қарым-қатынастағы қиындықтар, ұжым ішіндегі келіспеушіліктер кездесуі мүмкін. Осындай сәттерде басшы мәселені жан-жақты талдап, эмоцияға берілмей, нақты әрі жауапты шешім қабылдай білуі керек. Тиімді шешім қабылдау үшін мәселенің себебін анықтау, қажетті акпаратты жинақтау, бірнеше балама жолды қарастыру және қабылданған шешімнің ықтимал салдарын бағалау маңызды. Сонымен қатар кейбір мәселелерді ұжыммен бірлесіп талқылау педагогтердің басқару үдерісіне қатысуына мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ортақ жауапкершілік мәдениетін қалыптастырады.

Басшының көшбасшылық құзыреттілігін сипаттайтын маңызды қасиеттердің бірі – эмоционалдық тұрақтылық. Басқару қызметінде түрлі көзқарастардың қайшылығы, уақыт тапшылығы, жауапкершіліктің жоғары болуы және күрделі шешімдер қабылдау қажеттілігі кездеседі. Сондықтан басшы өз эмоциясын басқара білуі, қысым жағдайында сабыр сақтауы, өзгелердің эмоционалдық жағдайын түсіне алуы қажет. Эмоционалдық тұрғыдан тұрақты басшы ұжымға сенімділік береді. Керісінше, көңіл күйіне қарай шешім қабылдайтын немесе қызметкерлермен қарым-қатынаста дөрекілік танытатын басшы ұжымдағы психологиялық ахуалдың нашарлауына себеп болуы ықтимал.

Мектепке дейінгі ұйым үшін жағымды психологиялық ахуал ерекше маңызды. Себебі педагогтің эмоционалдық жағдайы оның балалармен қарым-қатынасына әсер етеді. Ұжымда үнемі қысым, қорқыныш, түсінбеушілік орын алса, мұндай орта педагогтің шығармашылық әлеуетін шектейді. Ал басшы педагогтердің еңбегін мойындап, жетістігін атап, қиындық кезінде қолдау көрсетіп, өзара құрмет мәдениетін қалыптастырса, қызметкерлердің жұмысқа қанағаттануы артады. Сондықтан көшбасшылық тек ұйымдық нәтижеге қол жеткізу тәсілі ғана емес, адамның кәсіби және тұлғалық әлеуетін дамытуға мүмкіндік беретін басқару мәдениеті ретінде қарастырылуы тиіс.

Мектепке дейінгі тәрбие жүйесіндегі басшының көшбасшылық құзыреттілігін дамытуда педагогтердің кәсіби өсуіне жағдай жасау ерекше орын алады. Қазіргі басшы қызметкерлерден тек белгілі бір міндеттерді орындауды талап етумен шектелмеуі керек. Ол әр педагогтің кәсіби әлеуетін анықтап, оның дамуына бағыт-бағдар беретін, өздігінен білім алуына, тәжірибе алмасуына және жаңашыл идеяларды жүзеге асыруына мүмкіндік жасайтын көшбасшы болуы тиіс. Педагогтің кәсіби деңгейі жоғарылаған сайын тәрбиелеу мен оқыту сапасы да жақсарады. Сондықтан басшының маңызды міндеттерінің бірі – ұжымдағы кәсіби даму мәдениетін қалыптастыру.

Педагогтердің кәсіби дамуына әдістемелік бірлестіктер, семинарлар, шеберлік сағаттары, коучингтер, тәлімгерлік жұмыстары, тәжірибе алмасу алаңдары және шығармашылық жобалар арқылы қолдау көрсетуге болады. Мұндай жұмыстар формалды түрде ұйымдастырылмай, педагогтердің нақты қажеттіліктеріне бағытталуы қажет. Басшы педагогтердің қай бағытта қиындық көріп жүргенін, қандай білім мен дағдыларды жетілдіру керектігін анықтап, соған сәйкес кәсіби қолдау түрлерін ұйымдастырғаны дұрыс. Бұл жерде басшы бақылаушыдан гөрі кеңесші, бағыттаушы және ынталандырушы қызметін атқарады. Педагог өзінің кәсіби дамуына басшылық тарапынан шынайы қызығушылық бар екенін сезінген жағдайда, жұмысқа жауапкершілігі мен шығармашылық белсенділігі артады.

Мектепке дейінгі ұйым басшысының көшбасшылық құзыреттілігі инновациялық өзгерістерді басқару қабілеті арқылы да көрінеді. Қазіргі білім беру жүйесінде жаңа педагогикалық технологиялар, цифрлық ресурстар, баланың жеке ерекшеліктеріне бағдарланған тәсілдер, ойын арқылы оқыту, зерттеушілік және жобалық әрекеттер кеңінен қолданылуда. Мұндай жаңашылдықтарды ұйым тәжірибесіне енгізу үшін басшының өзі өзгеріске дайын болуы қажет. Өзгерісті түсінбейтін немесе одан қауіптенетін басшы ұжымның да жаңашылдыққа деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Сондықтан көшбасшы үнемі білімін жаңартып, қазіргі педагогикалық үдерістерді зерттеп, жаңа тәжірибелердің тиімді тұстарын саралай білуі тиіс.

Сонымен бірге кез келген жаңашылдықты бірден енгізу нәтиже бере бермейді. Басшы инновацияны ұйымның мүмкіндігіне, педагогтердің дайындығына, тәрбиеленушілердің қажеттілігіне және ата-аналардың сұранысына сәйкес саралап қолдануы керек. Жаңашылдықтың мақсаты сәнге ілесу емес, нақты білім беру сапасын жақсарту болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда басшының сыни ойлау қабілеті маңызды. Ол жаңа әдістің артықшылығы мен ықтимал қиындықтарын бағалап, пилоттық тәжірибе ұйымдастырып, нәтижесін талдап, содан кейін ғана кең көлемде енгізуді жоспарлай алады. Мұндай жүйелі әрекет басшының басқарушылық мәдениетін көрсетеді.

Көшбасшылық құзыреттіліктің тағы бір маңызды қыры – өзгерістер кезіндегі ұжыммен дұрыс коммуникация орната білу. Кез келген өзгеріс қызметкерлер тарапынан бірдей қабылданбайды. Бір педагог жаңа бастаманы қызығушылықпен қабылдаса, екіншісі оған күмәнмен қарауы немесе бұрынғы жұмыс тәсілінен бас тартуға қиналуы мүмкін. Мұндай жағдайда басшы қарсылықты тек тәртіпсіздік немесе түсінбеушілік деп қабылдамай, оның себебін анықтауы керек. Кей жағдайда педагогке қосымша акпарат, кәсіби қолдау немесе жаңа әдісті меңгеруге уақыт қажет болуы мүмкін. Басшы өзгерістің мақсатын түсіндіріп, ұжым мүшелерін

шешім қабылдау үдерісіне қатыстырып, олардың пікірін ескергенде өзгерістерді қабылдау деңгейі жоғарылайды.

Мектепке дейінгі ұйым басшысының көшбасшылық құзыреттілігі ата-аналар қауымдастығымен тиімді серіктестік орната білуінен де байқалады. Бала тәрбиесінде мектепке дейінгі ұйым мен отбасының өзара ынтымақтастығы өте маңызды. Егер педагог пен ата-ана бір-бірінен бөлек әрекет етсе, баланың дамуына қойылатын талаптарда сәйкессіздік туындауы мүмкін. Сондықтан басшы ата-аналарды ұйым қызметінің серіктесі ретінде қарастырып, олармен ашық және сенімді қарым-қатынас орнатуға жағдай жасауы тиіс. Ата-аналар жиналыстары, кеңестер, ашық есік күндері, бірлескен іс-шаралар, сауалнамалар және кері байланыс алаңдары осы серіктестікті дамытуға көмектеседі.

Ата-аналармен қарым-қатынаста басшының коммуникациялық мәдениеті ерекше маңызға ие. Кей жағдайда ата-ана ұйым жұмысына қатысты сын айтуы немесе белгілі бір педагогикалық мәселе бойынша наразылығын білдіруі мүмкін. Мұндай жағдайларда басшы мәселені эмоциямен қабылдамай, екі тараптың пікірін тыңдап, нақты жағдайды талдап, әділ шешім қабылдауға тиіс. Әрбір шағымды дау ретінде емес, ұйым жұмысын жетілдіруге мүмкіндік беретін кері байланыс ретінде қарастыру тиімді. Дегенмен басшы педагогтердің де кәсіби құқығы мен беделін қорғап, ата-аналар мен қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастың өзара сыйластық қағидатына негізделуін қамтамасыз етуі қажет.

Көшбасшылық құзыреттіліктің маңызды көрсеткіштерінің бірі – жауапкершілікті бөлісе білу. Кейбір басшылар барлық мәселені өздері шешуге ұмтылады. Бұл тәсіл алғашқы кезеңде тиімді болып көрінгенімен, ұзақ мерзімде ұжым мүшелерінің бастамашылдығын азайтады және басшының шамадан тыс жүктелуіне әкеледі. Қазіргі басқару мәдениетінде өкілеттілікті дұрыс бөлу, қызметкерлерге сенім арту және әр педагогтің жауапкершілік аясын нақтылау маңызды. Басшы белгілі бір жобаны тәжірибелі педагогке тапсырып, жас маманға шағын бастаманы басқаруға мүмкіндік беру арқылы ұжым ішінде жаңа көшбасшылардың қалыптасуына жағдай жасайды.

Бұл үдеріс бөлінген көшбасшылық ұғымымен байланысты. Яғни көшбасшылық тек ұйым басшысына тән қасиет емес, ортақ мақсат үшін жауапкершілік ала алатын ұжым мүшелерінің де белсенді әрекеті ретінде қарастырылады. Мектепке дейінгі ұйымда әдіскер, тәрбиеші, психолог, музыка жетекшісі, дене шынықтыру маманы немесе басқа да қызметкерлер белгілі бір бағытта көшбасшылық таныта алады. Басшы олардың әлеуетін байқап, бастамасын қолдап, тәжірибесін таратуға мүмкіндік берген жағдайда ұйымның ішкі кәсіби ресурсы күшейеді. Нәтижесінде барлық жауапкершілік бір ғана адамға жүктелмей, ортақ басқару мәдениеті қалыптасады.

Басшының көшбасшылық құзыреттілігін бағалауда қақтығыстарды басқару да маңызды. Ұжымдағы адамдардың мінезі, құндылықтары, кәсіби тәжірибесі мен көзқарастары әртүрлі болғандықтан, түсінбеушілік пен келіспеушіліктердің туындауы табиғи құбылыс. Мәселе қақтығыстың болуында емес, оны қалай шешуде. Көшбасшы қақтығыс кезінде бір тарапты бірден кінәламай, мәселенің себептерін анықтап, тараптардың пікірін тыңдап, ортақ шешім табуға ұмтылуы қажет. Қақтығысты жасырын қалдыру немесе күшпен басу уақытша ғана нәтиже беруі мүмкін. Ал ашық диалог, өзара құрмет және әділ шешім ұжымдағы сенімді сақтауға мүмкіндік береді.

Көшбасшының әділдігі ұжымдық мәдениетті қалыптастыратын негізгі факторлардың бірі. Қызметкерлер басшының шешімдері жеке көзқарасқа, жақындыққа немесе субъективті пікірге емес, нақты талаптар мен кәсіби қағидаларға негізделгенін сезінуі керек. Міндеттерді бөлу, марапаттау, кәсіби мүмкіндік ұсыну, жұмыс нәтижесін бағалау сияқты мәселелерде әділдік қағидаты сақталуы маңызды. Егер педагогтер ұйымдағы шешімдердің ашық әрі түсінікті қабылданатынына сенсе, ұжым ішінде сенім мен тұрақтылық артады.

Мектепке дейінгі ұйым басшысының көшбасшылық құзыреттілігі уақытты тиімді басқарумен де байланысты. Басшының күнделікті қызметінде көптеген ұйымдастырушылық, педагогикалық және әкімшілік міндеттер қатар жүреді. Сондықтан басымдықтарды дұрыс анықтау, маңызды және шұғыл міндеттерді ажырату, жұмысты жоспарлау, белгілі бір тапсырмаларды өкілетті қызметкерлерге беру басқарудың тиімділігін арттырады. Уақытты дұрыс ұйымдастыра алмаған басшы үнемі шұғыл мәселелермен айналысып, ұйымның ұзақ мерзімді дамуына жеткілікті назар бөле алмауы мүмкін. Ал стратегиялық көшбасшы күнделікті мәселелерді шешумен қатар, болашаққа бағытталған міндеттерге де уақыт бөледі.

Сонымен бірге қазіргі басшы ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін меңгеруі тиіс. Басқарушылық шешім тек субъективті пікірге емес, нақты деректерге сүйенген жағдайда нәтижелі болады. Мысалы, педагогтердің кәсіби қажеттіліктерін анықтау үшін сауалнама нәтижелерін, тәрбиеленушілердің даму көрсеткіштерін, ата-аналардың кері байланысын, ішкі бақылау қорытындыларын, әдістемелік жұмыстардың нәтижесін талдауға болады. Осындай ақпараттар ұйымның күшті және әлсіз тұстарын анықтауға мүмкіндік береді. Басшы деректерді тек есеп беру мақсатында емес, нақты өзгеріс енгізудің негізі ретінде қолдануы қажет.

Көшбасшылық құзыреттіліктің маңызды бөлігі ретінде рефлексияны да атап өтуге болады. Рефлексия – басшының өз қызметіне сырт көзбен қарап, қабылдаған шешімдерінің тиімділігін саралай білуі. Көшбасшы өз әрекетінің барлығы дұрыс деп есептемей, жіберілген қателерден сабақ алып, басқару тәсілдерін жетілдіруге дайын болуы қажет. Өзіндік талдау арқылы басшы қандай жағдайда тиімді әрекет еткенін, қай кезде коммуникацияда қиындық болғанын, қандай шешім күткен нәтижені бермегенін анықтайды. Мұндай ұстаным кәсіби жетілудің негізін құрайды.

Өзін-өзі дамытуға ұмтылу да көшбасшылық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Білім беру саласындағы өзгерістер жылдам жүріп жатқандықтан, басшы кәсіби білімін бір рет алған дипломмен шектей

алмайды. Ол басқару, педагогика, психология, коммуникация, цифрлық технология, команда қалыптастыру және өзгерістер менеджменті бағыттарында үнемі ізденуі қажет. Кәсіби әдебиеттер оқу, біліктілікті арттыру курстарына қатысу, әріптестермен тәжірибе алмасу, кәсіби қауымдастықтар жұмысына араласу басшының басқарушылық көкжиегін кеңейтеді. Үнемі дамуға талпынатын басшы ғана педагогтерден де кәсіби өсу мен жаңашылдықты талап ете алады.

Мектепке дейінгі ұйым басшысы үшін педагогикалық көшбасшылық та маңызды. Басшы тек шаруашылық немесе әкімшілік мәселелерді шешетін тұлға емес, ұйымдағы тәрбиелеу мен оқыту сапасына жауапты педагогикалық жетекші болуы қажет. Ол мектепке дейінгі жастағы балалардың даму ерекшеліктерін, тәрбие мен оқытудың негізгі қағидаларын, педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың заманауи тәсілдерін түсінуге тиіс. Бұл білім педагогтердің жұмысын кәсіби тұрғыда бағалауға, әдістемелік қолдау көрсетуге және тәрбиелеу-білім беру үдерісіндегі басым бағыттарды дұрыс анықтауға көмектеседі.

Педагогикалық көшбасшылықтың негізгі мақсаты – баланың мүддесін ұйым қызметінің орталығына қою. Кез келген басқарушылық шешімнің түпкі нәтижесі тәрбиеленушілер үшін қауіпсіз, қолайлы және дамытушы орта қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Жаңа жоба енгізілгенде де, педагогтердің жұмысын ұйымдастырғанда да, ата-аналармен серіктестік орнатқанда да басшы «Бұл шешім баланың дамуына қандай пайда береді?» деген сұраққа жауап бере алуы қажет. Осындай ұстаным басқару қызметін формалды әкімшілік әрекеттен педагогикалық көшбасшылық деңгейіне көтереді.

Қауіпсіз және қолайлы білім беру ортасын қалыптастыруда да басшының көшбасшылық жауапкершілігі жоғары. Баланың денсаулығы мен қауіпсіздігі, психологиялық жайлылығы, педагогтердің этикалық қарым-қатынасы және ата-аналардың ұйымға деген сенімі өзара байланысты. Басшы қауіпсіздік талаптарын орындаумен қатар, балалардың эмоционалдық әл-ауқатына да көңіл бөлуі тиіс. Мектепке дейінгі ұйымда бала өзін қорғалған, қабылданған және еркін сезінген жағдайда ғана оның танымдық және шығармашылық әлеуеті толық ашылады. Сондықтан басшы ұйым мәдениетін қалыптастыру кезінде баланың құқығы, қадір-қасиеті және жеке ерекшеліктерін құрметтеу қағидаларын негізгі құндылықтардың бірі ретінде бекітуі қажет.

Көшбасшылық мәдениетте кері байланыстың да маңызы зор. Кері байланыс педагогтің кемшілігін көрсету құралы емес, кәсіби жетілуге бағытталған диалог болуы керек. Басшы педагогтің жұмысындағы жағымды тұстарды атап, жетілдіруді қажет ететін бағыттарды нақты әрі құрметпен түсіндірген жағдайда кері байланыс дамытушы сипат алады. Ал тек сын айтуға негізделген бақылау педагогте қорқыныш пен қорғаныс реакциясын тудыруы мүмкін. Сондықтан көшбасшы бағалау кезінде тұлғаны емес, нақты әрекетті талдап, жақсарту жолдарын бірге іздеуге ұмтылғаны дұрыс.

Мектепке дейінгі ұйым басшысының көшбасшылық құзыреттілігі ұжым мүшелерін ынталандыру қабілетімен де тығыз байланысты. Ынталандыру тек материалдық марапаттаумен шектелмейді. Педагогтің еңбегін көпшілік алдында мойындау, оның тәжірибесін таратуға мүмкіндік беру, шығармашылық бастамасына қолдау көрсету, жаңа жауапкершілік ұсыну, кәсіби жетістігін атап өту де маңызды мотивациялық құралдар болып саналады. Кейбір қызметкерлер үшін сенім білдіру мен кәсіби еркіндік материалдық марапаттан да маңызды болуы мүмкін. Сол себепті басшы ұжым мүшелерінің жеке ерекшеліктерін және кәсіби қажеттіліктерін түсіне білуі керек.

Ұжымдағы жас мамандарға ерекше қолдау қажет. Еңбек жолын енді бастаған педагог теориялық білімге ие болғанымен, күнделікті тәжірибеде түрлі қиындықтарға тап болуы мүмкін. Егер басшы жас маманның алғашқы кезеңдегі қателіктерін қатаң сынға алып, тек нәтиже талап етсе, оның мамандыққа деген қызығушылығы төмендеуі ықтимал. Керісінше, тәжірибелі педагогті тәлімгер ретінде бекітіп, әдістемелік көмек көрсетіп, кішігірім жетістіктерін бағалап отырса, жас маман ұжымға тез бейімделеді. Бұл жерде басшының қолдаушы көшбасшылық стилі маңызды рөл атқарады.

Тәжірибелі мамандардың әлеуетін тиімді пайдалану да басшының кәсіби шеберлігін көрсетеді. Көп жылдық тәжірибесі бар педагогтерді тек күнделікті қызметпен шектемей, тәлімгерлікке, әдістемелік жұмыстарға, шығармашылық топтарды басқаруға және тәжірибе таратуға тарту арқылы олардың кәсіби беделін арттыруға болады. Сонымен қатар бұл ұйым ішіндегі тәжірибе сабақтастығын қамтамасыз етеді. Тәжірибелі және жас педагогтердің өзара ынтымақтастығы қалыптасқанда ұйымның кәсіби әлеуеті тұрақты дамиды.

Осылайша мектепке дейінгі тәрбие жүйесіндегі басшының көшбасшылық құзыреттілігі көптеген өзара байланысты кәсіби және тұлғалық сапалардың бірлігін қамтиды. Ол стратегиялық ойлау, өзгерістерді басқару, педагогтердің кәсіби дамуын қолдау, команда қалыптастыру, жауапкершілікті бөлісу, қақтығыстарды шешу, әділдік, эмоционалдық тұрақтылық, рефлексия, ақпаратпен жұмыс істеу және педагогикалық көшбасшылық сияқты бағыттар арқылы көрініс табады. Бұл қасиеттердің барлығы бір күнде қалыптаспайды. Көшбасшылық – үздіксіз тәжірибе, өзіндік талдау және кәсіби жетілу барысында дамытын күрделі құзыреттілік. Сондықтан мектепке дейінгі ұйым басшысының кәсіби дамуы ұйымның жалпы дамуымен қатар жүруі қажет.

Мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде басшының көшбасшылық құзыреттілігін дамыту мақсатты әрі жүйелі жұмысты қажет етеді. Басшының кәсіби жетілуі тек біліктілікті арттыру курстарынан өтуімен шектелмеуі тиіс. Көшбасшылық күнделікті басқару тәжірибесінде, ұжыммен қарым-қатынаста, күрделі мәселелерді шешуде, жаңа бастамаларды жүзеге асыруда және өз қызметіне рефлексия жасауда қалыптасады. Сондықтан басшының кәсіби даму траекториясы оның жеке қажеттіліктері мен ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес құрылуы маңызды. Өзінің күшті және жетілдіруді қажет ететін қырларын анықтай алған басшы кәсіби дамудың нақты бағытын белгілей алады.

Басшының кәсіби дамуына ықпал ететін тиімді тәсілдердің бірі – тәжірибе алмасу. Өртүрлі мектепке дейінгі ұйым басшыларының өзара кәсіби байланысы жаңа басқару идеяларын меңгеруге, кездесетін мәселелерді салыстыруға және тиімді тәжірибелерді таратуға мүмкіндік береді. Басшылар қауымдастықтары, кәсіби кездесулер, семинарлар, конференциялар, дөңгелек үстелдер мен шеберлік аландары басқару тәжірибесін байытады. Мұндай ортада басшы өзінің мәселесі тек жеке ұйымға ғана тән емес екенін түсініп, әріптестердің тәжірибесі негізінде жаңа шешімдерді қарастыра алады. Сонымен бірге тәжірибе алмасу дайын үлгіні өзгеріссіз көшіру емес, тиімді тәжірибені өзінің ұйымдық жағдайына бейімдеу арқылы жүзеге асырылуы керек.

Көшбасшылық құзыреттілікті қалыптастыруда тәлімгерлік пен коучингтік тәсілдердің де маңызы бар. Басқару қызметіне жаңадан келген басшыға тәжірибелі әріптестің кеңесі мен қолдауы көптеген мәселелерді дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Тәлімгер дайын шешімді ғана ұсынбай, жас басшының жағдайды өздігінен талдауына, балама жолдарды қарастыруына және басқарушылық шешімнің салдарын бағалауына көмектескені дұрыс. Ал коучингтік тәсіл басшының ішкі әлеуетін ашуға, кәсіби мақсатын нақтылауға және жауапкершілікті өз қолына алуына мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер басшының дербес ойлау қабілетін күшейтіп, басқарушылық сенімділігін арттырады.

Мектепке дейінгі ұйымдағы көшбасшылықтың нәтижелілігі басшы мен педагогикалық ұжым арасында қалыптасқан сенім деңгейімен тікелей байланысты. Сенім бұйрық арқылы қалыптаспайды. Ол басшының күнделікті әрекетіндегі тұрақтылық, әділдік, ашықтық және жауапкершілік арқылы орнығады. Басшы берген уәдесін орындаса, қабылданған шешімдердің себебін түсіндірсе, педагогтердің пікіріне құрметпен қараса және күрделі жағдайда жауапкершіліктен жалтармаса, ұжым оның көшбасшылығын қабылдайды. Ал сенім орнаған ұйымда қызметкерлер мәселені жасырудан гөрі оны шешуге бағытталады, өз қателігін мойындаудан қорықпайды және жаңа бастамаларға белсенді қатысады.

Көшбасшы басшы педагогтер арасында психологиялық қауіпсіздік ортасын қалыптастыруға да назар аударуы керек. Психологиялық қауіпсіздік дегеніміз – қызметкердің өзінің ойын, ұсынысын немесе алаңдаушылығын жазаланудан және кемсітілуден қорықпай айта алатын ортасы. Мұндай ұжымда педагогтер бір-бірінен үйренуге, сұрақ қоюға, көмек сұрауға және жаңа идеяларды сынақтан өткізуге бейім болады. Бұл әсіресе мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде маңызды, өйткені балалармен жұмыс істейтін маманның шығармашылығы мен эмоционалдық жағдайы тәрбиелеу үдерісінің сапасына тікелей ықпал етеді.

Басшының көшбасшылық қызметінде ұйым мәдениетін қалыптастыру маңызды орын алады. Ұйым мәдениеті дегеніміз – ұжым мүшелеріне ортақ құндылықтар, қарым-қатынас үлгілері, кәсіби нормалар мен қалыптасқан дәстүрлер жүйесі. Егер ұйымда өзара көмек, жауапкершілік, балаға құрмет, кәсіби ізденіс және жаңашылдық құндылықтары орнықса, бұл күнделікті жұмыстың сапасына оң ықпал етеді. Ұйым мәдениетін қалыптастыру үшін басшы тек талап қоюшы емес, сол құндылықтарды өзінің әрекеті арқылы көрсететін үлгі болуы керек. Педагогтер көбіне ресми құжаттарда жазылған қағидаларға емес, басшының нақты жағдайда қалай әрекет ететініне қарап ұйымдағы шынайы құндылықтарды бағалайды.

Мектепке дейінгі тәрбие ұйымындағы көшбасшылық қызмет баланың қажеттілігімен өлшенуі тиіс. Басшының ұйымдастырушылық шешімдері, педагогтердің кәсіби дамуы, ата-аналармен серіктестік, материалдық ортаны жетілдіру немесе инновациялық әдістерді енгізу тәрізді әрекеттердің түпкі мақсаты – баланың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау. Қазақстандағы мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты да мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мазмұны мен ұйымдастырылуына қойылатын негізгі талаптарды айқындайды. Сондықтан басшы басқарушылық шешімдерді нормативтік талаптармен үйлестіріп, сонымен қатар баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескеретін дамытушы орта құруға басымдық беруі қажет.

Қазіргі мектепке дейінгі ұйым басшысының жұмысында цифрлық құзыреттіліктің де рөлі артып келеді. Цифрлық құралдарды пайдалану құжат айналымын жеңілдетуге, ақпаратты жедел таратуға, педагогтердің кәсіби дамуын ұйымдастыруға, ата-аналармен кері байланыс орнатуға және басқарушылық мәліметтерді жүйелеуге мүмкіндік береді. Дегенмен цифрландырудың мақсаты технологияны барынша көп қолдану емес. Көшбасшы қандай цифрлық құралдың нақты мәселені шешуге көмектесетінін анықтай білуі керек. Сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік, жеке деректерді қорғау және цифрлық қарым-қатынастың этикалық талаптарын сақтау да басшының жауапкершілігіне кіреді.

Көшбасшылық құзыреттілікті жетілдіруде өзіндік рефлексияның тұрақты жүргізілгені тиімді. Басшы белгілі бір кезең сайын өзінің басқару тәжірибесіне талдау жасап, «Ұжымдағы қандай өзгеріске ықпал еттім?», «Қызметкерлерге қаншалықты сенім білдіріп жүрмін?», «Педагогтердің бастамасына жағдай жасай алдым ба?», «Қабылдаған шешімдерім балалар мен педагогтердің қажеттілігіне қаншалықты сәйкес келді?», «Қай дағдымды дамытуым қажет?» деген сұрақтарға жауап іздеуі керек. Мұндай рефлексия өзін сынау үшін емес, кәсіби әрекетті жетілдіру үшін қажет. Өз тәжірибесін талдай алатын басшы өзгерісті ең алдымен өзінен бастайды.

Сонымен бірге көшбасшылықтың тиімділігін тек басшының жеке қасиеттерімен бағалау жеткіліксіз. Нәтиже ұйымдағы нақты өзгерістер арқылы көрінуі керек. Педагогтердің кәсіби белсенділігінің артуы, ұжымдағы жағымды психологиялық ахуал, қызметкерлер арасындағы ынтымақтастық, ата-аналармен тұрақты серіктестік, инновациялық бастамалардың жүзеге асуы, балаларға қолайлы ортаның қалыптасуы және ұйым қызметінің тұрақты жетілдірілуі басшы көшбасшылығының практикалық нәтижелері болып саналады. Яғни көшбасшылықтың басты көрсеткіші – басшының қаншалықты беделді көрінуі емес, оның ықпалымен ұжым мен ұйымның қаншалықты дами алғаны.

Мектепке дейінгі ұйымды басқаруда авторитарлық тәсілден серіктестікке негізделген басқару мәдениетіне көшу маңызды. Әрине, басшы белгілі бір жағдайда нақты талап қойып, жауапты шешім қабылдауы қажет. Бірақ бұл ұжым мүшелерінің пікірін елемей дегенді білдірмейді. Көшбасшы жағдайға қарай басқару тәсілін икемдей біледі. Дағдарыстық жағдайда шешімді жедел қабылдау қажет болса, ұйымды дамытуға қатысты мәселелерде педагогтердің пікірін тыңдап, бірлескен шешім қабылдауға мүмкіндік беру пайдалы. Осындай икемді басқару стилі басшының кәсіби жетілгендігін көрсетеді.

Басшының көшбасшылық құзыреттілігі педагогтердің ғана емес, болашақтағы көшбасшылардың қалыптасуына ықпал етуі керек. Өз орнын сақтап қалуға бағытталған басшы айналасындағы бастамашыл адамдарды бәсекелес ретінде қабылдауы мүмкін. Ал кәсіби көшбасшы, керісінше, қабілетті қызметкерлердің өсуіне мүмкіндік береді. Педагогке жоба басқаруды тапсыру, әдістемелік іс-шараны ұйымдастыруға сенім білдіру, шығармашылық топқа жетекшілік етуіне жағдай жасау арқылы оның көшбасшылық дағдыларын дамытуға болады. Осындай ортада мектепке дейінгі ұйым бір адамның басқаруына тәуелді мекеме емес, кәсіби жауапкершілігі жоғары командаға айналады.

Басшының қызметінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімділігі де маңызды. Мектепке дейінгі кезеңде баланың туған тіліне, мәдениетіне, отбасына, туған жеріне деген құрметінің алғашқы негіздері қаланады. Сондықтан ұйым басшысы педагогикалық ұжыммен бірге ұлттық құндылықтарды баланың жас ерекшелігіне сай танытуға жағдай жасауы тиіс. Сонымен бірге мейірімділік, құрмет, адалдық, жауапкершілік, ынтымақтастық сияқты жалпыадамзаттық құндылықтар күнделікті қарым-қатынастың ажырамас бөлігі болуы қажет. Мұндай құндылықтарды қалыптастыру тек балаларға арналған іс-шаралармен шектелмеуі керек. Олар ең алдымен ұйымның ішкі мәдениетінен, педагогтердің өзара қарым-қатынасынан және басшының жеке үлгісінен көрінуі тиіс.

Қазіргі жағдайда мектепке дейінгі ұйым басшысының кәсіби қызметіне қойылатын талаптардың артуы көшбасшылық құзыреттілікті басқару сапасының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналдырып отыр. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы білім беру саласының құқықтық негіздерін айқындаса, мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты мен үлгілік оқу бағдарламасы мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды ұйымдастырудың негізгі нормативтік бағдарларын белгілейді. Басшы осы талаптарды орындаумен қатар, ұйым ішінде кәсіби ынтымақтастық пен үздіксіз даму мәдениетін қалыптастыра алған жағдайда ғана нормативтік міндеттер нақты педагогикалық нәтижеге ұласады.

Қорытынды. Мектепке дейінгі тәрбие жүйесіндегі басшының көшбасшылық құзыреттілігі – ұйымның сапалы дамуын қамтамасыз ететін күрделі және көпқырлы кәсіби қабілеттер жиынтығы. Ол стратегиялық ойлау, тиімді коммуникация, шешім қабылдау, команда қалыптастыру, өзгерістерді басқару, педагогтердің кәсіби дамуын қолдау, жауапкершілікті бөлісу, эмоционалдық тұрақтылық, рефлексия және инновациялық ойлау сияқты қасиеттердің бірігінен тұрады. Қазіргі мектепке дейінгі ұйым басшысы тек әкімшілік басқарушы емес, ұйымның даму бағытын айқындайтын, педагогтерді ортақ мақсатқа жұмылдыратын, олардың кәсіби әлеуетін ашатын және балаға қолайлы тәрбие ортасын қалыптастыруға жетекшілік ететін тұлға болуы тиіс.

Басшының көшбасшылық қабілеті ұжым мүшелерінің оған бағынуымен емес, ортақ іске қаншалықты саналы әрі белсенді қатысатынымен бағалануы қажет. Сенім, әділдік, ашық қарым-қатынас және өзара құрмет қалыптасқан ұжымда педагогтер кәсіби жауапкершілікті терең сезініп, бастама көтеруге және жаңашылдық енгізуге дайын болады. Сондықтан тиімді көшбасшы ұжымның барлық мүмкіндігін бір мақсатқа бағыттап, әр қызметкердің кәсіби әлеуетін ұйым дамуының маңызды ресурсы ретінде қарастырады.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесінің сапасын арттыру басшылардың кәсіби көшбасшылық деңгейімен тікелей сабақтас. Көшбасшылық құзыреттілігін үздіксіз дамытатын, өзінің басқару тәжірибесіне талдау жасайтын, педагогтердің пікірін тыңдайтын, өзгерістерге ашық және бала мүддесін басты құндылық ретінде қабылдайтын басшы ғана заманауи мектепке дейінгі ұйымның тұрақты дамуына жағдай жасай алады. Демек, басшының көшбасшылық құзыреттілігін жетілдіру – жеке маманның кәсіби дамуы ғана емес, бүкіл мектепке дейінгі тәрбие жүйесінің сапасын арттыруға бағытталған маңызды міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы, өзгерістер мен толықтыруларымен.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы».
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 14 қазандағы № 422 бұйрығымен жаңа редакцияда берілген «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы».
4. Беннис У. Лидер болу туралы. Көшбасшылық пен ұйымды басқарудың теориялық негіздеріне арналған еңбек.
5. Кови С. Жоғары нәтижелі адамдардың жеті дағдысы. – Көшбасшылық, тұлғалық даму және тиімді басқару мәселелеріне арналған еңбек.
6. Гоулман Д. Эмоционалдық интеллект. – Басқарудағы эмоционалдық құзыреттілік пен тұлғааралық қарым-қатынас мәселелеріне арналған еңбек.
7. Максвелл Дж. Көшбасшылықтың 21 бұлжымас заңы. – Көшбасшылық қабілеттерді дамыту мәселелеріне арналған еңбек.

8. Фуллан М. Білім берудегі өзгерістерді басқару және жаңа көшбасшылық мәселелеріне арналған еңбектер.
9. Drucker P. F. The Effective Executive. – New York: Harper Business.
10. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice. – Sage Publications.

AI & ENGLISH: SPEAK SMART. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЕРКІН СӨЙЛЕУДІ ДАМУ

Абдиманапова Айғаным Турарбекқызы

*Астана қаласы, Сарыарқа ауданы
"№18 жалпы орта білім беретін мектеп" ШЖҚ МКК
Ағылшын тілі пәні мұғалімі*

Аннотация. Қазіргі білім беру кеңістігінде жасанды интеллект технологиялары шет тілін оқытудың мазмұны мен әдістемесіне жаңа мүмкіндіктер енгізіп отыр. Әсіресе ағылшын тілінде еркін сөйлеу дағдысын қалыптастыруда жасанды интеллектке негізделген цифрлық құралдардың әлеуеті жоғары. Мақалада 9-сынып оқушыларына арналған «AI & English: Speak Smart» факультатив бағдарламасының педагогикалық маңызы, мақсаты, мазмұндық ерекшелігі және ағылшын тіліндегі айтылым дағдысын жетілдірудегі мүмкіндіктері қарастырылады. Бағдарлама оқушының сөздік қорын белсенді қолдануына, дұрыс дыбыстауына, диалог пен монолог құруына, коммуникативтік жағдаяттарда ойын еркін жеткізуіне, өз қатесін талдап, түзетуіне бағытталған. Жасанды интеллект мұнда мұғалімді алмастыратын құрал ретінде емес, білім алушыға жекелендірілген тілдік тәжірибе ұйымдастыратын, шұғыл кері байланыс беретін және оқушының сөйлеуге деген сенімін арттыратын көмекші ресурс ретінде қарастырылады. Сонымен қатар мақалада жасанды интеллекттің қолданудың педагогикалық шарттары, қауіпсіздік мәселелері, сыни ойлау, академиялық адалдық және цифрлық сауаттылық талаптары қамтылады. Ұсынылып отырған факультатив бағдарламаның басты ерекшелігі – ағылшын тілін теориялық тұрғыдан меңгерумен шектелмей, оны күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға мүмкіндік беретін интерактивті, практикалық және тұлғаға бағытталған орта қалыптастыру.

Қазіргі кезеңде ағылшын тілін меңгеру тек грамматикалық ережелерді білу немесе белгілі бір көлемдегі сөздерді есте сақтаумен өлшенбейді. Тілді меңгерудің негізгі көрсеткіштерінің бірі – адамның нақты коммуникативтік жағдайда өз ойын түсінікті, жүйелі әрі еркін жеткізе алуы. Мектеп тәжірибесінде оқушылар ағылшын тілінің грамматикасын жақсы білуі, мәтінді оқып түсінуі, жазбаша тапсырмаларды орындауы мүмкін, алайда сөйлеу кезінде қиналу, ұзақ ойланып қалу, қате айтып қоямын деген қорқыныш, сөздік қорды белсенді қолдана алмау сияқты қиындықтар жиі кездеседі. Әсіресе 9-сынып кезеңінде оқушылардың тілдік білімі біршама жинақталғанымен, оны шынайы қарым-қатынаста қолдану қажеттілігі артады. Сондықтан мектептегі ағылшын тілі пәнінде айтылым дағдысын дамытуға бағытталған қосымша факультатив курстарды ұйымдастыру өзекті педагогикалық міндеттердің бірі болып саналады.

Осы қажеттіліктен туындайтын «AI & English: Speak Smart» факультатив бағдарламасының негізгі идеясы – жасанды интеллект мүмкіндіктерін ағылшын тіліндегі сөйлеу тәжірибесін көбейтуге және әр оқушының жеке қажеттілігіне сәйкес тілдік қолдау көрсетуге пайдалану. Бағдарлама атауындағы «Speak Smart» ұғымы тек көп сөйлеуді емес, мағыналы, мақсатты, сауатты және сенімді сөйлеуді білдіреді. Оқушы дайын мәтінді жаттап айтып берумен шектелмей, сұраққа өз ойын білдіруге, қарсы пікір айтуға, дәлел келтіруге, әңгімелесушінің сөзіне жауап беруге, жағдаятқа сәйкес сөздер мен тіркестерді таңдауға үйренуі тиіс.

Ағылшын тілін үйретуде еркін сөйлеудің қалыптасуына кедергі келтіретін маңызды факторлардың бірі – әр оқушыға жеткілікті сөйлеу уақытының берілмеуі. Сыныпта жиырма немесе одан да көп оқушы болған жағдайда бір сабақ ішінде барлығының ұзақ әрі мазмұнды сөйлеуіне мүмкіндік жасау қиын. Мұғалім оқушының әрбір жауабын тыңдап, барлық грамматикалық, лексикалық және фонетикалық қателеріне жеке түсініктеме беруге де уақыт жағынан шектеулі. Мұндай жағдайда жасанды интеллект технологиялары қосымша тілдік серіктес қызметін атқара алады. Оқушы цифрлық көмекшімен ағылшын тілінде диалог жүргізіп, бірнеше рет қайталап жауап беріп, сұрақ қойып, түрлі жағдаяттарды модельдеп, өзінің сөйлеу қарқынын біртіндеп жетілдіре алады.

Жасанды интеллекттің ағылшын тілін оқытудағы басты артықшылықтарының бірі – жекелендірілген кері байланыс беру мүмкіндігі. Дәстүрлі тапсырма барлық оқушыға бірдей ұсынылса, жасанды интеллект белгілі бір оқушының тілдік деңгейіне сәйкес сұрақтарды жеңілдетуге немесе күрделендіруге, жаңа сөздерді түсіндіруге, сөйлемнің дұрыс нұсқасын ұсынуға, жауапты кеңейту үшін қосымша сұрақтар беруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы «My future profession» тақырыбында үш-төрт сөйлем ғана айтып жауап берсе, цифрлық құрал одан «Why have you chosen this profession?», «What skills do you need for this job?», «What difficulties might you face?» тәрізді қосымша сұрақтар қойып, оқушыны ойын кеңейтіп айтуға ынталандыра алады. Нәтижесінде білім алушы бір тақырып аясында тек сөздерді атаумен шектелмей, себеп-салдарлық байланыстарды білдіруге, пікірін дәлелдеуге және күрделі сөйлем құрылымдарын қолдануға жаттығады.

Факультатив бағдарламаның мақсаты – жасанды интеллект құралдарын әдістемелік тұрғыдан тиімді пайдалану арқылы 9-сынып оқушыларының ағылшын тіліндегі коммуникативтік құзыреттілігін, әсіресе еркін сөйлеу дағдысын дамыту. Бұл мақсат бірнеше өзара байланысты міндеттер арқылы жүзеге асады. Оқушының

белсенді сөздік қорын кеңейту, сөздер мен тұрақты тіркестерді орынды қолдануына жағдай жасау, ағылшын тіліндегі дыбыстарды дұрыс айту мен интонацияны жетілдіру, сұрақ қою және жауап беру мәдениетін қалыптастыру, күнделікті жағдаяттарда диалог құру, белгілі бір тақырып бойынша монолог айту, пікір білдіру, дәлел келтіру, мәселені талқылау және шешу сияқты әрекеттер жүйелі түрде ұйымдастырылады. Сонымен бірге бағдарлама оқушыны жасанды интеллект берген ақпаратты дайын ақиқат ретінде қабылдамай, оны тексеруге, салыстыруға және сыни бағалауға үйретуді де көздейді.

9-сынып жасындағы білім алушылар үшін жасанды интеллектке негізделген тапсырмалардың мотивациялық маңызы да ерекше. Жасөспірімдер цифрлық ортада белсенді өмір сүреді, түрлі мобильді қосымшалар мен онлайн сервистерді күнделікті қолданады. Егер мұғалім осы қызығушылықты оқу мақсатына дұрыс бағыттаса, технология оқушы үшін тек ойын-сауық құралы емес, білім алудың тиімді ресурсына айналады. Алайда факультативтің мәні оқушыларды барынша көп цифрлық платформа қолдануға үйретуде емес. Негізгі мәселе – технологияны педагогикалық мақсатқа бағындыру. Сондықтан әрбір AI тапсырмасының алдында нақты тілдік мақсат болуы қажет: белгілі бір грамматикалық құрылымды сөйлеуде пайдалану, тақырыптық сөздік қорды белсендіру, диалогті жалғастыру, аргумент айту, сөйлеу кезінде кідірісті азайту немесе айтылымды түзету.

«AI & English: Speak Smart» бағдарламасының мазмұнында күнделікті өмірге жақын коммуникативтік тақырыптар басым болуы тиімді. Мәселен, «Introducing Yourself», «My School Life», «Hobbies and Interests», «Healthy Lifestyle», «Travelling», «Technology in Our Life», «Future Career», «Environment», «Social Media», «Culture and Traditions», «Making Plans», «Solving Problems» сияқты тақырыптар оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес келеді және әртүрлі сөйлеу жағдаяттарын ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұндай тақырыптарды оқыту барысында жасанды интеллект оқушыға сұхбаттасушы, турист, дос, кеңесші, журналист, жұмыс беруші немесе пікірталас серіктесі ретінде виртуалды рөл атқара алады. Бұл әдіс рөлдік ойынның дәстүрлі форматын кеңейтіп, әр оқушыға жеке сөйлеу тәжірибесін ұсынады.

Мысалы, «Travelling» тақырыбында оқушыға шетелдік турист рөліндегі AI серіктесімен әуежайдағы, қонақүйдегі немесе туристік орталықтағы диалогті жалғастыру ұсынылады. Бір оқушы қарапайым деңгейде «I would like to book a room» немесе «How much is the ticket?» тәрізді сөйлемдерді қолданса, тілі жақсы дамыған оқушы жағдайды нақтылап, балама нұсқа сұрап, өз таңдауын түсіндіріп сөйлей алады. Бір тапсырманың осындай бірнеше деңгейде берілуі саралап оқытудың тиімді жүзеге асуына мүмкіндік береді.

Сөйлеу дағдысын дамытуда оқушының психологиялық еркіндігі аса маңызды. Көптеген білім алушылар сынып алдында ағылшын тілінде сөйлегенде қателесуден қорқады. Кейбіреуі сөзді дұрыс айта алмай қаламын деп ойласа, енді біреуі сыныптастарының күлкісінен немесе мұғалімнің бағалауынан қысылуы мүмкін. Ал жасанды интеллектпен жеке жұмыс кезінде оқушы бір жауапты бірнеше рет қайталаудан ұялмайды, сөйлемін қайта құрып айтады және өзін қауіпсіз ортада сезінеді. Мұндай тәжірибе біртіндеп тілдік кедергіні төмендетіп, кейін жұптық және топтық жұмыста сенімдірек сөйлеуге ықпал етеді. Дегенмен бұл үдерісте мұғалімнің қолдауы шешуші мәнге ие. Мұғалім оқушыға қателердің тіл үйренудің табиғи бөлігі екенін түсіндіріп, AI берген кері байланысты талдауға және оны дұрыс қолдануға бағыт береді.

Жасанды интеллект арқылы айтылымды жетілдіру барысында «қате – түзету – қайталау – жаңа жағдайда қолдану» циклі маңызды орын алады. Мысалы, оқушы «He goes to school every day» деп айтқан жағдайда жүйе дұрыс нұсқаны ұсынуы мүмкін. Бірақ оқушы тек «He goes to school every day» нұсқасын оқып қоюмен шектелмеуі тиіс. Одан кейін мұғалім немесе AI сол құрылымды жаңа контексте қолдануға арналған сұрақ бере алады: «What does your friend do after school?», «Where does your father work?», «What time does your sister get up?» Осындай қайталама қолдану грамматикалық құрылымды пассивті білімнен белсенді сөйлеу дағдысына айналдырады.

Бағдарламада сөздік қормен жұмыс та сөйлеу әрекетімен тікелей байланысты ұйымдастырылады. Жаңа сөзді жеке аудармасымен жаттаудан гөрі оны сөз тіркесінде, сөйлемде және коммуникативтік жағдаятта қолдану тиімді. Мәселен, «environment» тақырыбында renewable energy, air pollution, recycle, save water, protect nature сияқты сөздер берілсе, AI оқушыдан «What can teenagers do to protect the environment?» деп сұрап, осы сөздердің бірнешеуін жауапта қолдануды талап ете алады. Кейін оқушының жауабына сүйеніп қосымша сұрақ беріледі. Осылайша лексикалық материал оқушының белсенді сөздік қорына енгізіледі.

Факультатив сабақтарында жасанды интеллектті қолданудың маңызды бағытының бірі – ағылшын тіліндегі дыбыстау мен интонацияны жетілдіру. Ағылшын тіліндегі кейбір дыбыстар қазақ тілінде кездеспейтіндіктен, оқушылардың pronunciation дағдысында қиындық туындауы заңды. Дыбысты дұрыс айту, сөздегі епінді сақтау, сөйлемнің интонациялық құрылымын меңгеру сөйлеудің түсініктілігіне тікелей әсер етеді. Дауыс негізіндегі цифрлық технологиялар оқушының айтқан сөзін тану, айтылым үлгісімен салыстыру және қай сөзді анық айту керектігін көрсету арқылы қосымша жаттығу ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл жерде мақсат native speaker акцентін мінсіз қайталау емес, ең алдымен тыңдаушыға түсінікті, анық және коммуникативтік тұрғыдан тиімді сөйлеуді қалыптастыру болуы тиіс.

Сонымен қатар жасанды интеллект оқушыға сөйлеуге дайындалу барысында идея жинақтау құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Кейде білім алушы ағылшын тілін білмегендіктен емес, тақырып бойынша не айту керектігін білмегендіктен қиналады. Мұндай жағдайда AI белгілі бір тақырыпқа қатысты сұрақтар, кілт сөздер немесе шағын жоспар ұсына алады. Бірақ дайын мәтінді толық жазып беріп, оны оқушыға жаттатудың педагогикалық тиімділігі төмен. Сондықтан факультативте «AI-дан жауапты ал» қағидасының орнына «AI көмегімен өз жауабыңды құрастыр» қағидасы басшылыққа алынуы қажет. Осы тәсіл оқушының дербестігін сақтап, технологияны ойлаудың орнына емес, ойлауды қолдайтын құрал ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Факультатив бағдарламасында жасанды интеллектпен жұмыс істеу оқушының тек тілдік дағдыларын емес, оның өз оқу әрекетін жоспарлау қабілетін де дамытуы тиіс. Оқушы қандай тақырып бойынша қиналатынын, қандай сөздерді жиі ұмытатынын, қандай грамматикалық құрылымдарды сөйлеуде дұрыс қолдана алмайтынын анықтап, соған сәйкес жеке жаттығулар орындай алады. Мысалы, білім алушы өткен шақ формаларын қолдануда қате жіберетін болса, жасанды интеллект көмегімен өткен демалысы, есте қалған оқиғасы немесе мектептегі қызықты күні туралы сұхбат ұйымдастыруға болады. AI оқушының жауабын жалғастыратын сұрақтар қойып, Past Simple немесе Past Continuous формаларын табиғи сөйлеу барысында қолдануына жағдай жасайды. Мұндай тапсырмалар грамматиканы ережелер жиынтығы ретінде емес, нақты қарым-қатынаста қажетті тілдік құрал ретінде қабылдауға көмектеседі.

«AI & English: Speak Smart» бағдарламасының тиімділігі сабақ құрылымының практикалық бағытта ұйымдастырылуына тікелей байланысты. Әр сабақта оқушының сөйлеу әрекетіне барынша көп уақыт бөлінуі маңызды. Сабақтың бастапқы кезеңінде мұғалім тақырыпқа қатысты сұрақтар, суреттер, қысқа бейнематериалдар немесе проблемалық жағдаяттар арқылы білім алушылардың қызығушылығын оята алады. Бұдан кейін негізгі сөздер мен сөйлеуге қажетті тіркестер қайталанып, оқушылар жұппен немесе шағын топта қысқа тапсырмалар орындайды. Келесі кезеңде жасанды интеллектпен жеке немесе жұптық жұмыс жүргізіліп, сабақ соңында оқушы өзінің сөйлеу нәтижесін бағалап, қандай жаңа сөздерді қолданғанын, қандай қиындықтар болғанын және келесі жолы нені жақсарту керектігін анықтайды. Осындай тұрақты рефлексия оқушыға өзінің ілгерілеуін байқауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект көмегімен орындалатын тапсырмалардың бірі – сұхбат жүргізу. Оқушы алдын ала берілген тақырып бойынша AI-ға сұрақ қойып қана қоймай, оның сұрақтарына да жауап береді. Мысалы, «Future Career» тақырыбында цифрлық құрал мамандық таңдауға кеңес беруші рөлін орындай алады. Оқушы өзінің қызығушылықтары, қабілеттері және болашақ жоспарлары туралы ағылшын тілінде айтып береді. AI «What subjects are you good at?», «Would you prefer to work with people or technology?», «What is important for you in your future job?» сияқты сұрақтар арқылы диалогті дамытады. Сабақ соңында оқушы әңгімеде қолданған жаңа сөздер мен пайдалы тіркестерді жазып алып, соларды сыныптасымен өтетін екінші диалогте пайдалануы мүмкін. Осылайша жасанды интеллектпен жаттығу кейінгі адамаралық қарым-қатынасқа дайындық кезеңі қызметін атқарады.

Бағдарламада рөлдік ойындардың да орны ерекше. Жасанды интеллект нақты өмірдегі түрлі жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Оқушы кафе клиенті мен даяшы, турист пен жергілікті тұрғын, сатып алушы мен сатушы, дәрігер мен пациент, журналист пен танымал тұлға, оқушы мен шетелдік дос арасындағы қарым-қатынас үлгілерін тәжірибеден өткізе алады. Мұндай тапсырмаларда дайын диалогті жаттау міндетті болмайды. Керісінше, оқушы белгілі бір мақсатқа жетуі керек. Мысалы, қонақүйден бөлме брондау кезінде оның бағасын сұрау, бөлме түрін нақтылау, қызмет көрсету туралы ақпарат алу және соңында таңдау жасау талап етіледі. Коммуникативтік мақсаттың болуы оқушыны сөздер мен грамматикалық құрылымдарды нақты қажеттілікке сәйкес қолдануға үйретеді.

Еркін сөйлеуді дамыту үшін «бір жауап – бірнеше нұсқа» тәсілін қолданудың да маңызы зор. Бір сұраққа жауап бергеннен кейін оқушы AI-дан өзінің жауабын табиғи сөйлеуге жақын етіп жақсартудың бірнеше жолын сұрай алады. Мысалы, «I like travelling because it is interesting» деген қарапайым сөйлемді оқушы «I enjoy travelling because it gives me a chance to discover new places and learn about different cultures» деңгейіне дейін кеңейте алады. Бұл жерде оқушы ұсынылған сөйлемді механикалық түрде көшірмейі керек. Ол жаңа тіркестердің мағынасын түсініп, өзінің келесі жауабында солардың бір бөлігін қолдануы қажет. Осындай жұмыс сөйлеу тілін біртіндеп күрделендіруге және оқушының тілдік репертуарын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Факультатив аясында пікірталас элементтерін енгізу де 9-сынып оқушыларының сөйлеу қабілетін дамытуға ықпал етеді. Жасөспірімдер өз пікірін айтуға, түрлі мәселелерді талқылауға және көзқарасын қорғауға қызығушылық танытады. «Should students use smartphones at school?», «Is social media useful for teenagers?», «Can artificial intelligence replace teachers?», «Is online learning better than traditional learning?» сияқты тақырыптар оқушылар үшін өзекті әрі түсінікті. Мұндай тапсырмаларда жасанды интеллект қарсы пікірдегі әңгімелесуші қызметін атқара алады. Оқушы өз ойын білдіріп, AI ұсынған қарсы аргументке жауап береді. Нәтижесінде I think, In my opinion, I agree, I disagree, because, however, on the other hand, for example, as a result сияқты сөйлеу құрылымдарын нақты контексте қолдануды үйренеді.

Пікірталас жұмысының маңызды шарты – оқушыны белгілі бір пікірді міндетті түрде қабылдауға емес, өз ойын негіздеуге үйрету. Мұғалім оқушыларға әртүрлі көзқарасты тыңдау, дәлел мен жеке пікірді ажырату, ақпарат көзін тексеру және әңгімелесушіге құрметпен жауап беру мәдениетін қалыптастыруы тиіс. Әсіресе жасанды интеллект қолданылған жағдайда оның жауабы әрдайым дәл немесе бейтарап болуы мүмкін емес екенін түсіндіру қажет. Оқушы AI берген мәліметті басқа дереккөздермен салыстырып, күмән туғызған ақпаратты мұғаліммен бірге тексеруге дағдылануы керек. Бұл шет тілін меңгерумен қатар медиасауаттылық пен сыни ойлауды дамытуға жағдай жасайды.

«AI & English: Speak Smart» бағдарламасында оқушылардың сөйлеу дағдысын бағалау дәстүрлі бақылаудан өзгеше ұйымдастырылғаны дұрыс. Айтылымды бағалау кезінде тек грамматикалық қатенің санына назар аудару оқушының сөйлеуге деген сенімін төмендетуі мүмкін. Сондықтан бағалау бірнеше көрсеткіш негізінде жүргізілуі тиіс: тапсырманы орындау деңгейі, ойдың мазмұндылығы, сөйлеудің түсініктілігі, сөздік қорды қолдануы, грамматикалық құрылымдардың сәйкестігі, сұхбатты жалғастыра білуі және сөйлеу еркіндігі.

Оқушы бір немесе екі қате жібергенімен, ойын анық жеткізіп, сұрақтарға орынды жауап беріп, әңгімелесуді жалғастыра алса, оның коммуникативтік жетістігі назардан тыс қалмауы керек.

Өзін-өзі бағалау да факультативтің маңызды құрамдас бөлігі бола алады. Әр бірнеше сабақтан кейін оқушы өзінің қысқа аудио немесе ауызша жауаптарын салыстырып, ілгерілеуін анықтайды. Ол «Мен ұзақ сөйлем құра аламын ба?», «Жауап беру кезінде көп кідіремін бе?», «Жаңа сөздерді қолдандым ба?», «Сұрақ қоя аламын ба?», «Қатені байқап, өзім түзете аламын ба?» деген сұрақтар негізінде жеке рефлексия жүргізеді. Бұл тәсіл оқушыны тек мұғалімнің бағасына тәуелді етпей, өз нәтижесін бақылауға үйретеді. Жасанды интеллект осы рефлексияға қажетті кері байланыс бере алады, алайда қорытынды педагогикалық бағалау мұғалім тарапынан жасалуы қажет.

Бағдарлама барысында «speaking portfolio» жүргізу де нәтижелі әдістердің бірі болып табылады. Оқушы белгілі бір уақыт аралығында орындаған айтылым тапсырмаларын, жаңа сөздер тізімін, өзіне қиын болған тіркестерді, AI ұсынған пайдалы түзетулерді және өзінің рефлексиясын бір жерде жинақтайды. Мысалы, факультативтің алғашқы аптасында оқушы бір тақырып бойынша бір минут сөйлесе, бірнеше айдан кейін сол деңгейлес тақырыпқа екі-үш минут жүйелі жауап бере алады. Осындай нақты салыстырулар оқушыға өз дамуын көруге және ағылшын тілін әрі қарай меңгеруге мотивация береді.

Жасанды интеллектті қолдануда академиялық адалдық мәселесіне де ерекше назар аудару қажет. Оқушыға AI-дан дайын мәтін алып, оны жаттап айтуға мүмкіндік беру сөйлеу дағдысын шынайы дамытпайды. Сондықтан мұғалім тапсырмаларды оқушының жеке ойын білдіруге бағыттауы тиіс. Мысалы, «Describe your favourite place in your city», «Tell us about a challenge you have overcome», «What would you change in your school? Why?» сияқты сұрақтарға дайын универсал жауапты қолдану қиын. Білім алушы өз тәжірибесі мен пікірін ағылшын тілінде жеткізуге мәжбүр болады. AI оған қажетті сөзді табуға, сөйлемін тексеруге немесе ойын кеңейтуге көмектесе алады, бірақ мазмұнның негізгі авторы оқушының өзі болуы керек.

Сонымен бірге оқушыларға жасанды интеллектпен қауіпсіз жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру қажет. Жеке деректерді, мекенжайды, құпиясөздерді, жеке фотосуреттерді немесе басқа да құпия ақпаратты цифрлық жүйелерге енгізеу қажеттілігі түсіндіріледі. Мұғалім қолданылатын платформаларды алдын ала қарап, мектептің цифрлық қауіпсіздік талаптарына сәйкес келетін құралдарды таңдауы тиіс. Оқушыларға жасанды интеллект жасаған контенттің қате болуы, фактілерді шатастыруы немесе шынайы емес ақпарат ұсынуы ықтимал екені де үнемі ескертіледі. Осылайша факультатив ағылшын тіліндегі сөйлеу дағдысымен қатар жауапты цифрлық мінез-құлықты қалыптастыруға қызмет етеді.

Мұғалімнің рөлі мұндай сабақтарда әлсіремейді, керісінше өзгереді. Ол ақпаратты тек түсіндіруші тұлғадан оқу процесін ұйымдастырушы, кеңесші, модератор және тілдік жаттықтырушы деңгейіне ауысады. Мұғалім қандай AI құралын пайдалану керектігін емес, ең алдымен оның қандай педагогикалық мақсатқа қызмет ететінін анықтайды. Оқушыларға дұрыс нұсқаулық береді, тапсырманың тілдік мақсатын түсіндіреді, нәтижелерді талдайды, жасанды интеллект ұсынған күмәнді жауаптарды бірге тексереді және оқушылардың бір-бірімен шынайы қарым-қатынас жасауына жағдай жасайды. Сондықтан бағдарламаның табысты жүзеге асуы технологияның күрделілігіне емес, оны әдістемелік тұрғыдан сауатты қолдануға байланысты.

Факультативте жасанды интеллект пен дәстүрлі коммуникативтік әдістерді бір-біріне қарсы қою дұрыс емес. Керісінше, олардың мүмкіндіктерін өзара толықтыру қажет. AI арқылы жеке жаттығу жасаған оқушы кейін жұпта, топта немесе бүкіл сынып алдында сөйлейді. Жасанды интеллектпен алынған сөздер мен сөйлеу құрылымдарын адаммен қарым-қатынаста қолдану арқылы ғана нағыз коммуникативтік құзыреттілік қалыптасады. Себебі ағылшын тілін меңгерудің соңғы мақсаты компьютермен сөйлесу емес, адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау болып табылады.

Факультативтік курстың тағы бір маңызды нәтижесі – оқушының тіл үйренуге деген дербестігін қалыптастыру. Оқу жылы аяқталғаннан кейін де білім алушы өзінің сөйлеу деңгейін жетілдіру үшін жасанды интеллектті қалай дұрыс қолдану керектігін білуі тиіс. Ол «маған ағылшын тілін үйрет» деген жалпы сұраныстың орнына «менімен B1 деңгейінде саяхат тақырыбында сұхбат жүргіз», «әр жауабымнан кейін бір ғана негізгі қатемді түзет», «маған жаңа сөздердің дайын аудармасын бермей, мағынасын контекст арқылы түсінуге көмектес», «екі минут бойы сөйлеуім үшін қосымша сұрақтар қой» сияқты нақты әрі мақсатты нұсқаулар құрастыруға үйренеді. Мұндай дағды жасанды интеллектіні саналы түрде пайдаланудың негізін қалыптастырады және оқушының өзіндік оқу стратегиясын дамытуға мүмкіндік береді.

«AI & English: Speak Smart» факультатив бағдарламасын жүзеге асыру барысында оқушының ағылшын тілінде еркін сөйлеу дағдысының бірден қалыптаспайтынын ескеру қажет. Айтылым – бірнеше тілдік және психологиялық компоненттен тұратын күрделі дағды. Оқушы сөздік қорды білуі, грамматикалық құрылымдарды түсінуі, дұрыс дыбыстауға ұмтылуы, тыңдаушының сұрағын түсінуі, жауабын жылдам жоспарлауы және сонымен бірге өз ойын жеткізуге психологиялық тұрғыдан дайын болуы керек. Сондықтан факультатив бағдарламасының бір реттік тапсырмалар жиынтығы емес, қарапайым сөйлесуден еркін пікір білдіруге қарай біртіндеп күрделенетін жүйелі жұмыс ретінде құрылуы маңызды.

Алғашқы кезеңдерде оқушыларға қысқа әрі түсінікті сөйлеу тапсырмаларын ұсынуға болады. Мысалы, өзі, отбасы, қызығушылығы, мектебі немесе күн тәртібі туралы бірнеше сөйлем айту, қарапайым сұрақтарға жауап беру, суретті сипаттау, екі нұсқаның бірін таңдап себебін түсіндіру сияқты әрекеттер орындалады. Кейін тапсырмалар күрделеніп, белгілі бір мәселе бойынша пікір айту, оқиғаны баяндау, екі көзқарасты салыстыру, шешім ұсыну, дәлелдеу, пікірталас жүргізу сияқты жұмыс түрлеріне көшеді. Осындай бірізділік оқушының сөйлеуге деген сенімін сақтап, оның тілдік мүмкіндіктерін біртіндеп кеңейтеді.

Жасанды интеллектіні қолдануда тапсырмалардың мазмұны оқушының жас ерекшелігіне және тілдік деңгейіне сәйкес болуы қажет. 9-сынып оқушылары үшін оқу, достық, мамандық таңдау, экология, технология, әлеуметтік желі, денсаулық, саяхат, мәдениет, бос уақыт, болашақ жоспарлары сияқты тақырыптар тиімді. Бұл тақырыптар оқушыға таныс болғандықтан, ол тілдік формаға ғана емес, өз ойын білдіруге де назар аудара алады. Ал жасанды интеллект осы тақырыптар бойынша сұрақтар қойып, жауаптарды толықтыруға түрткі болып, жаңа сөздер мен тіркестер ұсына алады.

Факультативте жобалық тапсырмаларды пайдалану да пайдалы. Мысалы, оқушылар «My Future School», «A Smart City for Teenagers», «Eco-friendly Lifestyle», «My Dream Profession» немесе «Technology of the Future» тақырыптарында шағын жоба дайындай алады. Жоба барысында олар AI көмегімен идея жинақтап, қажетті ағылшын сөздерін анықтап, сұхбат сұрақтарын дайындап, өз мәтінін жетілдіре алады. Алайда соңғы таныстырылымды оқушы өз сөзімен орындауы тиіс. Осы талап білім алушыны технологияға толығымен тәуелді болудан сақтап, оның жеке тілдік әрекетін бірінші орынға қояды.

Сонымен қатар жасанды интеллект арқылы шағын жағдаяттық тапсырмалар ұйымдастыру оқушының спонтанды сөйлеу қабілетін дамытуға ықпал етеді. Мысалы, оқушыға «You missed your flight», «Your friend wants to leave school early», «You lost your phone while travelling», «Your class wants to organize an environmental campaign» сияқты жағдаяттар беріледі. Оқушы мәселені түсіндіріп, сұрақ қойып, ұсыныс айтып немесе шешім қабылдап сөйлеуі керек. Мұндай тапсырмаларда алдын ала дайындалған мәтін болмайтындықтан, білім алушы қолындағы сөздік қорды шынайы қарым-қатынасқа жақын жағдайда қолдануға үйренеді.

AI көмегімен орындалатын тапсырмалардың тағы бір тиімді түрі – оқушының сөйлеуін кеңейтуге арналған «follow-up question» әдісі. Оқушы бір жауап бергеннен кейін жасанды интеллект оған тақырыпты тереңдететін келесі сұрақты береді. Мысалы, «I like using social media because I can communicate with my friends» деген жауаптан кейін «What are the disadvantages of social media?», «How much time do you spend online?», «Do you think teenagers should limit their screen time?» деген сұрақтар берілуі мүмкін. Нәтижесінде оқушы алдын ала жатталған бес-алты сөйлеммен шектелмей, әңгіменің бағытына бейімделуге үйренеді. Бұл еркін сөйлеудің маңызды белгісі болып табылады.

Факультатив бағдарламасында оқушының жетістігін бастапқы, аралық және қорытынды бақылау арқылы анықтауға болады. Курстың басында білім алушыларға бір немесе екі минуттық қысқа сөйлеу тапсырмасы ұсынылып, олардың бастапқы деңгейі белгіленеді. Бағалау кезінде сөздік қор, сөйлемнің грамматикалық дұрыстығы, сөйлеу қарқыны, дыбыстаудың түсініктілігі, ойдың жүйелілігі және коммуникативтік тапсырманы орындау деңгейі ескеріледі. Кейін осыған ұқсас тапсырмалар белгілі бір уақыт аралығында қайта орындалып, оқушының ілгерілеуі салыстырылады. Мұндай мониторинг оқушыға да, мұғалімге де факультативтің нақты нәтижесін көруге мүмкіндік береді.

Бағалаудың қалыптастырушы сипатын сақтау ерекше маңызды. Оқушыға тек «дұрыс» немесе «қате» деген баға берудің орнына, оның қай бағытта өскені көрсетілуі қажет. Мысалы, «сен бұрын қысқа жауап беретін едің, қазір ойыңды мысалмен толықтыра аласың», «жаңа сөздерді дұрыс қолдана бастадың», «сөйлеу кезінде кідіріс азайды» деген нақты кері байланыс мотивациялық әсер береді. Сонымен бірге келесі даму бағыты да көрсетіледі: linking words қолдану, өткен шақ формаларын қайталау, сұрақ қоюды жетілдіру немесе pronunciation бойынша қосымша жұмыс жүргізу. Жасанды интеллект ұсынған кері байланыс мұғалімнің кәсіби бағалауымен толықтырылғанда ғана тиімді нәтиже береді.

Осы бағдарламада мұғалім мен жасанды интеллект арасында нақты педагогикалық тепе-теңдік сақталуы тиіс. Мұғалім тілдік мақсатты анықтайды, тапсырманы таңдайды, оқушының жас ерекшелігін ескереді, қауіпсіздік талаптарын бақылайды және оқу нәтижесін бағалайды. Жасанды интеллект жаттығуды түрлендіреді, жеке деңгейге сәйкес диалог ұйымдастырады, қосымша сұрақтар береді және оқушыға көбірек сөйлеуге мүмкіндік жасайды. Яғни AI педагогикалық шешім қабылдайтын субъект емес, мұғалім басқаратын цифрлық құрал қызметін атқарады.

Факультативтің табысты болуы үшін оқушыларға AI жүйесіне дұрыс сұраныс жасау мәдениетін де үйрету орынды. Нақты әрі түсінікті сұраныс сапалы нәтиже алуға көмектеседі. Мысалы, оқушы «Speak English with me» деген жалпы нұсқаудың орнына «Ask me five questions about travelling. Use B1-level English. Correct only my most important mistake after each answer» деген нақты тапсырма бере алады. Бұл тәсіл оқушының өз оқу мақсатын түсінуіне ықпал етеді. Сонымен бірге prompt құрастыру кезінде оқушы мақсатты, деңгейді, тапсырма түрін және кері байланыс форматын анықтауға дағдыланады.

Мұндай жұмыс тілдік біліммен қатар цифрлық құзыреттілікті дамытады. Қазіргі оқушы үшін ақпаратты табу жеткіліксіз; оны талдау, тексеру, дұрыс қолдану және цифрлық құралмен қауіпсіз әрекеттесу қажет. Жасанды интеллект кейде фактілік қате жіберуі немесе орынсыз ұсыныс жасауы мүмкін. Сондықтан «AI айтты, демек дұрыс» деген ұстанымның орнына «AI ұсынды, енді тексеру керек» деген көзқарас қалыптастырылуы тиіс. Бұл дағды оқушының кейінгі оқуында және күнделікті ақпараттық ортада маңызды рөл атқарады.

«AI & English: Speak Smart» бағдарламасының күтілетін нәтижесі тек ағылшын тілінде көбірек сөйлеумен шектелмейді. Курсты аяқтаған оқушы таныс тақырыптар бойынша ойын жүйелі жеткізе алуға, диалогке белсенді қатысуға, сұрақ қоюға және сұраққа толық жауап беруге, пікірін дәлелдеуге, белгілі бір коммуникативтік жағдаятқа сәйкес сөздік қорды таңдауға, сөйлеу барысында өз қатесін байқауға және түзетуге ұмтылуы тиіс. Сонымен бірге жасанды интеллект құралдарын ағылшын тілін өздігінен дамыту үшін мақсатты қолдану дағдысы қалыптасады.

Ең маңыздысы – оқушы ағылшын тілінде сөйлеуді тек мектептегі тапсырма ретінде емес, өзінің ойын жеткізудің нақты мүмкіндігі ретінде қабылдай бастайды. Егер дәстүрлі сабақта білім алушы «дұрыс жауап беруім керек» деген ойға көбірек назар аударса, факультативтік ортада «өз ойымды қалай түсінікті жеткізе аламын?» деген коммуникативтік мақсат бірінші орынға шығады. Осындай өзгеріс тілдік кедергіні азайтып, оқушының өз мүмкіндігіне сенімін арттырады.

Қорытынды. Қазіргі білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні ағылшын тілін оқытуда пайдалану – уақыт талабынан туындаған бағыттардың бірі. Дегенмен технологияның болуы автоматты түрде жоғары нәтиже береді дегенді білдірмейді. Оның тиімділігі мұғалімнің педагогикалық мақсатты дұрыс анықтауына, тапсырмаларды жүйелі ұйымдастыруына және оқушының дербес тілдік әрекетін сақтауына байланысты. 9-сынып оқушыларына арналған «AI & English: Speak Smart» факультатив бағдарламасы осы талаптарды ескере отырып, ағылшын тіліндегі айтылым дағдысын дамытуға бағытталған практикалық оқу ортасын қалыптастыруды көздейді.

Бағдарлама аясында жасанды интеллект оқушы үшін үнемі қолжетімді сұхбаттасушы, жаттықтырушы және кері байланыс құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Ол оқушыға түрлі коммуникативтік жағдаяттарды бірнеше рет қайталауға, жеке қарқынмен жұмыс істеуге, сөздік қорын кеңейтуге және сөйлеу кезіндегі тілдік кедергіні азайтуға мүмкіндік береді. Дегенмен негізгі педагогикалық басшылық мұғалімнің қолында сақталады. Мұғалім технология мен оқушы арасындағы байланысты ұйымдастырып, AI берген ақпаратты сыни бағалауға, академиялық адалдықты сақтауға және цифрлық қауіпсіздік талаптарын орындауға бағыттайды.

Факультатив бағдарламасының басты құндылығы – ағылшын тілін «білу» мен оны «қолдану» арасындағы алшақтықты азайту. Оқушы грамматикалық ережелер мен жаңа сөздерді тек жаттап қоймай, оларды сұхбатта, пікірталаста, рөлдік ойында, проблемалық жағдаятта және жобалық жұмыста пайдаланады. Тұрақты сөйлеу практикасы арқылы сөздік қор белсендіріледі, сөйлем құру жылдамдығы артады, тілдік сенімділік қалыптасады. Нәтижесінде білім алушы ағылшын тілін бағалау үшін орындалатын пәндік тапсырма ретінде емес, қарым-қатынас пен өзіндік дамудың құралы ретінде қабылдауға мүмкіндік алады.

Сондықтан «AI & English: Speak Smart» факультатив бағдарламасын мектеп тәжірибесінде қолдану ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік бағытын күшейтіп, оқушының дербестігін, цифрлық сауаттылығын, сыни ойлауын және шығармашылық белсенділігін қатар дамытуға жағдай жасайды. Жасанды интеллект мүмкіндіктерін мұғалімнің кәсіби шеберлігімен үйлестіре қолдану – қазіргі ағылшын тілі сабағын оқушы үшін мазмұнды, интерактивті және өмірлік қарым-қатынасқа жақын ортаға айналдырудың тиімді жолдарының бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
2. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
3. Richards, J. C. *Teaching Listening and Speaking: From Theory to Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
4. Harmer, J. *The Practice of English Language Teaching*. 5th edition. Pearson Education, 2015.
5. Thornbury, S. *How to Teach Speaking*. Harlow: Pearson Education, 2005.
6. Brown, H. D., Lee, H. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. 4th edition. Pearson Education, 2015.
7. Nation, I. S. P., Newton, J. *Teaching ESL/EFL Listening and Speaking*. New York: Routledge, 2009.
8. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
9. OECD. *Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots*. Paris: OECD Publishing, 2021.
10. UNESCO. *AI Competency Framework for Students*. Paris: UNESCO, 2024.

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әбдінағиева Клара Жақсылыққызы

Тараз қаласы

№ 69 орта келешек мектебі

Қазақ тілі мен әдебиет пәні мұғалімі

Аннотация. Бұл мақалада қазақ әдебиеті сабақтарында көркем шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың маңызы мен тиімді жолдары қарастырылады. Әдебиет – адам болмысын, мінез-құлқын, дүниетанымын, ұлттық санасын қалыптастыратын маңызды рухани құрал. Көркем шығарма арқылы оқушы жақсылық пен жамандықты, адалдық пен арамдықты, мейірімділік пен қатыгездікті, жауапкершілік пен немқұрайлылықты салыстырып, өмірлік құндылықтарға өзіндік көзқарас қалыптастырады. Мақалада әдеби шығарманың тәрбиелік мүмкіндігі, кейіпкерлер іс-әрекетін талдау,

проблемалық сұрақтар қою, шығармашылық тапсырмалар орындату, пікір алмасу, өмірмен байланыстыру сияқты әдіс-тәсілдердің оқушының тұлғалық дамуына әсері сөз болады. Сонымен қатар ұлттық әдеби мұралардағы адамгершілік идеяларды қазіргі білім беру үдерісімен сабақтастырудың жолдары қарастырылады. Оқушыны әдеби шығарманы тек мазмұндаушы емес, көркем туындыдағы идеяны түсініп, оны өмірлік ұстанымымен байланыстыра алатын саналы оқырман ретінде қалыптастыру қажеттілігі негізге алынады.

Қазіргі білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – білімді ғана емес, рухани дүниесі бай, адамгершілік қасиеттері қалыптасқан, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды құрметтейтін тұлға тәрбиелеу. Қоғамның тұрақты дамуы адамның білім деңгейімен қатар, оның ішкі мәдениетіне, ар-ұятына, жауапкершілігіне, өзгелерге деген құрметіне тікелей байланысты. Сондықтан мектептегі әрбір пән оқушыға білім берумен шектелмей, оның тұлғалық қасиеттерін дамытуға да бағытталуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда қазақ әдебиеті пәнінің мүмкіндігі айрықша. Себебі әдебиет – адамды адам арқылы танытатын, өмір шындығын көркем бейнелер арқылы түсіндіретін, оқырманның сезіміне, санасына және ойлауына ықпал ететін өнер.

Әдеби шығарма оқушыны белгілі бір оқиға немесе кейіпкер тағдырымен таныстырып қана қоймайды. Ол адам өмірінің мәні, ар-намыс, адалдық, мейірімділік, еңбек, достық, отансүйгіштік, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық, әділеттілік секілді ұғымдардың мағынасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Оқушы шығармадағы кейіпкерлердің әрекеттерін бағалай отырып, олардың мінезіндегі жақсы және жағымсыз қасиеттерді ажыратады, өз әрекеті мен көзқарасын салыстыруға үйренеді. Осындай үдеріс барысында көркем шығарма сыртқы ақпарат көзі емес, тұлғаның ішкі дүниесіне әсер ететін тәрбие құралына айналады.

Рухани-адамгершілік тәрбие ұғымы адамның ішкі мәдениетін, ар-ожданын, мінез-құлық нормаларын, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасын, қоғам алдындағы жауапкершілігін қамтиды. Рухани дамыған адам өз әрекетінің нәтижесін ойланады, жақсылық жасауға ұмтылады, өзгенің қадір-қасиетін құрметтейді, ұлттық болмыс пен жалпыадамзаттық құндылықтарды үйлестіре біледі. Ал осындай қасиеттерді бала бойына қалыптастыру тек дайын ережелер мен ақыл-кеңес беру арқылы жүзеге аса бермейді. Оқушы белгілі бір құндылықтың мәнін өзінің ой елегінен өткізіп, сезімдік тұрғыдан қабылдап, өмірлік жағдаймен байланыстыра алғанда ғана ол тұрақты ұстанымға айналады. Әдеби шығарма осы мүмкіндікті табиғи түрде жүзеге асырады.

Қазақ әдебиетінің мазмұны рухани-адамгершілік тәрбие беруге өте бай. Халық ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, аңыз-әңгімелерден бастап, Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Мағжан, Мұхтар, Бейімбет, Ғабит, Ғабиден және кейінгі қаламгерлер шығармаларына дейінгі әдеби мұралардың көпшілігінде адамгершілік, білім, еңбек, елдік, намыс, әділет, мейірім, ар мәселелері қозғалады. Мұндай шығармаларды жүйелі әрі мақсатты оқыту арқылы оқушының ұлттық сана-сезімін, адамға деген құрметін, туған жерге сүйіспеншілігін, жауапкершілік қасиетін дамытуға болады.

Мысалы, Абай шығармалары оқушының рухани дүниесін қалыптастыруда ерекше орын алады. Ақынның қара сөздері мен өлеңдеріндегі ғылым, еңбек, адамдық, ар, ұят, талап, рақым туралы ойлары бүгінгі күн үшін де маңызын жойған жоқ. Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген тұжырымынан адамға деген құрмет пен жалпыадамзаттық гуманизм идеясы көрінеді. Мұғалім осы сияқты ойларды тек жаттатумен немесе мағынасын түсіндірумен шектелмей, оқушының өмірлік тәжірибесімен байланыстыра талқыласа, сабақтың тәрбиелік әсері күшейеді. «Адамды адам ететін қасиет қандай?», «Абай айтқан толық адам ұғымын қазіргі қоғамдағы адаммен қалай байланыстырар едің?», «Өз бойында қандай қасиеттерді дамыту қажет деп ойлайсың?» тәрізді сұрақтар оқушыны дайын жауапты қайталауға емес, өзіндік ой қалыптастыруға жетелейді.

Ыбырай Алтынсарин шығармаларындағы еңбекқорлық, білімге ұмтылу, қарапайымдылық, мейірімділік идеялары да бала тәрбиесі үшін құнды. «Бай баласы мен жарлы баласы», «Әке мен бала», «Таза бұлақ» сияқты туындыларды оқыту кезінде кейіпкерлердің әрекетін талдау арқылы оқушы еңбек пен жауапкершіліктің адам өміріндегі маңызын түсінеді. Мәселен, «Егер сен кейіпкердің орнында болсаң, қандай шешім қабылдай едің?», «Кейіпкердің әрекетінен қандай қасиеттерді байқауға болады?», «Бұл оқиға қазіргі өмірде кездесе ме?» деген сұрақтар көркем мәтінді бүгінгі өмірмен байланыстырады. Мұндай талдау оқушыға шығарма идеясын жаттанды түрде қабылдамай, өз тәжірибесі арқылы түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиетті оқытудағы маңызды мәселелердің бірі – шығарманың тәрбиелік мазмұнын құр насихат деңгейінде қалдырмау. Кейде мұғалім шығарманы талдау барысында «бұл кейіпкер жақсы», «мына кейіпкер жаман», «осыдан үлгі алу керек» деген дайын қорытындыны өзі айтып қояды. Мұндай жағдайда оқушының ойлануына, салыстыруына, дәлел келтіруіне қажеттілік азаяды. Ал рухани-адамгершілік құндылық сырттан дайын күйінде берілетін ұғым емес. Оқушы белгілі бір әрекеттің салдарын түсініп, кейіпкердің ішкі күйін сезініп, өз пікірін дәлелдеп үйренуі керек. Сондықтан мұғалімнің міндеті – дайын мораль ұсыну емес, оқушыны сол моральдық тұжырымға өз ойы арқылы жеткізу.

Көркем шығармадағы кейіпкер бейнесі – оқушының адамгершілік көзқарасын қалыптастыратын негізгі құралдардың бірі. Кейіпкердің қуанышы мен қайғысын, жеңісі мен жеңілісін, таңдауы мен қателігін талдау барысында бала адам әрекетінің себебі мен салдарын түсінуге үйренеді. Әсіресе күрделі мінезді кейіпкерлерді талдау оқушыны біржақты бағалаудан сақтайды. Өмірде адамды тек «жақсы» немесе «жаман» деп бөліп қарастыру жеткіліксіз екенін түсінеді. Кейіпкер әрекетінің себептерін іздеу, оның орнында өзін елестету, басқа шешімнің мүмкіндігін қарастыру оқушының эмпатия, түсіністік және жауапкершілік сезімдерін дамытады.

Мұғалім әдеби кейіпкерді талдау кезінде «Оның бұл әрекетке баруына не себеп болды?», «Кейіпкер басқаша әрекет ете алар ма еді?», «Оның шешімі өзіне және өзгелерге қалай әсер етті?», «Бұл жағдайда сен қандай таңдау жасар едің?» деген сұрақтарды қолдана алады. Мұндай проблемалық сұрақтардың нақты бір ғана

жауабы болмайды. Сол себепті оқушы әртүрлі пікірлерді тыңдап, өз ойын дәлелдеуге, өзгелердің көзқарасына құрметпен қарауға дағдыланады. Бұл өз кезегінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырады.

Әдеби мәтінді терең түсіну үшін оқушы кейіпкердің сыртқы әрекетін ғана емес, оның ішкі сезімін де байқай білуі қажет. Кейіпкер неліктен қиналды, неге қуанды, неден қорықты, қандай шешім алдында тұрды деген сұрақтарға жауап іздеу арқылы бала басқа адамның сезімін түсінуге үйренеді. Қазіргі қоғамда эмоционалдық сауаттылық пен эмпатияның маңызы артып отырғаны белгілі. Өзгенің жан дүниесін түсіне білетін оқушы сыныптастарына, ата-анасына, мұғаліміне және айналасындағы адамдарға құрметпен қарауға бейім болады. Сондықтан әдебиет сабағындағы сезімдік талдау рухани-адамгершілік тәрбиенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Әдеби шығарманың тәрбиелік әсерін арттыру үшін мәтінді оқушының өмірлік тәжірибесімен байланыстыру маңызды. Егер оқушы шығармада көтерілген мәселені өзінің күнделікті өмірінен көре алса, оның мазмұны тереңірек қабылданады. Мысалы, достық тақырыбындағы шығарманы талдағанда «Нағыз дос қандай болуы керек?», «Достықта сенімнің орны қандай?», «Досыңның қатесін айту дұрыс па?» деген мәселелерді талқылауға болады. Отбасы құндылығы сөз болған жағдайда ата-анаға құрмет, бауырмалдық, жауапкершілік, отбасындағы өзара түсіністік туралы пікір алмасуға мүмкіндік туады. Ал елдік, отансүйгіштік тақырыбындағы шығармаларды оқытуда туған жерді құрметтеу, ел алдындағы азаматтық жауапкершілік, мемлекеттік тілдің қадірі сияқты мәселелермен байланыстыру тиімді.

Қазақ әдебиетінде отбасы мен ұрпақ сабақтастығы мәселесі де кеңінен көрініс тапқан. Үлкенді сыйлау, ата-ананы құрметтеу, кішіге қамқорлық жасау, ағайын арасындағы татулық – халқымыздың дәстүрлі дүниетанымындағы негізгі құндылықтардың бірі. Әдеби шығармалардағы осындай көріністерді талдау барысында мұғалім ұлттық тәрбие мен қазіргі қоғамдағы отбасылық қарым-қатынасты сабақтастыра алады. Бұл жерде де оқушыға дайын тұжырым айтудан гөрі, «Қазіргі қоғамда үлкенге құрмет қалай көрінуі керек?», «Отбасындағы жауапкершілік кімге жүктеледі?», «Ұрпақтар арасындағы түсіністікті қалай нығайтуға болады?» тәрізді сұрақтар ұсыну нәтижелі болады.

Әдебиет сабағында оқушының өз пікірін еркін айтуына жағдай жасау да рухани-адамгершілік тәрбиемен тікелей байланысты. Өз пікірін ашық білдіру, бірақ өзгенің пікірін жоққа шығармай тыңдай білу – тұлғаның мәдениеттілігінің маңызды көрсеткіші. Сыныпта талқылау, пікірталас, жұптық және топтық жұмыс түрлерін тиімді ұйымдастыру арқылы мұғалім өзара құрметке негізделген орта қалыптастырады. Осындай ортада оқушы шығарманың мазмұнын ғана меңгермейді, сонымен бірге тыңдау, сөйлеу, пікір білдіру, дәлелдеу, келіспеу мәдениетін үйренеді. Бұл да адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді.

Әдеби шығармаларды оқытуда шығармашылық тапсырмалардың да тәрбиелік маңызы зор. Шығармашылық жұмыс барысында оқушы көркем мәтіндегі мәселені өз көзқарасы тұрғысынан қабылдап, кейіпкердің әрекетіне баға береді, оқиғаға өзіндік шешім ұсынады. Мәселен, кейіпкерге хат жазу, оқиғаның жалғасын құрастыру, кейіпкер атынан күнделік жазу, шығармадағы белгілі бір жағдайға қатысты ойтолғау жазу сияқты тапсырмалар оқушының шығармаға эмоционалдық тұрғыдан жақындауына көмектеседі. Мұндай тапсырмалар арқылы оқушы тек мәтінді түсініп қана қоймай, кейіпкер сезімін қабылдайды, оның әрекетін ой таразысынан өткізеді, өзін сол жағдайға қойып көруге тырысады. Бұл оқушының мейірімділік, жанашырлық, кешірімділік, жауапкершілік секілді қасиеттерді тереңірек ұғынуына ықпал етеді.

Әсіресе «Кейіпкерге хат» әдісі оқушылардың рухани дүниесіне әсер ететін тиімді тапсырмалардың бірі болып табылады. Оқушы шығарма кейіпкеріне өз ойын, кеңесін немесе көзқарасын жеткізе отырып, мәтіндегі адамгершілік мәселелерді қайта қарастырады. Мысалы, қиын таңдау жасаған кейіпкерге хат жазу барысында оқушы оның шешімінің дұрыстығы мен салдарын саралап, қандай әрекет жасау қажет болғаны туралы пікір білдіреді. Бұл жағдайда бала өзін сырттай бақылаушы ретінде емес, оқиғаға қатысушы тұлға ретінде сезінеді. Сондықтан кейіпкермен жүргізілетін ойша сұхбат оқушының рефлексия жасауына, өзіндік моральдық ұстанымын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Рөлдік ойын әдісін де әдеби шығармаларды оқыту барысында тиімді қолдануға болады. Шығармадағы белгілі бір көріністі сахналау, кейіпкерлер арасындағы диалогті жалғастыру, кейіпкердің іс-әрекетін қорғау немесе сынға алу арқылы оқушылар мәтінді терең түсінеді. Рөлге ену кезінде оқушы сол кейіпкердің көңіл күйін, мақсатын, ішкі қайшылығын сезінуге тырысады. Бұл эмпатиялық қабілетті қалыптастырады. Мәселен, бір оқушы кейіпкердің әрекетін түсіндіруге тырысса, екінші оқушы оның әрекетінің өзгелерге тигізген салдарын бағалайды. Осындай пікір алмасу нәтижесінде оқушылар өмірдегі кез келген әрекеттің жауапкершілігі бар екенін түсіне бастайды.

Пікірталас әдісі де оқушылардың рухани-адамгершілік көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әдеби шығармадағы күрделі моральдық мәселелерді талқылау барысында оқушылар әртүрлі көзқарасты салыстырады. «Кейіпкердің шешімін ақтауға бола ма?», «Адам әрқашан шындықты айтуы керек пе?», «Кешірімді болу әлсіздік пе, әлде адамгершіліктің белгісі ме?», «Жеке мүдде мен қоғамдық мүдденің қайсысы маңызды?» деген сұрақтар оқушыны терең ойлануға жетелейді. Мұндай тапсырмаларда мұғалім белгілі бір пікірді міндеттеуден сақтануы керек. Оның міндеті – оқушыларға дәлелді ой айтуға, өзгелердің пікірін тыңдауға, өз көзқарасын мәдениетті түрде қорғауға мүмкіндік беру.

Әдеби шығармаларды оқытудағы тағы бір маңызды бағыт – ұлттық құндылықтарды жалпыадамзаттық құндылықтармен байланыстыру. Қазақ әдебиетіндегі қонақжайлық, үлкенді құрметтеу, кішіге ізет көрсету, ата-ананы сыйлау, туған жерді қадірлеу, ел бірлігін сақтау сияқты құндылықтар адамзатқа ортақ мейірімділік, ізгілік, әділеттілік, жауапкершілік ұғымдарымен үйлеседі. Мұғалім осы сабақтастықты көрсете білсе, оқушы

ұлттық құндылықтарды тек өткен дәуірге тән салт немесе дәстүр ретінде емес, қазіргі қоғамда да маңызын сақтаған рухани бағдар ретінде қабылдайды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларын оқыту барысында ар-ұждан, адалдық, әділет және адамдық жауапкершілік мәселелеріне ерекше назар аударуға болады. Ақын шығармаларында адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, нәпсі мен ардың арасындағы күрес, адал еңбек пен таза жүрек идеялары кең көрініс табады. Шәкәрім көтерген ар мәселесін оқушының күнделікті өмірімен байланыстыру үлкен тәрбиелік нәтиже береді. Мысалы, «Адамды ешкім көрмеген жағдайда да адал болуға не мәжбүр етеді?», «Ар алдындағы жауапкершілік дегенді қалай түсінесің?», «Адалдық адамның беделіне қалай әсер етеді?» деген сұрақтар оқушының өзіндік моральдық пайым жасауына ықпал етеді.

Мағжан Жұмабаев шығармаларында туған елге, жерге, ұлт тағдырына деген сүйіспеншілік ерекше сезіледі. Ақынның поэзиясын оқыту кезінде отансүйгіштікті тек ұран ретінде түсіндіруден гөрі, туған жерге пайдалы болу, ана тілін құрметтеу, білім алу, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезіну сияқты нақты әрекеттермен байланыстыру қажет. Оқушы Отанға деген сүйіспеншіліктің сөзбен ғана емес, өз міндетін адал орындау, білімге ұмтылу, туған өлкенің мәдениеті мен тарихына құрметпен қарау арқылы көрінетінін түсінгені маңызды.

Мұхтар Әуезов шығармалары да оқушының адамгершілік көзқарасын тереңдетуге мол мүмкіндік береді. Жазушы туындыларында адам тағдыры, қоғамдағы әділетсіздік, мейірім мен қатыгездік, адамның табиғатпен және қоғаммен байланысы кеңінен суреттеледі. Мысалы, «Көксерек» әңгімесін оқыту барысында адам мен табиғат қарым-қатынасы, жауапкершілік, табиғи ортаны құрметтеу мәселелерін талқылауға болады. Шығарманы тек оқиғалық тұрғыдан талдау жеткіліксіз. Оқушыға «Көксеректің тағдырына адамның әрекеті қалай әсер етті?», «Табиғат заңдылығын бұзудың қандай салдары болуы мүмкін?», «Адам табиғат алдындағы жауапкершілігін қалай сезінуі керек?» деген сұрақтар қою экологиялық мәдениет пен жауапкершілікті қатар қалыптастыруға ықпал етеді.

Бауыржан Момышұлының шығармалары мен нақыл сөздерін оқытуда ерлік, тәртіп, намыс, елге қызмет ету, жауапкершілік ұғымдарын кеңінен ашуға болады. Батырлықты тек соғыстағы ерлікпен шектемей, күнделікті өмірдегі батылдық, өз ісіне жауап беру, қиындықтан қашпау, әлсізге көмектесу сияқты әрекеттермен байланыстыру маңызды. Бұл тәсіл оқушыға әдебиеттегі құндылықтардың бүгінгі өмірде де нақты көрініс табатынын көрсетеді.

Оқушының рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруда мұғалімнің тұлғалық үлгісі де маңызды орын алады. Мұғалім сабақта құрмет, әділеттілік, сабырлылық, жауапкершілік пен ізгі қарым-қатынасты өзі көрсете білсе, айтылған тәрбиелік идеялардың әсері күшейеді. Себебі бала мұғалімнің сөзінен ғана емес, оның мінез-құлқынан, оқушымен сөйлесу мәдениетінен, әділ бағалауынан, әр пікірге құрметпен қарауынан да үйренеді. Әдебиет сабағында рухани тәрбие берудің нәтижелі болуы мұғалім мен оқушы арасындағы сенімге негізделген қарым-қатынасқа тікелей байланысты.

Сабақ барысында оқушының жауабын бірден дұрыс немесе бұрыс деп бағалаудың орнына оның пікірінің себебін сұрау пайдалы. «Неліктен олай ойлайсың?», «Ойыңды мәтіндегі қандай мысалмен дәлелдей аласың?», «Басқаша шешім болуы мүмкін бе?» деген сұрақтар баланы еркін ойлауға үйретеді. Бұл тәсіл әсіресе адамгершілік мәселелерді талдауда маңызды, өйткені өмірлік жағдаяттардың барлығы бір ғана дайын жауаппен шектелмейді. Оқушы әр жағдайды саралай отырып, жауапкершілікпен шешім қабылдауға дағдыланады.

Көркем мәтінмен жұмыс барысында салыстыру әдісін қолданудың да тиімділігі жоғары. Бір шығармадағы кейіпкерді екінші шығармадағы кейіпкермен салыстыру арқылы олардың өмірлік ұстанымындағы, мінез-құлқындағы, шешім қабылдау ерекшелігін анықтауға болады. Мысалы, екі кейіпкердің қиындыққа қатынасын, ата-анаға немесе досқа көзқарасын, еңбекке деген ұстанымын салыстыру оқушыға адам бойындағы қасиеттерді нақты ажыратуға көмектеседі. Сонымен бірге «Мен қай кейіпкердің әрекетін өзіме жақын санаймын және неге?» деген тапсырма оқушының өзіндік құндылық бағдарын анықтауына мүмкіндік береді.

Әдеби шығармадағы адамгершілік мәселелерді қазіргі өмірдегі оқиғалармен байланыстыратын жағдаяттық тапсырмалар да пайдалы. Мұғалім шығарма мазмұнына ұқсас өмірлік жағдаят ұсынып, оқушылардан шешім табуды сұрай алады. Мәселен, кейіпкер досына көмектесу мен өзінің жеке мүддесін қорғау арасында таңдау жасаған болса, соған ұқсас мектеп өмірінен мысал ұсынуға болады. Мұндай тапсырмалар оқушының әдебиет сабағында алған білімін өмірлік жағдайда қолдануына жағдай жасайды. Осылайша көркем шығармадағы адамгершілік идея абстрактілі түсінік күйінде қалмай, практикалық мәнге ие болады.

Рухани-адамгершілік тәрбие беруде рефлексия тәсілінің орны ерекше. Сабақ соңында оқушы «Бүгінгі шығарма маған не үйретті?», «Қай кейіпкердің әрекеті мені ойландырды?», «Мен өз өмірімде қандай қасиетке көбірек мән беруім керек?», «Шығармадан алған бір маңызды ой қандай?» деген сұрақтарға жауап беру арқылы сабақтан алған әсерін жинақтайды. Рефлексия оқушының мәтін мазмұнын меңгеру деңгейін ғана емес, оның ішкі қабылдауын да анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар оқушы өзін-өзі бағалауға, өз мінезі мен әрекетін саралауға дағдыланады.

Сондықтан әдеби шығармаларды оқытудағы әрбір әдіс пен тапсырма тек білімдік мақсатты емес, тәрбиелік мақсатты да көздеуі қажет. Мұғалім шығарманың көркемдік ерекшелігін, авторлық идеяны, кейіпкерлер жүйесін талдата отырып, сол туындыдағы рухани мазмұнды оқушы санасына табиғи түрде жеткізе алса, әдебиет сабағының тәрбиелік әлеуеті толық жүзеге асады. Оқушы көркем шығармадан дайын өсиет емес, өмірді танудың, адамды түсінудің, өзін бағалаудың және дұрыс шешім қабылдаудың рухани тәжірибесін алуы тиіс.

Әдеби шығармалардың тәрбиелік мүмкіндігін жүзеге асыруда оқушының жас ерекшелігін ескеру де маңызды. Әр жастағы оқушының дүниетанымы, қабылдау деңгейі, эмоциялық тәжірибесі әртүрлі болады.

Сондықтан бастауыш және орта буындағы оқушыларға ұсынылатын адамгершілік мәселелер қарапайым әрі нақты жағдаяттар арқылы түсіндірілсе, жоғары сынып оқушыларына күрделі моральдық таңдаулар, адам мен қоғам арасындағы қайшылықтар, ар мен жауапкершілік, еркіндік пен міндет мәселелерін тереңірек талдауға болады. Бұл әдеби шығарманың мазмұнын оқушының танымдық мүмкіндігіне сай қабылдауына және рухани құндылықтарды біртіндеп саналы түрде меңгеруіне жағдай жасайды.

Орта буын оқушылары үшін достық, отбасылық сыйластық, еңбекқорлық, адалдық, мейірімділік тақырыптары ерекше маңызды. Бұл кезеңде бала құрбы-құрдастарының пікіріне мән береді, өз әрекетін өзгелермен салыстыра бастайды. Сондықтан әдеби шығармадағы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты талдау арқылы сыйластықтың, сенімнің, жауапкершіліктің мәнін түсіндіруге болады. Жоғары сыныптарда оқушының қоғамдық көзқарасы кеңейіп, өмірлік мақсаты мен жеке ұстанымы қалыптаса бастайды. Осы кезеңде адамдық парыз, азаматтық жауапкершілік, ар-ождан, ұлттық бірегейлік, әділеттілік, өмірдің мәні сияқты философиялық мәселелерді қамтитын шығармаларды талдау нәтижелі болады.

Әдебиетті оқытуда оқушының оқырмандық мәдениетін қалыптастыру да рухани тәрбиенің маңызды шарты. Кітапты тек тапсырма үшін оқитын оқушы мен шығарманы саналы түрде қабылдайтын оқушының арасында үлкен айырмашылық бар. Саналы оқырман автордың ойын түсінуге, кейіпкерлердің тағдырын сезінуге, шығарманың астарлы мағынасын ашуға ұмтылады. Осы мақсатта мұғалім оқушыларды кітап оқуға қызықтыратын орта қалыптастыруы қажет. Оқылған шығарма бойынша еркін пікір алмасу, ұнаған үзінді туралы ой айту, кейіпкерге мінездеме беру, кітап туралы шағын таныстырылым жасау секілді жұмыстар оқушының көркем әдебиетке қызығушылығын арттырады.

Кітап оқу мәдениеті қалыптасқан бала адамның мінезін, қоғамдағы қатынастарды, жақсылық пен жамандықтың табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Әдебиетті тұрақты оқу сөздік қорды байытып қана қоймайды, адамның ішкі әлемін тануға үйретеді. Әсіресе көркем шығармадағы кейіпкердің жан толғанысын, өкінішін, үмітін немесе қуанышын түсіну арқылы оқушы өзінің де сезімін танып, оны дұрыс жеткізуге үйренеді. Бұл оның өзін-өзі тануына және өзгелермен дұрыс қарым-қатынас орнатуына ықпал етеді.

Қазіргі білім беру кеңістігінде цифрлық технологияларды пайдалану да әдебиетті оқыту әдістемесіне жаңа мүмкіндіктер әкелді. Электронды кітаптар, аудиомәтіндер, бейнематериалдар, интерактивті тапсырмалар оқушының көркем шығармаға қызығушылығын арттыра алады. Дегенмен технологияны қолдану сабақтың негізгі мақсатын алмастырмауы тиіс. Цифрлық құрал тек шығарманы түсінуге, салыстыруға, талқылауға көмектесетін қосымша мүмкіндік болғаны дұрыс. Негізгі назар мәтінді терең оқуға, авторлық идеяны тануға, кейіпкерлер әрекетін саралауға және оқушының жеке пікірін қалыптастыруға бағытталуы қажет.

Мысалы, оқушыларға белгілі бір шығарманың мазмұны бойынша қысқа бейнематериал дайындау, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас картасын құру, шығарма идеясына байланысты дәйексөздер жинақтау сияқты тапсырмалар ұсынуға болады. Осындай жұмыстар оқушының шығармашылық белсенділігін арттырып, әдеби материалды әртүрлі қырынан қарастыруына жағдай жасайды. Бірақ кез келген тапсырмада оқушының мәтінмен тікелей жұмыс жасауына басымдық берілгені маңызды.

Рухани-адамгершілік тәрбиеде ата-ана мен мектеп арасындағы ынтымақтастық та белгілі рөл атқарады. Әдебиет сабағында көтерілген отбасы, тәрбие, үлкенді құрметтеу, жауапкершілік сияқты мәселелер бала өмір сүріп отырған әлеуметтік ортамен сабақтас болғанда ғана терең нәтиже береді. Сондықтан мектепте кітап оқу мәдениетін қолдау, отбасылық оқу дәстүрін насихаттау, ата-ана мен балаға ортақ шығармалар ұсыну пайдалы. Мәселен, белгілі бір шығарманы бала ата-анасымен бірге оқып, кейін «Отбасымызбен оқыған кітап» тақырыбында пікір бөлісуі мүмкін. Мұндай жұмыс бала мен ата-ана арасындағы рухани байланысты күшейтіп, кітап төңірегінде мазмұнды әңгіме өрбітуге мүмкіндік береді.

Әдеби шығарманы оқыту арқылы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруда бағалау үдерісіне де назар аудару қажет. Оқушының рухани көзқарасын баға қою арқылы өлшеу дұрыс емес. Мұғалім баланың белгілі бір мәселе бойынша өзіндік пікірін айтуына, ойын дәлелдеуіне, мәтінге сүйене отырып қорытынды жасауына мүмкіндік бергені жөн. Бір мәселе бойынша оқушылардың пікірі әртүрлі болуы табиғи жағдай. Сондықтан бағалау кезінде олардың пікірінің мұғалім көзқарасына сәйкес келуіне емес, ойының негізділігіне, дәлеліне, мәтінді түсінуіне және мәдениетті түрде жеткізуіне назар аударған тиімді.

Рухани-адамгершілік тәрбие бір сабақтың немесе бір шығарманың аясында аяқталмайды. Бұл ұзақ әрі жүйелі педагогикалық үдеріс. Бір сабақта адалдық, келесі сабақта достық, үшінші сабақта отансүйгіштік туралы айтылғанымен, олардың барлығы адамның тұтас тұлғалық мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы қажет. Сондықтан мұғалім оқу жылы барысында оқытылатын шығармалардың тәрбиелік мазмұны арасындағы байланысты ескеріп, құндылықтарды жүйелі түрде сабақтастырғаны дұрыс.

Мәселен, әртүрлі шығармалардағы адалдық тақырыбын салыстыру, бірнеше кейіпкердің жауапкершілік ұстанымын қатар қарастыру, түрлі кезеңдердегі авторлардың адам туралы ойларын байланыстыру арқылы оқушы белгілі бір құндылықтың уақыт пен жағдайға қарамастан маңызын сақтайтынын түсінеді. Бұл әдебиетті жеке-жеке шығармалар жиынтығы ретінде емес, адамзаттың рухани тәжірибесін жеткізетін тұтас мәдени кеңістік ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазіргі жас ұрпақ ақпараттық ортаның ықпалында өмір сүреді. Әлеуметтік желілер, қысқа бейнематериалдар, жылдам ақпарат алмасу оқушының қабылдау ерекшелігіне әсер етіп отыр. Осындай жағдайда терең оқу, ойлану, мәселенің себебі мен салдарын саралау дағдыларын қалыптастырудың маңызы арта түседі. Әдеби шығарма баланы асықпай оқуға, кейіпкердің тағдырына үңілуге, бір мәселеге әртүрлі

қырынан қарауға үйретеді. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет сабағы қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында оқушының ішкі мәдениетін сақтайтын және дамытатын маңызды рухани орта болып табылады.

Көркем әдебиет оқушыға өмірдегі барлық мәселенің дайын шешімін бермейді. Керісінше, ол сұрақ қоюға, ойлануға, таңдау жасауға үйретеді. Кейіпкердің қатесін көрген бала сол әрекеттің салдары туралы ойланады, оның дұрыс қадамын көргенде адамдық қасиеттің құнын түсінеді. Сондықтан әдебиет арқылы тәрбиелеудің басты нәтижесі оқушының белгілі бір ережелерді жаттап алуы емес, өмірлік жағдайларда саналы шешім қабылдай алатын тұлға болып қалыптасуы деп қарастырылуы қажет.

Мұғалім көркем шығармадағы тәрбиелік идеяны оқушыға әсерлі жеткізу үшін оның өмірмен байланысын үнемі ескергені жөн. Әдебиеттегі адамгершілік мәселелер өмірден алшақ құбылыс емес. Достық, сенім, сатқындық, еңбек, жалқаулық, әділетсіздік, қайырымдылық, кешірім, отбасылық жауапкершілік сияқты құбылыстар оқушының күнделікті ортасында да кездеседі. Сондықтан мәтіндегі мәселені қазіргі өмірмен байланыстыра талдау оқушыға әдебиеттің өмірлік маңызын түсіндіреді.

Сонымен бірге ұлттық әдеби мұраны оқыту арқылы оқушы халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, мінезін, салт-дәстүрін танып, ұлттық мәдениетке құрметпен қарауды үйренеді. Ұлттық құндылықты қалыптастыру басқа мәдениеттерден оқшаулану емес, өзінің рухани негізін түсіне отырып, өзге халықтардың мәдениетіне де сыйластықпен қарау екенін түсіндіру маңызды. Әдебиет осы екі бағытты – ұлттық сана мен жалпыадамзаттық гуманизмді – табиғи түрде ұштастыра алады.

Қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімі осы мүмкіндікті орынды пайдалана білсе, әрбір көркем шығарма оқушы үшін тек оқу бағдарламасындағы тақырып емес, өмір туралы ойлануға себеп болатын рухани мектепке айналады. Мұғалім мәтінді терең талдау, проблемалық сұрақ қою, пікірталас ұйымдастыру, шығармашылық жұмыс, рөлдік ойын, рефлексия, салыстыру, өмірлік жағдаяттармен байланыстыру сияқты тәсілдерді сабақ мақсатына сай қолданғанда оқушының рухани дүниесіне әсер ету мүмкіндігі артады.

Қорытынды. Әдеби шығармаларды оқыту арқылы оқушының рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру – қазақ әдебиеті пәнінің негізгі тәрбиелік міндеттерінің бірі. Көркем әдебиет адамның мінез-құлқын, дүниетанымын, сезімін, ар-ожданын, адам мен қоғамға деген көзқарасын қалыптастыруға ықпал ететін қуатты құрал болып табылады. Әдеби шығармадағы кейіпкерлер тағдырын, олардың әрекеті мен таңдауларын саралау барысында оқушы жақсылық пен жамандықты, адалдық пен өтірікті, жауапкершілік пен немқұрайлылықты, мейірім мен қатігездікті салыстырып, өзіндік құндылық бағдарын қалыптастырады.

Әдебиеттің тәрбиелік әсері шығарманың мазмұнын жай ғана баяндаумен емес, оқушыны ойландыратын және әрекетке жетелейтін әдістерді қолданумен артады. Проблемалық сұрақтар, пікірталас, кейіпкерге хат жазу, рөлдік ойын, шығармашылық жұмыс, рефлексия және өмірлік жағдаяттарды талдау сияқты тәсілдер оқушыны белсенді ойлауға, өз пікірін дәлелдеуге және өзгенің көзқарасын құрметтеуге үйретеді. Мұндай жұмыс барысында бала көркем шығармадағы адамгершілік идеяны дайын қағида ретінде қабылдамай, оны өзінің өмірлік тәжірибесімен байланыстырып түсінеді.

Қазақ әдебиетінің бай мұрасы жас ұрпақты ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеуге мол мүмкіндік береді. Абайдың адамгершілік идеялары, Ыбырайдың еңбек пен білімге үндеген шығармалары, Шәкәрімнің ар ілімі, Мағжанның елдік рухы, Мұхтар Әуезов шығармаларындағы адам мен қоғам мәселелері және басқа да қаламгерлердің мұрасы оқушының рухани дамуына қызмет ете алады. Мұғалім осы мұраны заман талабына сай әдістемелік тәсілдермен ұштастырғанда әдебиет сабағының тәрбиелік маңызы тереңдей түседі.

Демек, әдебиет сабағының түпкі мақсаты көркем шығарманың мазмұнын меңгертумен ғана шектелмеуі керек. Негізгі мақсат – оқушыны адамды түсінетін, өз әрекетіне жауап бере алатын, ар мен әділетті жоғары қоятын, ұлттық мәдениетін құрметтейтін, мейірімді, ойлы және рухани бай тұлға ретінде қалыптастыру. Осындай жүйелі тәрбие ғана білімді адамның бойындағы адамгершілік қасиеттерді нығайтып, қоғамның рухани дамуына үлес қоса алатын саналы азамат тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: Өнер, 2020.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Мектеп, 2019.
3. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Атамұра, 2020.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
5. Әуезов М. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2015.
6. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы: Атамұра, 2018.
7. Қабатай Б.Т., Рахметова Р.С. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018.
8. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2002.
9. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1991.
10. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА КЕЙІПКЕР БЕЙНЕСІН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бегова Гульнара Асановна

*КТУ «Общеобразовательной школы №14 им Дм. Карбышева
отдела образования города Рудного» УОАКО
директор, педагог казахского языка и литературы*

Аннотация. Мақалада қазақ әдебиеті сабақтарында көркем шығарма кейіпкерлерінің бейнесін талдау арқылы оқушылардың құндылық бағдарын қалыптастырудың педагогикалық және әдістемелік мүмкіндіктері қарастырылады. Әдеби кейіпкердің мінезі, іс-әрекеті, дүниетанымы, адамгершілік ұстанымы, әлеуметтік ортамен қарым-қатынасы оқушының тұлғалық дамуына әсер ететін маңызды тәрбиелік құрал ретінде сипатталады. Көркем мәтінді оқыту барысында кейіпкер әрекетіне баға беру, оның шешімдерінің себеп-салдарын анықтау, жағымды және жағымсыз қасиеттерін салыстыру, өмірлік ұстанымын бүгінгі қоғам құндылықтарымен байланыстыру оқушылардың сыни ойлауын, өзіндік пікірін, моральдық тандау жасау қабілетін жетілдіретіні талданады. Сонымен қатар сабақ барысында қолдануға болатын сұрақ-жауап, салыстырмалы талдау, проблемалық жағдаят, кейіпкерге хат, пікірталас, шығармашылық тапсырма, рефлексия әдістерінің тиімділігі көрсетіледі. Кейіпкер бейнесін талдау ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды оқушы санасына сіңірудің, әдеби білім мен тәрбиені өзара ұштастырудың маңызды жолы ретінде қарастырылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушыға тек білім берумен шектелу жеткіліксіз. Мектептің басты міндеттерінің бірі – ұлттық мәдениетті құрметтейтін, адамгершілік қасиеттерді бағалайтын, өз ойын дәлелдей алатын, қоғамдағы құбылыстарға саналы көзқарас қалыптастырған тұлға тәрбиелеу. Осы тұрғыдан алғанда қазақ әдебиеті пәнінің тәрбиелік әлеуеті ерекше. Әдеби шығарма адам өмірін, қоғамның болмысын, тұлғаның ішкі жан дүниесін көркем бейнелер арқылы танытады. Оқушы көркем шығарманы оқу арқылы кейіпкерлердің тағдырын, әрекетін, тандауын, қуанышы мен қайғысын сезінеді, олардың өмірлік ұстанымына баға береді. Бұл үдеріс оқушының дүниетанымына, мінез-құлқына, құндылықтық бағдарларына тікелей ықпал етеді.

Қазақ әдебиетін оқыту барысында мұғалімнің алдына қойылатын маңызды міндеттердің бірі – шығарманы жай ғана мазмұндатып қою емес, оның идеялық-көркемдік мәнін оқушының өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып меңгерту. Әсіресе кейіпкер бейнесін жан-жақты талдау арқылы оқушы адам мінезінің күрделілігін түсінеді, жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен арамдықтың, еңбекқорлық пен жалқаулықтың, әділдік пен әділетсіздіктің ара-жігін ажыратуға үйренеді. Кейіпкердің белгілі бір жағдайда жасаған тандауы оқушыға ой салып, өзінің сол жағдайдағы ықтимал әрекетін салыстыруға мүмкіндік береді. Осы арқылы әдебиет сабағы тұлғалық тәрбие алаңына айналады.

Құндылық бағдар дегеніміз – адамның өмірдегі маңызды ұғымдар мен ұстанымдарға саналы түрде қатынас білдіруі, белгілі бір моральдық және әлеуметтік құндылықтарды басшылыққа алуы. Оқушының құндылық бағдарын қалыптастыру ұзақ мерзімді педагогикалық үдеріс. Ол тек тәрбие сағаттарында немесе арнайы іс-шараларда ғана жүзеге аспайды. Әр пәннің мазмұны арқылы оқушының дүниетанымы, қарым-қатынасы, жауапкершілігі, мәдениеті қалыптасады. Ал әдебиет пәні адамдық қасиеттерді тікелей көркем бейнелер арқылы ұғындыру мүмкіндігімен ерекшеленеді.

Көркем шығармадағы кейіпкер – белгілі бір дәуірдің, қоғамның, ортаның өкілі болумен қатар, адамзатқа ортақ мінез бен құндылықтардың көркем тұлғасы. Мысалы, қазақ әдебиетіндегі Абай, Құнанбай, Бақтығұл, Қараш-Қараш оқиғасындағы кейіпкерлер, Баян, Қозы мен Баян, Қыз Жібек пен Төлеген, Ақан сері, Біржан, Ұлпан, Қамар, Ботагөз және басқа да көптеген образдар арқылы оқушы адам болмысының әртүрлі қырларын таниды. Мұндай кейіпкерлерді талдағанда оқушыға дайын баға ұсынудан гөрі, оның әрекетіне дәлелдер келтіре отырып өзіндік пікір айтуға жағдай жасау тиімді.

Мәселен, кейіпкерді «жақсы» немесе «жаман» деп біржақты сипаттау оқушының терең ойлауына мүмкіндік бермейді. Оның орнына «Кейіпкердің бұл әрекетке баруына не себеп болды?», «Оның тандауы дұрыс болды ма?», «Бұл шешім басқа адамдарға қалай әсер етті?», «Кейіпкердің орнында сен болсаң қандай шешім қабылдай едің?», «Оның әрекетін қазіргі қоғамдағы қандай құндылықпен байланыстырар едің?» деген сұрақтар арқылы оқушы шығарманың ішкі мазмұнына тереңдейді. Осындай сұрақтар оқушының мәтінді түсінуін ғана емес, моральдық пайымдауын да дамытады.

Кейіпкер бейнесін талдау барысында оқушы автордың кейіпкерді қандай тәсілдер арқылы жасағанын анықтайды. Кейіпкердің портреті, сөзі, іс-әрекеті, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы, ішкі монологы, авторлық мінездемесі арқылы оның тұлғалық болмысы ашылады. Мұғалім осы ерекшеліктерді талдата отырып, оқушыға кейіпкердің мінезін мәтіннен дәлелмен көрсетуге үйретуі қажет. Бұл жерде «Менің ойымша» деген пікірдің артында міндетті түрде көркем мәтіннен алынған дәлел болуы маңызды. Осылайша оқушы негізсіз баға беруден дәлелді тұжырым жасауға көшеді.

Мәтінге сүйене отырып ой айту дағдысы оқушының сыни ойлау қабілетін қалыптастырады. Кейіпкердің әрекетін бағалау барысында оқушы өз құндылықтарын да байқамай салыстырады. Мәселен, кейіпкердің ата-анаға құрметі, туған жерге сүйіспеншілігі, достыққа адалдығы, ел алдындағы жауапкершілігі, еңбекке көзқарасы немесе әділетсіздікке қарсылығы талданғанда оқушы бұл ұғымдарды тек теориялық түсінік ретінде емес, нақты әрекеттер арқылы таниды. Сондықтан әдеби кейіпкер тәрбиелік ұғымдарды өмірлік мысалмен түсіндіретін көркем құрал болып табылады.

Қазақ әдебиетіндегі көптеген шығармалардың өзегінде ұлттық құндылықтар жатыр. Үлкенді құрметтеу, кішіге қамқор болу, ар-намысты жоғары ұстау, сөзге тоқтау, ел бірлігін сақтау, туған жерді қадірлеу, отбасылық жауапкершілік, қонақжайлық, мәрттік, намыс, адал еңбек секілді құндылықтар кейіпкерлер әрекеті арқылы көрінеді. Мұғалім осындай құндылықтарды шығарма мазмұнынан табиғи түрде ашып көрсетуі керек. Егер құндылықты мәтіннен бөлек дайын ұғым ретінде түсіндіре берсек, оқушы оны жаттанды ақпарат ретінде қабылдауы мүмкін. Ал кейіпкер тағдырымен байланыстырып талдау оқушының сезіміне және санасына қатар әсер етеді.

Мысалы, Абай шығармашылығын оқыту кезінде оның өлеңдері мен қара сөздеріндегі «толық адам» идеясына қатысты әділет, рақым, еңбек, ғылым, талап, ар-ұят секілді ұғымдарды кейіпкерлік және тұлғалық талдау элементтерімен байланыстыруға болады. Оқушы Абайдың адамға қойылатын талаптарын қазіргі заман жасөспірімінің қасиеттерімен салыстырып, өз бойындағы қасиеттерге рефлексия жасайды. Мұндай жұмыс әдеби мұраны бүгінгі өмірмен сабақтастырып, оқушының тұлғалық дамуына ықпал етеді.

Мұхтар Әуезов шығармаларындағы кейіпкерлерді талдау да құндылық қалыптастыруға мол мүмкіндік береді. «Абай жолы» романындағы Абай мен Құнанбай бейнесін салыстырғанда оларды тек бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлер ретінде сипаттау жеткіліксіз. Олардың өмір сүрген ортасы, қоғамдық орны, билік пен әділет туралы түсінігі, отбасылық жауапкершілігі, мінезіндегі қайшылықтар қарастырылуы қажет. Оқушы екі кейіпкердің де күрделі тұлға екенін түсініп, адамның әрекетін белгілі бір тарихи-әлеуметтік ортадан бөлек қарауға болмайтынын ұғынады. Бұл тарихи сана мен объективті ойлауды дамытады.

Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Бердібек Соқпақбаев, Оралхан Бөкей, Дулат Исабеков шығармаларындағы кейіпкерлер де оқушының өмірлік құндылықтарын қалыптастыруға ықпал ете алады. Әсіресе жасөспірімдерге жақын кейіпкерлерді талдау оқушының сабаққа қызығушылығын арттырады. Бердібек Соқпақбаевтың Қожасы оқушыға өзіндік мінезі, қателігі, арманы, ішкі толғанысы арқылы жақын. Қожаны тек тәртіпсіз бала ретінде бағалау шығарма идеясын толық ашпайды. Оның бойындағы шынайылық, өзгеруге ұмтылу, өзін-өзі сынау, әділеттілікке деген талпыныс сияқты қасиеттерді де талдау қажет. Бұл оқушыға «адам қателесуі мүмкін, бірақ өзінің қателігін түсініп, түзелуге ұмтылуы маңызды» деген құндылықтық тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиет сабағында кейіпкер бейнесін талдаудың тағы бір маңызды қыры – оқушыны эмпатияға үйрету. Эмпатия – басқа адамның сезімін түсіну, оның жағдайына өзін қоя білу қабілеті. Көркем шығарманы оқу барысында оқушы түрлі тағдырлармен танысады. Бір кейіпкердің жалғыздығын, екінші кейіпкердің қуанышын, үшіншісінің әділетсіздікке ұшырауын сезіну арқылы оқушы эмоционалдық тұрғыда дамиды. Мұғалім «Бұл сәтте кейіпкер қандай күйде болды?», «Оны қандай сезімдер мазалады?», «Оған кім және қалай қолдау көрсете алар еді?» деген сұрақтар қою арқылы оқушының кейіпкерге эмоциялық тұрғыдан үңілуіне жағдай жасай алады.

Кейіпкер бейнесін талдау арқылы құндылық қалыптастыруда салыстыру әдісінің де маңызы зор. Оқушылар бір шығармадағы екі кейіпкерді немесе әртүрлі шығармалардағы ұқсас мінезді тұлғаларды салыстыра алады. Мысалы, олардың мақсаттары, таңдауы, мінез ерекшеліктері, қоғамға көзқарасы, қиындықты жеңу тәсілдері салыстырылады. Салыстыру нәтижесінде оқушы «қай кейіпкердің әрекеті маған жақын және неге?», «кімнің шешімі адамгершілік тұрғысынан негізді?», «екі кейіпкердің ортақ құндылығы қандай?» деген сұрақтарға жауап береді. Бұл жұмыс барысында оқушы өзіндік дүниетанымын қалыптастырып, өз ұстанымын нақтылауға үйренеді.

Кейіпкер бейнесін талдау барысында оқушының өзіндік пікірін қалыптастыруға мүмкіндік беретін әдістердің бірі – проблемалық сұрақтар қою. Проблемалық сұрақтар дайын жауапты талап етпейді, керісінше оқушыны ойлануға, дәлел іздеуге, кейіпкер әрекетіне әр қырынан қарауға жетелейді. Мысалы, «Кейіпкердің бұл шешімін ақтауға бола ма?», «Егер оқиға қазіргі уақытта орын алса, кейіпкердің әрекеті өзгерер ме еді?», «Қандай жағдайда оның таңдауы дұрыс деп есептелуі мүмкін?», «Кейіпкердің бойындағы қай қасиет оның тағдырына көбірек әсер етті?» деген сұрақтар оқушыларды терең талдауға бағыттайды. Мұндай тапсырмалар арқылы бала көркем мәтіндегі оқиғаларды өмірмен байланыстырып, адам әрекетінің себеп-салдарын түсінуге үйренеді.

Құндылық бағдарын қалыптастыруда пікірталас әдісінің тиімділігі де жоғары. Әдеби шығармаларда бір ғана дұрыс шешіммен шектелмейтін күрделі мәселелер көп кездеседі. Мұндай жағдайда оқушыларға кейіпкер іс-әрекетіне қатысты қарама-қарсы пікірлер ұсынылып, әр топ өз көзқарасын мәтіндік дәлелдер арқылы қорғауы мүмкін. Пікірталас кезінде оқушылар қарсы тараптың ойын тыңдауға, өз ойын жүйелі жеткізуге, пікір айырмашылығына құрметпен қарауға дағдыланады. Бұл өз кезегінде толеранттылық, жауапкершілік, өзара сыйластық сияқты құндылықтарды қалыптастырады.

Мұғалім пікірталас ұйымдастырғанда оның тек жарысқа айналып кетпеуіне назар аударуы қажет. Негізгі мақсат – қай топтың жеңгенін анықтау емес, мәселені әр қырынан қарастыру, дәлелді ой айту және белгілі бір құндылықтық қорытындыға келу. Мысалы, бір топ кейіпкердің шешімін тарихи жағдаймен түсіндірсе, екінші

топ оны адамгершілік нормалары тұрғысынан бағалай алады. Сабақ соңында мұғалім оқушылардың түрлі көзқарастарын жинақтап, шығармадағы мәселенің күрделілігін көрсетеді. Осылайша оқушы бір мәселенің бірнеше шешімі болуы мүмкін екенін түсінеді.

Кейіпкер бейнесін зерттеуде «кейіпкерге хат» әдісі оқушылардың шығармашылық және рефлексиялық қабілетін дамытатын тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Бұл тапсырмада оқушы белгілі бір кейіпкерге хат жазып, оның әрекетіне өз көзқарасын білдіреді, кеңес береді немесе сұрақ қояды. Мысалы, «Сенің орнында болсам...», «Сенің бұл шешіміңе менің көзқарасым...», «Мен сенен мына қасиетті үйренер едім...» деген бағыттар оқушының кейіпкермен ішкі диалог орнатуына мүмкіндік береді. Бұл әдіс көркем шығарманы эмоциялық тұрғыдан қабылдауды күшейтеді.

Кейіпкер атынан күнделік жазу да құндылықтарды қалыптастыруда нәтижелі. Оқушы белгілі бір оқиғаға кейіпкер көзқарасымен қарап, оның ішкі сезімін, күдігін, үмітін, қорқынышын, шешімін сипаттайды. Мұндай жұмыс барысында ол шығарманың оқиғасын қайталап қана қоймай, кейіпкер психологиясын түсінуге талпынады. Мысалы, кейіпкер қиын таңдау алдында тұрған жағдайда оқушы оның ойларын күнделік түрінде жазса, мінездің ішкі себептерін тереңірек сезінеді. Бұл әрекет эмоциялық интеллектінің, эмпатияның және өзіндік рефлексияның қалыптасуына ықпал етеді.

Қазақ әдебиеті сабағында кейіпкер бейнесін талдауға арналған шығармашылық тапсырмалардың тағы бірі – кейіпкердің құндылықтар картасын жасау. Оқушылар кейіпкер үшін маңызды болған ұғымдарды анықтайды. Мысалы, отбасы, достық, ар-намыс, еркіндік, білім, байлық, билік, махаббат, туған жер, әділдік сияқты ұғымдарды таңдап, олардың кейіпкер өміріндегі орнын дәлелдейді. Осыдан кейін оқушы өз құндылықтарымен салыстыра алады. «Кейіпкердің ең басты үш құндылығы қандай?», «Мен үшін маңызды үш құндылық қандай?», «Біздің ұқсастығымыз бен айырмашылығымыз неде?» деген тапсырмалар баланың өзін-өзі тануына да көмектеседі.

Мұндай тапсырмаларды орындауда оқушыға құндылықты жай атау жеткіліксіз екенін түсіндіру маңызды. Әрбір тұжырым нақты әрекетпен немесе мәтін үзіндісінің мазмұнымен негізделуі қажет. Мысалы, оқушы кейіпкер үшін «достық маңызды» десе, оның қай әрекеті арқылы көрінгенін түсіндіреді. Бұл тәсіл әдеби талдау мәдениетін қалыптастырады және оқушының дәлелді жауап беру дағдысын жетілдіреді.

Кейіпкерді сипаттауда дәстүрлі кестелер мен графикалық ұйымдастырушыларды да тиімді пайдалануға болады. Кейіпкердің «сөзі – ісі – мінезі – құндылығы» байланысын көрсетуге арналған кесте оқушының ойын жүйелейді. Бір бағанда кейіпкердің маңызды сөзі немесе пікірі, екінші бағанда оның іс-әрекеті, үшінші бағанда осы әрекеттен байқалатын мінез қасиеті, төртінші бағанда сол қасиетке сәйкес құндылық жазылады. Мысалы, «шынықтық айту – әділ әрекет – адал мінез – әділет құндылығы» деген тәрізді байланыс жасалады. Осы арқылы оқушы көркем мәтіндегі құндылықтың қалай көрініс табатынын нақты түсінеді.

Әдеби шығарманы оқытудың маңызды міндеттерінің бірі – оқушының мәтінді бағалау дағдысын дамыту. Бағалау дегеніміз кейіпкерді сынау немесе мадақтау ғана емес. Ол белгілі бір әрекеттің себебін түсіну, оның салдарын анықтау, адамгершілік тұрғысынан пайымдау, альтернативті шешім ұсыну және жеке көзқарасын негіздеу дегенді білдіреді. Сондықтан мұғалім «Бұл кейіпкер жақсы ма, жаман ба?» деген қарапайым сұрақтан гөрі «Оның әрекетінің қандай жағымды және жағымсыз салдары болды?», «Қандай басқа шешім қабылдауға болар еді?», «Бұл шешім оның қандай құндылықты бірінші орынға қойғанын көрсетеді?» деген сұрақтарды қолданғаны тиімді.

Кейіпкер бейнесін талдау барысында оқушылардың жас ерекшелігін ескеру қажет. Орта буын оқушылары үшін кейіпкердің нақты әрекеті, мінезі, сезімі мен таңдауы маңызды болса, жоғары сыныпта философиялық, әлеуметтік, тарихи мәселелерді тереңірек талдауға мүмкіндік бар. Мысалы, 5–7-сынып оқушыларымен адалдық, достық, еңбекқорлық, отбасы, мейірімділік секілді ұғымдарды қарастыру қолайлы. Ал 8–11-сыныпта ар мен парыз, жеке тұлға мен қоғам, еркіндік пен жауапкершілік, ұлттық мүдде, тарихи таңдау, адамгершілік қайшылықтар тәрізді күрделі ұғымдарды талдауға болады.

Оқушының жас ерекшелігімен қатар оның өмірлік тәжірибесін де ескеру маңызды. Кейбір көркем шығармалардағы жағдайлар оқушыға алыс болуы мүмкін. Мәселен, тарихи шығармадағы билік қатынастары немесе дәстүрлі қоғамдағы әлеуметтік нормалар қазіргі жасөспірім үшін түсініксіз болуы ықтимал. Мұндай жағдайда мұғалім тарихи контексті қысқаша түсіндіріп, сол жағдайды бүгінгі өмірдегі ұқсас құбылыстармен байланыстыруы тиіс. Бұл әдіс оқушыға кейіпкер әрекетінің себебін объективті бағалауға көмектеседі.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлғалар бейнесін талдау ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда ерекше орын алады. Батырлар жыры мен тарихи жырлардағы кейіпкерлер арқылы елдік, ерлік, отансүйгіштік, намыс, бірлік, туған жерге адалдық құндылықтары көрінеді. Дегенмен батыр бейнесін тек ерлік әрекеттерімен шектеу жеткіліксіз. Оның ел алдындағы жауапкершілігін, жақындарына қатынасын, шешім қабылдау ерекшелігін, жеке мүдде мен қоғамдық мүддені қалай ұштастырғанын талдау қажет.

Мысалы, эпостық шығармалардағы батыр бейнесін қарастырғанда «Батырдың басты күші неде?», «Оның жеңісіне тек дене күші әсер етті ме?», «Оның қандай қасиеттері ел мүддесін қорғауға мүмкіндік берді?», «Бүгінгі қоғамда батырлық ұғымын қалай түсінеміз?» деген сұрақтар оқушыны дәстүрлі түсінікті қазіргі құндылықтармен байланыстыруға жетелейді. Оқушы батырлықтың тек жаумен күресу емес, қиындық алдында жауапкершілік таныту, әлсізге көмектесу, қоғамға пайда келтіру, өз ұстанымына адал болу сияқты мазмұнын түсіне бастайды.

Лиро-эпостық жырлардағы кейіпкерлерді талдау барысында махаббат, адалдық, таңдау еркіндігі, ата-ана алдындағы парыз, дәстүр мен жеке тұлғаның қалауы арасындағы қайшылықтарды қарастыруға болады. Мұндай

тақырыптар жасөспірімдердің қызығушылығын туғызады, себебі олар адамның жеке таңдауы мен қоғам талаптары арасындағы қарым-қатынасты түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалім кейіпкерлердің әрекетін қазіргі заман нормаларымен ғана өлшемей, шығарманың тарихи кезеңін де назарда ұстауы тиіс. Осылайша оқушылар тарихи-мәдени салыстыру жасауға үйренеді.

Қазақ прозасындағы әйел кейіпкерлер бейнесін талдау да үлкен тәрбиелік мәнге ие. Ұлпан, Қамар, Ақбілек, Шұға сияқты кейіпкерлер арқылы адамның рухани күші, ерік-жігері, тағдырмен күресі, әлеуметтік орта ықпалы, әйелдің қоғамдағы орны сияқты мәселелерді қарастыруға болады. Мұндай образдарды талдағанда оқушы тек оқиға желісін емес, кейіпкердің ішкі өзгерісін, қоғамға қатынасын, таңдауларын және сол таңдаулардың салдарын зерттейді. Бұл оқушылардың адам тағдырына құрметпен қарауын, әлеуметтік мәселелерді түсінуін және моральдық жауапкершілігін қалыптастырады.

Кейіпкердің өзгеру динамикасын талдау әсіресе маңызды. Көркем шығарма барысында кейіпкердің мінезі бір қалыпта қалмайды. Ол оқиғалардың әсерінен өзгереді, қателеседі, тәжірибе жинайды, белгілі бір шешімге келеді. Мұғалім оқушыларға «Кейіпкер шығарманың басында қандай еді?», «Оған қандай оқиға әсер етті?», «Оның көзқарасы қалай өзгерді?», «Бұл өзгерістің негізгі себебі неде?» деген сұрақтар беру арқылы тұлғаның даму жолын талдата алады. Мұндай тапсырмалар оқушыға адамның өз мінезін өзгертуге, қателіктен сабақ алуға, өзін жетілдіруге қабілетті екенін ұғындырады.

Кейіпкердің ішкі өзгерісін талдау барысында Бердібек Соқпақбаевтың Қожа бейнесін мысал етуге болады. Қожа шығарманың басында тентек, кейде асығыс шешім қабылдайтын, тәртіп бұзатын оқушы ретінде көрінгенімен, оның ішкі әлеміне үңілгенде әділдікке ұмтылысы, сезімталдығы, өзін өзгертуге деген талпынысы байқалады. Кейіпкердің өзін-өзі сынауы оқушыға рефлексияның маңызын танытады. Осы тұрғыдан Қожа бейнесі арқылы «өз ісіне жауап беру», «қателікті мойындау», «жаксы адам болуға ұмтылу» құндылықтарын талдауға болады.

Оралхан Бөкей шығармаларындағы кейіпкерлерді талдау барысында адам мен табиғаттың байланысын, жалғыздық, рухани тазалық, арман, туған жерге сүйіспеншілік сияқты құндылықтарды ашуға болады. Жазушы кейіпкерлерінің ішкі әлемі күрделі, сондықтан оқушыларды шығармадағы детальдарға, пейзажға, ішкі монологқа назар аударуға үйрету қажет. Кейіпкердің табиғатқа қарым-қатынасы да оның дүниетанымын көрсететінін оқушы түсінген кезде әдеби мәтінді терең қабылдай бастайды.

Әдеби шығарманы сахналау арқылы да кейіпкер бейнесін терең талдауға мүмкіндік бар. Оқушылар белгілі бір эпизодты рөлге бөліп ойнағанда кейіпкердің сөзіне ғана емес, оның эмоциясына, дауыс ырғағына, әрекетіне назар аударады. Рөлге ену барысында «Неге мен бұл сөзді айттым?», «Кейіпкер осы кезде нені сезінді?», «Оның мақсаты қандай болды?» деген сұрақтарға жауап іздейді. Бұл тәсіл мәтінді эмоционалдық тұрғыдан меңгертуге және кейіпкер психологиясын түсінуге көмектеседі.

Сахналаудан кейін рефлексия ұйымдастыру аса маңызды. Оқушылар рөл орындау барысында кейіпкерге деген көзқарасының өзгерген-өзгермегенін, қандай қасиеттерін бұрын байқамағанын айтып береді. Бір кейіпкерді әртүрлі оқушының сомдауы да қызықты нәтиже береді. Себебі әр оқушы кейіпкер мінезін өзінше қабылдайды. Мұндай салыстыру әдебиеттің көпқырлылығын және әр оқырманның мәтінді өзіндік тұрғыдан түсіндіре алатынын көрсетеді.

Кейіпкер бейнесін талдау арқылы құндылық бағдарын қалыптастыруда мұғалімнің ұстанымы шешуші рөл атқарады. Мұғалім оқушыға өзінің пікірін күштеп таңбауы қажет. Егер педагог кейіпкер туралы алдын ала дайын бағаны ғана дұрыс деп қабылдаса, оқушының дербес ойлауына кедергі жасайды. Сондықтан мұғалім бағыттаушы, сұрақ қоюшы, пікір алмасуды ұйымдастырушы рөлін атқарғаны дұрыс. Оқушының пікірі мәтінге негізделсе, ол мұғалім көзқарасынан өзгеше болса да қабылдануы тиіс.

Әдебиет сабағында оқушының еркін пікір білдіруіне психологиялық қауіпсіз орта қалыптастыру маңызды. Кейіпкердің моральдық таңдауы туралы сұрақтар оқушының жеке өмірлік тәжірибесіне де әсер етуі мүмкін. Мұғалім оқушылардың пікірін сынамай, бір-бірін тыңдауға, дәлелге құрметпен қарауға үйретуі қажет. Мұндай ортада оқушы сабаққа белсенді қатысып, өз ойын ашық айтуға дағдыланады.

Құндылық қалыптастыру барысында мұғалім дайын тәрбиелік қорытындыны сабақ соңында ғана айтып бермеуі керек. Оқушы сол қорытындыға өзі келуі қажет. Мұғалім сұрақтар мен тапсырмалар арқылы бағыт береді. Мысалы, шығарма соңында «Бұл шығарма саған қандай ой салды?», «Қай кейіпкердің әрекеті есінде қалды?», «Өзің үшін қандай өмірлік сабақ алдың?», «Қандай құндылықты маңызды деп түсіндің?» деген рефлексиялық сұрақтар берілуі мүмкін. Осындай сұрақтар оқушының мәтін мазмұнын жеке тәжірибесімен байланыстыруына көмектеседі.

Рефлексия барысында шағын эссе, бір сөйлемдік қорытынды, «Мен бұрын..., енді...», «Кейіпкерден үйренгенім...», «Мен үшін маңызды болған ой...» тәрізді жазбаша тапсырмаларды қолдану нәтижелі. Жазбаша рефлексия барысында оқушының ішкі көзқарасы анық көрінеді. Мұғалім оны бағалау құралы ретінде ғана емес, оқушының құндылықтық даму динамикасын байқау тәсілі ретінде қолдана алады.

Құндылықтық нәтижені бір сабақпен өлшеу қиын. Себебі құндылық адамның ұзақ мерзімді тәжірибесі мен тәрбиесі арқылы қалыптасады. Сондықтан қазақ әдебиеті сабақтарында кейіпкер талдауына жүйелі түрде мән беру қажет. Әр шығармадан кейін оқушылар кейіпкердің әрекетін талдап, құндылықтарды анықтап, өзіндік пікір айтып отырса, уақыт өте олардың моральдық пайымдау қабілеті тереңдей түседі.

Педагог-зерттеуші үшін бұл бағыттағы жұмысты зерттеу нысанына айналдыру да маңызды. Мұғалім сабақтағы әдістердің тиімділігін бақылау үшін бастапқы және қорытынды сауалнама, оқушы рефлексиясы, шығармашылық жұмыстар, бақылау парақтары, салыстырмалы талдау нәтижелері сияқты деректерді қолдана

алады. Мысалы, зерттеу басында оқушылардың кейіпкер әрекетіне бір-екі сөзбен ғана баға беретіндігі байқалса, белгілі бір уақыттан кейін олардың дәлел келтіру, себеп-салдар байланысын түсіндіру және құндылық тұрғысынан қорытынды жасау қабілетінің өзгеруін бақылауға болады.

Педагогикалық зерттеуде сандық көрсеткіштермен қатар сапалық деректер де маңызды. Оқушының эссесіндегі ой тереңдігі, кейіпкерге берілген бағаның дәлелділігі, рефлексиядағы өзгерістер, пікірталастағы белсенділік – бұлардың барлығы мұғалімге қолданылған әдістердің нәтижесін анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты педагог-зерттеуші әр сабақтан кейін қысқаша рефлексия жүргізіп, қай әдіс тиімді болғанын, қандай қиындық кездескенін, келесі сабақта нені өзгерту керектігін белгілеп отырса, оқыту сапасы артады.

Кейіпкер бейнесі арқылы құндылық қалыптастыру оқушының тек әдеби білімін емес, өмірлік дағдыларын да дамытады. Кейіпкердің әрекетін талдай отырып, оқушы таңдау жасауды, шешімнің салдарын болжауды, өзге пікірді тыңдауды, өз ойын дәлелдеуді, эмоционалдық жағдайды түсінуді үйренеді. Бұлар мектеп қабырғасынан тыс өмірде де қажет болатын маңызды дағдылар. Сондықтан әдебиет сабағының нәтижесін тек шығарма мазмұнын білу немесе әдеби терминдерді меңгерумен шектеуге болмайды.

Қазақ әдебиеті сабақтарында кейіпкер бейнесін құндылық тұрғысынан талдау оқушылардың ұлттық болмысына да әсер етеді. Ұлттық әдебиет арқылы бала өз халқының тарихи жадын, дүниетанымын, өмір салтын, рухани тәжірибесін таниды. Әдеби кейіпкерлердің өмірі арқылы өткен ұрпақтың қандай мәселелермен бетпе-бет келгенін, нені қадірлегенін, қандай ұстанымдарды жоғары қойғанын түсінеді. Бұл ұлттық мәдениетке құрмет сезімін қалыптастырады.

Сонымен бірге ұлттық құндылықтарды жалпыадамзаттық құндылықтардан бөліп қарастыру дұрыс емес. Адалдық, әділеттілік, мейірімділік, жауапкершілік, отбасыға құрмет, туған жерге сүйіспеншілік сияқты ұғымдар ұлттық мәдениетпен сабақтас болғанымен, жалпыадамзаттық сипатқа да ие. Қазақ әдебиетіндегі кейіпкерлерді талдау арқылы оқушы осы екі деңгейдің өзара байланысын түсінеді. Ұлттық әдебиет арқылы адамзатқа ортақ рухани мәселелерге көзқарас қалыптасады.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында жасөспірім түрлі ақпараттық ықпалдарға тап болады. Әлеуметтік желі, интернет, бұқаралық мәдениет оның көзқарасына ықпал етеді. Осындай жағдайда әдеби мәтінге терең үңілу, кейіпкердің әрекетін байыппен талдау, асығыс қорытынды жасамау дағдысы ерекше маңызға ие. Әдебиет сабағында қалыптасқан сыни ойлау оқушыға өмірдегі ақпаратты да талдап қабылдауға көмектеседі.

Кейіпкердің іс-әрекетін әртүрлі қырынан талдау оқушыны стереотипті ойлаудан сақтайды. Адамды тек бір әрекетімен бағалауға болмайтынын, әрбір шешімнің артында белгілі бір себеп, орта, тәжірибе және психологиялық жағдай болуы мүмкін екенін түсіндіреді. Бұл оқушылардың қарым-қатынас мәдениетіне де оң ықпал етеді. Олар өз ортасындағы адамдарға түсіністікпен қарап, пікір қайшылығына сабырмен қарауға дағдыланады.

Сонымен қатар көркем шығармадағы жағымсыз кейіпкерлер де тәрбиелік тұрғыдан маңызды. Оларды тек жамандықтың символы ретінде қабылдатудың орнына, олардың әрекеті қандай салдарға әкелгенін, не себепті ондай таңдау жасағанын талдау керек. Кейде жағымсыз кейіпкердің әрекеті арқылы оқушы жауапсыздықтың, ашкөздіктің, мансапқорлықтың, қызғаныштың немесе әділетсіздіктің салдарын анық көреді. Бұл контраст әдісі арқылы жағымды құндылықтардың маңызы тереңірек ашылады.

Кейіпкер бейнесін талдау барысында мұғалім оқушының тек әдеби білімін ғана емес, оның тұлғалық көзқарасын да назарда ұстауы қажет. Өйткені көркем мәтінді қабылдау әр оқушыда әртүрлі жүреді. Бір оқушы кейіпкердің батылдығын жоғары бағаласа, екіншісі оның жауапкершілігіне, үшіншісі адамгершілік қасиетіне назар аударуы мүмкін. Осындай әртүрлі пікірлерді сабақ барысында ұштастыру арқылы мұғалім оқушыларға адамның мінезі мен әрекетін бір ғана өлшеммен бағалауға болмайтынын түсіндіреді. Бұл олардың ойлау икемділігін дамытып, өзге адамның көзқарасын құрметтеуге тәрбиелейді.

Әдеби шығармаларды оқыту тәжірибесінде кейіпкер әрекетін нақты өмірлік жағдаяттармен байланыстыру да нәтижелі әдістердің бірі болып саналады. Мәселен, шығармадағы кейіпкер досына көмек көрсетсе, оқушылардан достық пен өзара қолдаудың қазіргі қоғамдағы көріністерін мысалға келтіру сұралады. Кейіпкер әділетсіздікке қарсы шықса, оқушылар әділдікті қорғау үшін адам қандай қасиеттерге ие болуы керек деген мәселе төңірегінде ой қозғайды. Осылайша көркем туындыдағы құндылықтар оқушының күнделікті өмірімен сабақтасады.

Бұл жерде мұғалімнің басты мақсаты – оқушыға «осылай істеу керек» деген дайын тұжырымды ұсыну емес, оның өздігінен ой қорытуына жағдай жасау. Әдебиеттің тәрбиелік күші де осында. Кейіпкер тағдыры арқылы берілген өмірлік мәселе оқушының сезіміне әсер етіп, белгілі бір шешімнің салдары туралы ойлануға жетелейді. Өздігінен жасалған қорытынды оқушы санасында ұзақ сақталып, оның тұлғалық ұстанымының қалыптасуына ықпал етеді.

Кейіпкер бейнесін талдау барысында сұрақтардың дұрыс қойылуы ерекше маңызды. Репродуктивті сипаттағы «Кейіпкер кім?», «Ол қайда барды?», «Не істеді?» сияқты сұрақтар шығарманың мазмұнын анықтауға көмектескенімен, құндылықтық тұрғыдан терең ойлауға жеткіліксіз. Сондықтан сабақ барысында талдау, жинақтау және бағалауға бағытталған сұрақтар басым болуы тиіс. «Кейіпкердің шешімін өзгертуге қандай жағдай әсер етер еді?», «Оның әрекеті басқа адамдардың өміріне қалай ықпал етті?», «Кейіпкер бойындағы қандай қасиетті өз бойында дамытқың келеді?», «Шығармадағы қандай құндылық бүгінгі күні де маңызын жоғалтқан жоқ?» тәрізді сұрақтар оқушыны ой қорытуға жетелейді.

Сонымен қатар сабақта кейіпкерге мінездеме берудің дәстүрлі тәсілдерін жаңаша ұйымдастыруға болады. Бұрын оқушылар кейіпкердің сыртқы бейнесін, мінезін, іс-әрекетін ретімен жазумен шектелсе, қазіргі сабақта осы сипаттаманы құндылықтармен байланыстыру тиімді. Мысалы, оқушы кейіпкердің үш қасиетін анықтап, әр қасиеттің қандай әрекеттен көрінгенін, оның қандай құндылықпен сабақтасатынын және өзі үшін қандай маңызы барын түсіндіреді. Мұндай тапсырма оқушының мәтіннен ақпарат алу, оны интерпретациялау және жеке пікірмен ұштастыру дағдыларын қатар дамытады.

Қазақ әдебиеті сабағында жұптық және топтық жұмыстарды қолдану да кейіпкер бейнесін көпқырлы талдауға мүмкіндік береді. Әр топ бір кейіпкердің белгілі бір қырын зерттеуі мүмкін. Бір топ оның мінезіне, екінші топ сөйлеу ерекшелігіне, үшінші топ қоршаған ортамен қарым-қатынасына, төртінші топ құндылықтарына назар аударады. Соңында барлық топтың қорытындысы біріктіріліп, кейіпкердің тұтас бейнесі жасалады. Бұл оқушыларға әдеби образдың бірнеше компоненттен тұратынын және олардың бір-бірімен байланысын түсінуге көмектеседі.

Топтық жұмыс барысында оқушылардың бір-бірімен пікір алмасуы да маңызды тәрбиелік мәнге ие. Өз ойын дәлелдеу, жолдасының пікірін тыңдау, ортақ шешімге келу, жауапкершілікті бөлісу секілді дағдылардың өзі құндылықтық тәрбиенің құрамдас бөлігі болып табылады. Яғни әдеби кейіпкерді талдау барысында оқушылар тек шығармадағы құндылықтарды анықтап қана қоймай, сабақ үстіндегі әрекеті арқылы да сыйластық, ынтымақтастық, жауапкершілік сияқты құндылықтарды тәжірибеде меңгереді.

Қазіргі сабақта цифрлық құралдарды орынды пайдалану да кейіпкер бейнесін талдауды қызықты ете алады. Оқушылар кейіпкердің виртуалды портретін, құндылықтар картасын, оқиға желісіндегі шешімдер тізбегін, кейіпкерлер арасындағы байланыс сызбасын жасай алады. Сонымен бірге кейіпкер атынан қысқа сұхбат, бейнеүндеу немесе электрондық күнделік дайындау сияқты шығармашылық жұмыстар жүргізуге болады. Дегенмен цифрлық технология сабақтың негізгі мақсатына айналмауы керек. Ол көркем мәтінді терең түсінуге және оқушы ойын жүйелеуге қызмет еткен жағдайда ғана тиімді болады.

Кейіпкер бейнесін талдауда жасанды интеллект құралдарын қолдану мүмкіндігі де кеңейіп келеді. Мұндай құралдарды дайын жауап алу үшін емес, салыстыру, сұрақ құрастыру, идея жинақтау немесе оқушының бастапқы пікірін толықтыру мақсатында пайдалануға болады. Мысалы, оқушы кейіпкерге қатысты өз талдауын жасағаннан кейін жасанды интеллект ұсынған пікірмен салыстырып, қай тұжырымның мәтінге көбірек негізделгенін анықтай алады. Мұндай жұмыс ақпаратты сыни бағалауға үйретеді. Сонымен қатар мұғалім оқушыға қандай ақпарат көзін пайдаланса да, негізгі дәлелдің көркем мәтіннің өзінен алынуы керектігін түсіндіруі қажет.

Педагог-зерттеуші үшін кейіпкер бейнесін құндылық тұрғысынан талдау әдістерінің нәтижесін жүйелі зерттеу кәсіби дамудың маңызды бағыты бола алады. Мысалы, мұғалім «Кейіпкердің іс-әрекетін проблемалық сұрақтар арқылы талдау оқушылардың құндылықтық пікір білдіру дағдысына қалай әсер етеді?» немесе «Рефлексиялық тапсырмалар оқушының әдеби кейіпкерге деген көзқарасын қаншалықты өзгертеді?» деген зерттеу сұрақтарын қоя алады. Бұл сұрақтарға жауап беру үшін бірнеше сабақ бойы оқушылардың жауаптарын жинақтап, бастапқы және кейінгі нәтижелерді салыстыруға болады.

Зерттеу барысында бағалау критерийлерін нақты белгілеу де маңызды. Мысалы, оқушы кейіпкер қасиетін анықтай ала ма, мәтіннен дәлел келтіре ме, әрекет пен құндылық арасындағы байланысты түсіндіре ме, өз пікірін негіздей ме, өмірмен байланыстырып қорытынды жасай ма деген көрсеткіштер негізінде бақылау жүргізуге болады. Осындай критерийлер оқушы жетістігін нақты бағалауға және мұғалім қолданған әдістердің тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді.

Практикада бастапқы кезеңде көптеген оқушылар кейіпкерді «жақсы», «мейірімді», «батыл», «жаман» сияқты қысқа сипаттамалармен ғана бағалауы мүмкін. Жүйелі талдау жұмыстары жүргізілгеннен кейін олардың жауаптарында «себебі», «оның әрекетінен байқалады», «бұл шешімінің салдары», «менің ойымша, бұл құндылықпен байланысты» сияқты дәлелді құрылымдар көбейе бастайды. Бұл оқушының әдеби талдау дағдысымен қатар ойлау мәдениетінің де дамып келе жатқанын көрсетеді.

Кейіпкер бейнесін талдауда қалыптастырушы бағалауды тиімді қолдануға болады. Мұғалім оқушының пікірінің дұрыстығын ғана емес, оның дәлел келтіру қабілетін, мәтінге сүйенуін, тұжырым жасауын, өзгенің көзқарасын тыңдауын бағалайды. «Пікірің мәтіндегі қандай әрекетке негізделген?», «Ойыңды тағы бір дәлелмен толықтыр», «Бұл қасиетті қандай құндылықпен байланыстырар едің?» деген кері байланыстар оқушының жауабын жетілдіреді. Осы арқылы бағалау оқытудың бір бөлігіне айналады.

Әдебиет сабақтарындағы құндылықтық тәрбиенің нәтижесі оқушының мінез-құлқынан бірден көріне бермеуі мүмкін. Сондықтан мұғалім қысқа мерзімді нәтижеден гөрі жүйелі жұмысқа мән бергені дұрыс. Бүгін бір шығармада адалдық туралы ойланған оқушы келесі туындыда жауапкершілік, одан кейінгі сабақта әділет, отбасы, туған жер, достық, еңбек, білім мәселелерін талдайды. Осы құндылықтар бір-бірімен байланысып, отбасы өте келе оқушының дүниетанымдық жүйесінің қалыптасуына негіз болады.

Оқушыларға көркем кейіпкерлерді мінсіз тұлға ретінде ғана көрсету де дұрыс емес. Әдебиеттің құндылығы – адам болмысын қайшылығымен көрсетуінде. Кейіпкердің әлсіздігі, қателігі, күмәні, ішкі тартысы оқушыға жақын болуы мүмкін. Осындай күрделі бейнелерді талдау барысында жасөспірім адамның кемшіліксіз болмайтынын, бірақ өз әрекетіне жауап беріп, дұрыс шешім қабылдауға ұмтылу маңызды екенін түсінеді. Бұл оқушының өзін және айналасындағы адамдарды түсінуіне мүмкіндік береді.

Әсіресе жоғары сыныптарда кейіпкерлерді тарихи және әлеуметтік контексте бағалау қажет. Әр дәуірдің өзіндік қоғамдық нормалары, дүниетанымы, салт-дәстүрі болғандықтан, кейіпкер әрекетін бүгінгі өлшеммен

ғана бағалау біржақтылыққа әкелуі мүмкін. Мұғалім оқушыға шығарма жазылған кезеңді, тарихи жағдайды, қоғамдық қатынастарды түсіндіріп, содан кейін ғана қазіргі құндылықтармен салыстыруға бағыт береді. Бұл тарихи сананың, мәдени түсіністіктің және объективті пікір білдірудің қалыптасуына көмектеседі.

Кейіпкер бейнесін талдаудың маңызды нәтижелерінің бірі – оқушының өзіндік «Менін» тануы. Ол кейіпкерді бағалай отырып, шын мәнінде өзінің де өмірлік ұстанымдарын саралайды. «Мен осы кейіпкердің орнында не істер едім?», «Оның қандай қасиеті менде бар?», «Қандай қателігін қайталамауым керек?», «Мен үшін ең маңызды құндылық қандай?» деген сұрақтар өзіндік рефлексияны қалыптастырады. Мұндай сабақта әдеби шығарма оқушы мен өмір арасындағы рухани көпір қызметін атқарады.

Осы бағыттағы жүйелі жұмыстар нәтижесінде оқушы көркем шығарманы тек оқу бағдарламасындағы міндетті мәтін ретінде емес, адам өмірін түсінуге көмектесетін рухани тәжірибе ретінде қабылдай бастайды. Кейіпкер тағдыры оған ой салып, оның әрекеті пікірталас тудырып, таңдауы оқушының өзіндік шешімдерімен салыстырылады. Бұл әдебиет сабағының шынайы тәрбиелік және білімдік нәтижесін айқындайды.

Қорытынды

Қазақ әдебиеті сабағында кейіпкер бейнесін талдау арқылы оқушылардың құндылық бағдарын қалыптастыру – әдеби білім мен тәрбиені бір арнада жүзеге асыратын тиімді педагогикалық бағыт. Көркем шығармадағы кейіпкер оқушыға дайын ереже немесе құрғақ ұғым ұсынбайды. Ол өзінің тағдыры, таңдауы, іс-әрекеті, қарым-қатынасы және ішкі қайшылығы арқылы оқушыны ойлануға мәжбүр етеді. Сондықтан кейіпкер бейнесін терең талдау әдеби шығарманы түсінудің ғана емес, тұлғалық дамудың да маңызды тетігі болып табылады.

Кейіпкер әрекетін мәтінге сүйене отырып бағалау оқушының сыни ойлауын, дәлелді пікір айтуын, себеп-салдар байланысын анықтауын дамытады. Ал кейіпкердің сезімі мен ішкі әлеміне үңілу эмпатия, мейірімділік, түсіністік сияқты қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Кейіпкерлерді салыстыру, проблемалық сұрақтарға жауап беру, пікірталас жүргізу, кейіпкерге хат жазу, күнделік құрастыру, сахналау, құндылықтар картасын жасау, рефлексия жүргізу сияқты әдістер оқушының сабақтағы белсенділігін арттырып, көркем мәтінді жеке өмірлік тәжірибесімен байланыстыруға жағдай жасайды.

Қазақ әдебиетіндегі көркем бейнелердің тәрбиелік әлеуеті ұлттық құндылықтарды меңгертуде ерекше маңызды. Елдік, ерлік, ар-намыс, отбасыға құрмет, туған жерге сүйіспеншілік, адалдық, әділеттілік, білімге ұмтылу, еңбекқорлық, мейірімділік сияқты құндылықтарды кейіпкерлер әрекеті арқылы таныған оқушы оларды дайын ұғым ретінде емес, өмірлік тәжірибе ретінде қабылдайды. Ұлттық әдебиеттегі мұндай құндылықтар жалпыадамзаттық құндылықтармен сабақтасып, оқушының жан-жақты дүниетанымын қалыптастырады.

Педагог-зерттеушінің міндеті – кейіпкер талдауын дәстүрлі мінездеме берумен шектемей, оқушыны дербес ойлауға, мәтіннен дәлел табуға, өз пікірін негіздеуге және құндылықтық қорытынды жасауға бағыттау. Мұғалім оқушыға дайын пікірді ұсынушы емес, оның ойлау әрекетін ұйымдастырушы болған жағдайда әдебиет сабағының тәрбиелік мүмкіндігі толық ашылады. Жүйелі жүргізілген мұндай жұмыстар нәтижесінде көркем әдебиет оқушы үшін тек пәндік білім көзі емес, өзін және қоршаған ортаны танытатын, дұрыс шешім қабылдауға бағыттайтын, рухани дамуға ықпал ететін маңызды құралға айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
2. Қазақ әдебиеті пәні бойынша жалпы білім беретін мектепке арналған үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана: Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі.
3. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. – Алматы: Мектеп.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп.
6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат.
7. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы.
8. Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер мен қара сөздер. – Алматы.
9. Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа. – Алматы.
10. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы.
11. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы.
12. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва.
13. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва.
14. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың тұжырымдамалық бағыттарына арналған әдістемелік материалдар. – Астана.
15. Қазақ әдебиетін оқытуда құндылыққа бағдарланған білім беру мәселелеріне арналған әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы.

МЕКТЕБІМІЗДІҢ МАҚТАНЫШЫ – ДАРЫНДЫ ШӘКІРТТЕР

Кенжеева Жанар Рустемовна

Жетісай ауданы, Жетісай қаласы

Б. Момышұлы атындағы №6 мектеп- гимназия КММ

Биология пәні мұғалімі

2026 жылдың көктем айларында Ұлттық Юнеско клубының ұйымдастыруымен экологиялық бастамаларды қолдауға бағытталған "Turaqty jol 7.0" халықаралық жобасы өткізілді. Мыңдаған оқушы мен жүздеген жобаның ішінен Түркістан облысы, Жетісай қаласындағы Б. Момышұлы атындағы №6 мектеп-гимназияның 10 сынып оқушылары Абишева Нұрсая, Тұрсынбайұлы Нұрәділ, Бакытқызы Еркежан, Ерубай Нұрдаулет финалдық кезеңге өтіп, "Turaqty jol 7.0 youth eco camp -ке" жолдама алды.

Мектебіміздің дарынды оқушыларымыз 26.07-01.08.2026 ж. аралығында эко-лагерьде 80 сағаттан астам арнаулы дәрістер мен шеберлік сыныптары, менторлық сессия және командалық жұмыстар жасады. Берілген тақырып аясында "Smart Water Tree" командасы еліміздегі құрғақшылық пен су ысырапшылдық мәселесін қарастырып, оны шешуге бағытталған, адам мен табиғатты жақындатудағы жауапкершілікті технологияға жүктейтін бірыңғай құрылғы құрастырды. Заманауи ізденістер мен жасанды ителлектіні қолдана отырып, кең ауқымда жұмыстар жасалды.

Нәтижесінде "Бөлме гүлдерінің ылғалдылығын анықтау" тақырыбындағы өз жобаларын сәтті қорғап шықты. Сонымен қатар білікті қаржыгерлер, психологтар, демеушілік компания өкілдері және т.б. кәсіби қазылар алқасының алдында өз жобасын қорғаған соң, оқушыларымыз Қазақстанның ЮНЕСКО клубтары ұлттық Федерациясының президенті Болат Акчулаковтан алғыс хаттар мен арнаулы сыйлықтарына ие болды.

Тынбай еңбек етіп, жеңіске жеткен шәкірттерімізге жарқын болашақ, шығармашылық шабыт, жаңа жетістіктер тілейміз!

THE EFFECTIVENESS OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING

Тайшиева Гульнара Хасеновна

Ақтөбе қаласының

Жалпы орта білім беретін мектеп-гимназия №2

Ағылшын тілі мұғалімі

Annotation. This article examines the effectiveness of Communicative Language Teaching in the process of teaching English as a foreign language. Communicative Language Teaching is one of the most widely used approaches in modern language education because it focuses on the practical use of language in real-life communication. The article discusses the main principles of the communicative approach, its influence on learners' speaking, listening, reading, and writing skills, and its role in developing students' confidence, motivation, cooperation, and communicative competence. Particular attention is given to the teacher's role in creating meaningful learning situations and encouraging students to use English actively during lessons. The article also considers different classroom activities such as pair work, group work, role plays, discussions, interviews, problem-solving tasks, and information-gap activities. These techniques provide learners with opportunities to express their opinions, exchange information, and develop fluency. Communicative Language Teaching contributes to a student-centered learning environment where learners become active participants in the educational process. The article emphasizes that effective implementation of this approach requires careful lesson planning, appropriate classroom management, authentic materials, and a supportive atmosphere. It concludes that Communicative Language Teaching can significantly improve students' ability to use English confidently and effectively in real communication.

Keywords: Communicative Language Teaching, English language teaching, communication, communicative competence, speaking skills, student-centered learning, interactive methods, language learning, classroom activities, foreign language education.

English has become one of the most important languages of international communication, education, science, technology, tourism, business, and cultural exchange. In many countries, English is taught as a foreign language from the early years of school because learners need it not only to pass examinations but also to communicate with people from different cultures, access information, continue their education, and participate in the global community. As a result, the main purpose of English language teaching has gradually changed. Traditional methods that focused mainly on grammar rules, translation, memorization, and written exercises are no longer considered sufficient for developing practical language ability. Modern learners are expected to understand spoken English, participate in conversations, express their thoughts, ask and answer questions, discuss different topics, and use the language confidently in real-life situations. For this reason, Communicative Language Teaching has become an important approach in contemporary English language education.

Communicative Language Teaching, commonly known as CLT, is an approach that emphasizes communication as both the goal and the means of language learning. Its main purpose is to develop learners' communicative competence, which means the ability to use language appropriately and effectively in different situations. Knowing a language does not simply mean knowing its grammatical structures and vocabulary. A learner may know many grammar rules and words but still experience difficulty when speaking to another person. Communicative competence includes the ability to understand meaning, choose suitable expressions, respond appropriately, maintain interaction, and adapt language to different social contexts. Therefore, communicative teaching aims to help students move beyond theoretical knowledge and use English as a practical tool for communication.

One of the main advantages of Communicative Language Teaching is that it creates opportunities for learners to use English actively during the lesson. In a traditional teacher-centered classroom, the teacher often speaks most of the time while students listen, take notes, repeat sentences, or complete written tasks individually. In a communicative classroom, students are encouraged to speak, interact, exchange ideas, and work together. The teacher does not disappear from the learning process, but the role of the teacher changes. Instead of being the only source of knowledge, the teacher becomes a facilitator, organizer, adviser, and supporter. The teacher prepares meaningful tasks, explains necessary language, monitors students' performance, gives feedback, and creates an environment in which learners feel comfortable using English.

Student participation is essential to the effectiveness of communicative teaching. Language can only develop through practice, and learners need regular opportunities to produce language themselves. When students participate in pair work or group work, they have more speaking time than they would have in a lesson dominated by teacher explanation. For example, if a teacher asks one question and only one student answers it, the majority of the class remains passive. However, when the same question is discussed in pairs, all students have an opportunity to speak at the same time. This simple change in classroom organization can significantly increase learners' exposure to and use of the target language.

Communicative activities are usually based on a meaningful purpose. Students do not speak English only because the teacher asks them to repeat a sentence. They use language to achieve a goal, solve a problem, obtain information, express an opinion, make a decision, or complete a task. This creates a more natural reason for communication. For instance, in an information-gap activity, two students receive different pieces of information and must communicate with each other in order to complete the task. One student may have a timetable with missing information while another student has the information needed to complete it. They must ask and answer questions in English. Such activities encourage students to listen carefully, formulate questions, clarify meaning, and respond to their partner. These are important skills in real communication.

Role play is another effective technique frequently used in Communicative Language Teaching. Role plays allow learners to practise language in situations that are similar to everyday life. Students can act as customers and shop assistants, tourists and hotel receptionists, doctors and patients, teachers and students, interviewers and job applicants, or passengers and ticket officers. Through role play, learners practise vocabulary and grammatical structures in meaningful contexts. They also learn social conventions, politeness strategies, appropriate forms of address, and ways of responding to different situations. Role plays can be especially useful for students who have limited opportunities to use English outside the classroom because they simulate real communicative situations in a safe educational environment.

Discussions are also important in communicative language learning because they encourage students to express personal opinions and respond to other viewpoints. The teacher can choose topics connected with students' age, interests, school subjects, culture, or everyday experiences. For example, students may discuss environmental problems, healthy lifestyles, social media, future careers, school rules, technology, travel, friendship, or cultural traditions. In such activities, the focus is not only on producing grammatically perfect sentences but also on communicating ideas clearly. Students learn how to agree and disagree politely, give reasons, ask for clarification, provide examples, and respond to other speakers. These abilities are necessary for successful communication in academic, professional, and social contexts.

Another important feature of Communicative Language Teaching is its emphasis on fluency as well as accuracy. Accuracy refers to the correct use of grammar, vocabulary, pronunciation, spelling, and sentence structure, while fluency refers to the ability to communicate smoothly and effectively without excessive hesitation. Both are important in language learning. However, if teachers constantly interrupt students to correct every mistake during speaking activities, learners may become afraid of making errors and may lose confidence. Communicative teaching recognizes that mistakes are a natural part of the language-learning process. During fluency activities, the teacher may allow students to continue speaking and provide correction or feedback later. This helps maintain communication and encourages learners to take risks with the language.

At the same time, Communicative Language Teaching does not mean that grammar should be ignored. Grammar remains an essential element of effective communication because learners need grammatical knowledge to express time, relationships, conditions, questions, opinions, and many other meanings. The difference lies mainly in how grammar is presented and practised. Instead of teaching grammar only through isolated rules and mechanical exercises, communicative teachers often introduce grammatical structures through meaningful situations and then provide opportunities for students to use them in communication. For example, when teaching the present perfect tense, the teacher may ask students to interview classmates about experiences such as travelling abroad, trying unusual food, meeting famous people, or participating in competitions. In this way, grammar becomes connected with meaningful communication.

Vocabulary development is also strengthened through communicative activities. Learners remember words more effectively when they use them in context rather than memorize isolated lists. During discussions, projects, games, interviews, and problem-solving activities, students encounter words repeatedly and use them for meaningful purposes. They also learn collocations, expressions, and phrases that are commonly used together. Furthermore, when students do not know a particular word, they learn useful communication strategies such as paraphrasing, giving an example, using a synonym, describing an object, or asking for help. These strategies allow communication to continue even when learners have limited vocabulary.

Communicative Language Teaching can also contribute significantly to the development of listening skills. Communication requires both speaking and understanding. In pair and group activities, students must listen to their classmates in order to respond appropriately. Teachers can also use authentic or semi-authentic listening materials such as conversations, announcements, interviews, podcasts, videos, songs, short reports, and public messages. These materials expose students to different voices, accents, speech rates, and communication styles. Listening tasks should not simply test whether students understand every word. Instead, they can train learners to identify the main idea, recognize specific information, understand the speaker's purpose, predict content, and infer meaning from context. These skills help students become more independent and effective listeners.

Reading and writing skills can also be developed effectively through Communicative Language Teaching. Although CLT is often associated mainly with speaking activities, communication involves all four language skills. Reading activities in a communicative classroom should encourage learners to understand meaning, identify important information, discuss ideas, and respond to a text. Instead of reading only to translate every sentence, students can read articles, short stories, advertisements, emails, notices, dialogues, or other authentic texts and then complete meaningful tasks based on the information they have understood. For example, learners may compare opinions, answer open-ended questions, discuss the main message of a text, or use information from the text to solve a problem. Such activities make

reading more purposeful and help students see English as a means of obtaining information rather than only as a school subject.

Writing can also become more communicative when students write for a clear purpose and audience. Traditional writing activities sometimes focus mainly on completing sentences or applying grammar rules. While these exercises can be useful, they do not always prepare learners for real communication. In a communicative classroom, students can write emails, messages, invitations, descriptions, reviews, reports, short articles, stories, or letters. They may also exchange their writing with classmates, provide peer feedback, or work collaboratively to create a text. When learners understand who they are writing for and why they are writing, the activity becomes more meaningful. This approach helps students develop not only grammatical accuracy but also organization, coherence, vocabulary use, and awareness of audience.

One of the important strengths of Communicative Language Teaching is its ability to increase students' motivation. Many learners lose interest when language lessons consist mainly of memorizing rules and completing repetitive exercises. Communicative activities make lessons more dynamic because students participate actively and use language for a meaningful purpose. Games, interviews, pair work, group discussions, projects, role plays, and problem-solving tasks create variety and can make the learning process more enjoyable. When students realize that they are able to communicate successfully in English, even with limited vocabulary and grammar, they often become more confident and motivated to continue learning.

Motivation is closely connected with confidence. Some students understand English grammar and vocabulary but avoid speaking because they are afraid of making mistakes or being criticized by classmates. A supportive classroom atmosphere is therefore essential. Teachers should encourage students to participate without fear and explain that mistakes are a normal part of learning. Positive feedback can help learners feel that their efforts are valued. Teachers can correct errors carefully and selectively so that correction supports improvement without interrupting communication unnecessarily. When learners feel safe, they are more likely to take risks, experiment with new language, and participate actively.

The teacher plays a central role in creating such an atmosphere. In Communicative Language Teaching, the teacher is not only a lecturer but also a facilitator of interaction. Before an activity begins, the teacher should explain the task clearly, provide necessary vocabulary or expressions, and demonstrate what students are expected to do. During the activity, the teacher can observe learners, offer help when necessary, and note common difficulties. After the activity, the teacher can give feedback, discuss successful communication strategies, and review language problems that appeared during the task. This approach allows students to communicate more independently while still receiving appropriate guidance.

Classroom management is especially important when communicative activities involve pair or group work. Without clear organization, such activities can become noisy or ineffective. Students should understand the objective of the task, the time available, and the expected outcome. Groups should be organized in a way that encourages all members to participate. Teachers may assign different roles such as speaker, note-taker, reporter, or timekeeper. These roles can help prevent situations in which one learner does all the work while others remain passive. The teacher should also monitor students to ensure that they use English as much as possible during the activity.

Pair work is particularly useful because it provides every learner with more opportunities to speak. In large classes, it is impossible for each student to communicate individually with the teacher for a long period of time. Pair work allows many students to practise simultaneously. For example, learners can ask and answer questions about their hobbies, family, future plans, school life, or experiences. They can also complete information-gap tasks, compare pictures, practise dialogues, or prepare short presentations together. Working with a partner often reduces anxiety because students may feel more comfortable speaking to one classmate than speaking in front of the whole class.

Group work provides additional benefits because it develops cooperation and social skills. Students learn to listen to different opinions, negotiate meaning, share responsibilities, and reach common decisions. For example, a group may be asked to plan a class trip, choose the best solution to an environmental problem, design a school event, or prepare a presentation about a cultural topic. To complete the task successfully, learners need to exchange information and explain their ideas. These interactions make language use purposeful and help students develop skills that are valuable both inside and outside the classroom.

Problem-solving activities are another effective component of communicative teaching. Such tasks present learners with a situation that requires discussion and decision-making. Students might be asked to decide what items to take on a journey, plan a limited budget, solve a school-related problem, or choose the best candidate for a fictional job. There may be several possible solutions, so learners need to justify their choices and respond to the arguments of others. This kind of task develops critical thinking together with language skills. Students are not simply repeating prepared sentences; they are using English to think, negotiate, and solve problems.

Project-based activities can also support communicative language learning. Projects usually require students to work on a topic over a longer period and produce a final product such as a poster, presentation, video, report, or digital publication. For example, students can research famous places in English-speaking countries, prepare information about environmental issues, interview classmates about healthy habits, or create a guide to their hometown. Projects combine reading, writing, speaking, listening, research, creativity, and teamwork. They also connect English learning with other subjects and real-world knowledge. Because learners work toward a visible outcome, project work can increase responsibility and motivation.

Authentic materials can make communicative lessons more realistic. These materials may include menus, maps, websites, brochures, advertisements, timetables, news reports, videos, podcasts, social media posts, or other resources originally created for real communication. Authentic materials expose students to natural vocabulary and language structures and help them understand how English is used outside textbooks. However, materials should be selected according to learners' age, level, and interests. If a text or recording is too difficult, students may become frustrated. Teachers can adapt tasks, provide vocabulary support, or choose shorter extracts to make authentic materials accessible.

Modern technology has expanded the possibilities of Communicative Language Teaching. Digital tools can provide students with new ways to interact, collaborate, and access English-language content. Teachers can use interactive presentations, educational platforms, online quizzes, videos, audio materials, virtual discussion boards, and collaborative documents. Students can record short speeches, create digital stories, prepare multimedia presentations, or participate in online projects. Technology can be especially useful for practising pronunciation and listening because learners can hear authentic speech and repeat materials at their own pace. It can also support independent learning outside the classroom.

However, technology should not be used only because it is modern. Its value depends on whether it supports the learning objective. A digital activity is effective when it encourages meaningful language use, provides useful practice, or helps students communicate. Teachers should therefore select technological tools carefully and integrate them into lessons in a purposeful way. Technology cannot replace the teacher, but it can provide additional opportunities for communication and make language learning more flexible.

Another important aspect of Communicative Language Teaching is differentiation. Students in the same class often have different language levels, learning styles, interests, and levels of confidence. A communicative teacher should consider these differences when planning activities. Stronger learners may need more challenging tasks, while less confident students may need sentence starters, vocabulary lists, examples, or additional preparation time. Pairing students strategically can also provide support. Differentiation helps ensure that communicative tasks are accessible to all learners and that every student has an opportunity to participate successfully.

Assessment in a communicative classroom should also reflect the ability to use language in meaningful situations. Traditional tests often measure grammar, vocabulary, and reading comprehension, but they may not show how well a student can communicate. Therefore, teachers can include oral presentations, dialogues, interviews, role plays, projects, and interactive speaking tasks in assessment. When evaluating speaking, teachers may consider fluency, accuracy, vocabulary, pronunciation, interaction, and the ability to communicate meaning. Clear criteria help students understand expectations and identify areas for improvement.

Self-assessment and peer assessment can also be useful. After a communicative activity, students can reflect on their own performance by considering questions such as whether they expressed their ideas clearly, used new vocabulary, listened to others, or asked appropriate questions. Peers can provide constructive comments on presentations or group work. These practices encourage learners to become more aware of their progress and take greater responsibility for their learning.

Despite its many advantages, Communicative Language Teaching can present certain challenges. Large classes, limited lesson time, different student proficiency levels, lack of resources, and examination requirements may make communicative activities more difficult to organize. Some students may also prefer traditional teacher-led instruction because they are accustomed to receiving direct explanations. Others may feel uncomfortable speaking English in front of classmates. In addition, group activities can become ineffective if students use their first language instead of English or if only a few students participate actively.

These challenges do not mean that communicative teaching is unsuitable. Instead, they demonstrate the importance of careful planning and gradual implementation. Teachers can begin with short and structured pair activities before moving to more complex discussions or projects. They can provide useful expressions on the board, model dialogues, set clear time limits, and assign specific roles. In large classes, simple pair work can still increase student speaking time significantly. Teachers can also combine communicative techniques with explicit instruction when necessary. A balanced approach allows students to develop both linguistic knowledge and the ability to use that knowledge in communication.

The effectiveness of Communicative Language Teaching therefore depends not only on the method itself but also on the way it is implemented. Teachers need to understand their students, select appropriate materials, set realistic objectives, and create opportunities for meaningful interaction. Effective communicative teaching requires flexibility because no single activity is suitable for every class. Teachers should observe students' responses, evaluate the success of activities, and adapt their methods accordingly. Continuous professional development can help teachers learn new strategies and improve their classroom practice.

Communicative Language Teaching is also closely related to the development of learner autonomy. When students are actively involved in communication, they gradually learn to take responsibility for their own progress. They discover which strategies help them remember vocabulary, understand spoken language, prepare for conversations, and overcome communication difficulties. Instead of depending completely on the teacher, learners become more independent. This is particularly important because language learning continues beyond the classroom. Students who know how to learn independently can continue improving their English through reading, listening, digital resources, communication, and personal practice.

Another significant benefit of Communicative Language Teaching is that it prepares students for communication beyond the classroom. Language learning becomes more effective when learners understand that English is not only a

subject in the school curriculum but also a tool that can be used in education, travel, technology, future employment, and intercultural communication. When classroom tasks reflect real situations, students can transfer the language skills they develop at school to practical contexts. For example, a learner who has practised asking for directions, making requests, participating in interviews, giving presentations, or discussing everyday problems is more likely to feel confident when facing similar situations outside the classroom.

Communicative Language Teaching also contributes to the development of intercultural competence. Learning a foreign language involves more than learning words and grammar. Students also need to understand that people from different cultures may have different communication styles, traditions, social norms, and ways of expressing ideas. English lessons can introduce learners to different cultures while also encouraging them to discuss their own traditions and values in English. This approach helps students develop respect for cultural diversity and teaches them to communicate appropriately with people from different backgrounds. At the same time, learners can use English to present their own culture, history, national traditions, and values to an international audience.

For this reason, communicative activities can include culturally meaningful topics. Students may compare traditional celebrations, describe national customs, discuss family values, introduce important historical places, or prepare presentations about the culture of their country. Such activities help learners connect foreign language learning with their own experiences. They also make communication more meaningful because students have something personally relevant to say. When learners talk about familiar topics, they can focus more confidently on using English to communicate their ideas.

The success of communicative teaching is closely connected with the professional competence of the teacher. Teachers need to plan lessons carefully, choose appropriate activities, manage interaction, provide language support, and evaluate students' progress. They also need to create a balance between communication and language instruction. If a lesson contains only free conversation without clear objectives, students may not develop new language effectively. On the other hand, if a lesson focuses only on grammar explanation and written exercises, students may have few opportunities to develop communicative competence. Therefore, effective teaching should combine language input, guided practice, meaningful communication, feedback, and reflection.

Lesson objectives should be clear and achievable. For example, instead of setting a general objective such as "students will learn English," a teacher can plan that students will be able to ask for and give directions, describe past experiences, express opinions about environmental problems, or make suggestions for improving school life. Clear communicative objectives help teachers select suitable vocabulary, grammar structures, materials, and tasks. They also help students understand what they are expected to achieve by the end of the lesson.

Feedback is another essential element of successful communicative teaching. Students need to know what they are doing well and what they should improve. Effective feedback should be specific, constructive, and appropriate to the purpose of the activity. During fluency-based speaking tasks, it may be better for the teacher to note errors and discuss them after the activity rather than interrupting students repeatedly. During accuracy-focused tasks, more immediate correction may be appropriate. Teachers can also encourage students to notice and correct some of their own mistakes. In this way, feedback becomes part of the learning process rather than simply an evaluation of performance.

Communicative Language Teaching can also support inclusive education. Students differ in their personalities, abilities, learning preferences, and educational needs. Some students are naturally confident speakers, while others prefer to prepare before speaking. Teachers can provide different forms of participation so that all learners can contribute. For example, students can first write their ideas individually, then discuss them with a partner, and finally share them with the class. This progression gives less confident learners time to prepare and reduces anxiety. Visual materials, sentence starters, vocabulary prompts, and model answers can also provide additional support.

The role of the learner in Communicative Language Teaching is therefore active and responsible. Students are not passive receivers of information. They participate, interact, make decisions, solve problems, ask questions, express opinions, and reflect on their own learning. This active involvement can lead to deeper understanding because learners use language for a purpose rather than simply memorizing information. It can also develop important twenty-first-century skills such as communication, collaboration, creativity, critical thinking, and digital literacy.

At the same time, teachers should remember that communicative competence develops gradually. Students cannot become fluent speakers after only a few communicative activities. Regular practice is necessary. Learners need repeated opportunities to listen, speak, read, and write in English. They also need time to build vocabulary, improve pronunciation, understand grammar, and become comfortable using the language spontaneously. For this reason, communicative activities should not be occasional additions to a lesson. They should become a consistent part of the teaching process.

When implemented systematically, Communicative Language Teaching can transform the classroom into an active language-learning environment. Students begin to see English as a living means of communication rather than a collection of rules to memorize. They become more willing to participate and more capable of expressing their own ideas. Even simple activities such as asking classmates questions, comparing answers, discussing pictures, or solving problems together can create valuable opportunities for language use. The important point is that learners should have a genuine reason to communicate.

Conclusion

Communicative Language Teaching is an effective approach to teaching English because it places meaningful communication at the center of the learning process. It helps students develop not only grammatical and lexical knowledge but also the ability to use English appropriately in real situations. Through pair work, group work, role

plays, discussions, interviews, projects, information-gap activities, and problem-solving tasks, learners receive regular opportunities to practise speaking and listening while also improving their reading and writing skills.

The effectiveness of Communicative Language Teaching is especially visible in the development of students' confidence, motivation, independence, and communicative competence. Learners become active participants in lessons and gradually learn to express their ideas, listen to others, negotiate meaning, and cooperate with classmates. They also learn that mistakes are a natural part of language development and that successful communication does not always require perfect language.

The teacher has an essential role in making the communicative approach successful. Careful planning, clear instructions, appropriate materials, effective classroom management, differentiation, supportive feedback, and meaningful assessment are necessary. Communicative teaching should not completely replace grammar instruction or accuracy-focused practice. Instead, it should integrate language knowledge with opportunities to use that knowledge in authentic and purposeful communication.

In modern education, students need English for academic, professional, social, and intercultural purposes. Therefore, English lessons should prepare them to communicate confidently in situations they may encounter beyond the classroom. Communicative Language Teaching provides a practical framework for achieving this goal. When it is adapted to learners' age, proficiency, interests, and educational context, it can significantly improve the quality of English language teaching and help students become confident, motivated, and competent users of the language.

References

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
2. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson Longman.
3. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.
4. Littlewood, W. (1981). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge University Press.
5. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press.
6. Richards, J. C. (2006). *Communicative Language Teaching Today*. Cambridge University Press.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
8. Savignon, S. J. (2002). *Interpreting Communicative Language Teaching: Contexts and Concerns in Teacher Education*. Yale University Press.
9. Thornbury, S. (2005). *How to Teach Speaking*. Pearson Longman.
10. Ur, P. (2012). *A Course in English Language Teaching*. Cambridge University Press.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН БАЙЫТУДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Курганбаева Нургуль Ондалиевна
Ұлытау облысы Қаражал қаласы
Қарағанды қаласы академия болашақ

Аннотация

Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік дамуы мен сөздік қорын байытудағы ойын технологиясының рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында ойын арқылы балалардың сөздік қорының кеңеюі, сөйлем құру дағдыларының дамуы және тілдік шығармашылық қабілеттерінің артқаны көрсетіледі. Автор ойын әдістерінің тиімділігін және олардың баланың когнитивтік және әлеуметтік дамуына тигізетін оң әсерін сипаттайды. Мақала мектепке дейінгі білім беру саласындағы педагогтерге, логопедтерге және ата-аналарға практикалық ұсыныстар береді.

Кілт сөздер:

- Мектеп жасына дейінгі балалар
- Сөздік қор
- Ойын технологиясы
- Тілдік даму
- Педагогикалық әдістер
- Сөйлеу дағдылары

Мектеп жасына дейінгі кезең — баланың тілдік дамуы мен коммуникативтік дағдыларының негізі қаланатын маңызды кезең. Бұл жас кезеңінде балалардың ойлау қабілеті, сөйлеу мәдениеті және сөздік қоры қарқынды түрде дамиды. Балалардың сөздік қорын байытуда дәстүрлі оқу әдістерімен қатар ойын технологияларын қолдану педагогикалық тәжірибеде тиімді әдіс ретінде танылды.

Ойын технологиясының артықшылықтары:

1. **Мотивацияны арттыру:** Ойын балаларға қызықты, сондықтан олар тілдік тапсырмаларды орындауға белсенді қатысады.

2. **Тәжірибе арқылы үйрету:** Балалар сөздерді контекстте қолданады, сөйлем құру, әңгімелеу дағдыларын дамытады.

3. **Әлеуметтік дағдылар:** Бірлескен ойындар коммуникация мен ынтымақтастық қабілетін жетілдіреді.

4. **Шығармашылық пен ойлау қабілетін дамыту:** Ойын барысында балалар өз идеяларын жеткізеді, сөйлеу және ойлау байланысын күшейтеді.

Педагогикалық тәжірибе: Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде ойын технологиясын қолдану арқылы балалардың сөздік қоры айтарлықтай байытылған. Мысалы, сөздік ойындар, тақпақтар мен жұмбақтар, рөлдік ойындар балаларға жаңа сөздерді есте сақтауға және қолдануға мүмкіндік береді.

1. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік дамуы

Мектеп жасына дейінгі кезең — баланың тілдік қабілеттері қарқынды дамитын, сөйлеу мәдениеті мен сөздік қор қалыптасатын маңызды кезең. Бұл уақытта балалардың ойлау қабілеті, есте сақтау және коммуникация дағдылары жетіледі. Тілдік даму олардың әлеуметтік ортаға бейімделуіне, ойын арқылы өз сезімдерін білдіруіне және шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруына негіз болады.

2. Ойын технологиясының мәні

Ойын — мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі әрекет түрі және танымдық процесінің басты құралы болып табылады. Педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, ойын арқылы балалар:

- жаңа сөздерді тез меңгереді;
- сөйлем құру және әңгімені дұрыс жеткізу дағдыларын дамытады;
- логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді;
- әлеуметтік дағдыларын, ынтымақтастық қабілетін нығайтады.

3. Ойын түрлері мен әдістері

Сөздік қорды байытудың тиімді ойын түрлері:

- Рөлдік ойындар: балалар түрлі кейіпкер болып, диалог құру арқылы жаңа сөздерді тәжірибеде қолданады.
- Сөздік ойындар: сөздерді табу, сәйкестендіру, жұмбақ шешу арқылы сөздік қорды арттыру.
- Тақпақтар мен ән-күй: балалар есте сақтау қабілетін дамытып, сөздерді көңілді және ырғақты түрде үйренеді.
- Интерактивтік ойындар: электрондық құралдар немесе тақта арқылы ойын жүргізу арқылы балалардың қызығушылығы жоғары болады.

4. Педагогикалық тәжірибе

Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде ойын технологияларын қолдану нәтижесінде балалардың сөздік қоры айтарлықтай байиды. Мысалы, апталық сабақ кестесіне ойын элементтері енгізілгенде, балалардың жаңа сөздерді қолдану жиілігі артқан. Сонымен қатар, балалар өзара коммуникация арқылы сөздерді дұрыс қолдануды үйренеді, сөйлеу мәдениеті мен ойлау қабілеті жетіледі.

Қорытынды:

Ойын технологиялары мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын байытуда негізгі әдістердің бірі болып табылады. Олар баланың тілдік, когнитивтік және әлеуметтік дамуына кешенді әсер етеді. Педагогтар мен ата-аналар бұл әдісті жүйелі қолдану арқылы балалардың тілдік қабілеттерін тиімді дамытуға болады. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөздік қорын байытуда ойын технологиялары маңызды рөл атқарады. Зерттеу көрсеткендей, ойын арқылы балалар жаңа сөздерді тез меңгереді, сөйлеу дағдылары дамиды және ойлау қабілеті жетіледі. Сонымен қатар, ойын балалардың әлеуметтік дағдыларын күшейтеді, ынтымақтастық пен шығармашылық қабілеттерін дамытады. Педагогикалық тәжірибеде ойын әдістерін жүйелі қолдану балалардың тілдік дамуына оң әсер береді. Осылайша, мектеп жасына дейінгі кезеңде ойын технологияларын белсенді пайдалану білім беру процесін тиімді әрі қызықты етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ахметова, Г. (2020). *Мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік дамуы*. Алматы: Білім баспасы.
2. Бақытжанова, Л. (2019). *Ойын арқылы оқыту әдістемесі*. Астана: Рухани жаңғыру.
3. Ержанова, С. (2021). *Сөздік қорды байытудағы интерактивтік ойындар*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.
4. Зайырбек, М. (2018). *Педагогика және мектепке дейінгі білім беру технологиялары*. Астана: Фолиант.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
6. Piaget, J. (1962). *Play, Dreams and Imitation in Childhood*. New York: Norton.

СОВРЕМЕННАЯ ПРЕДШКОЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Әбдірахман Гауһартас Саяжанқызы
Ұлытау облысы, Қаражал қаласы,
"№ 7 жалпы білім беретін мектебі" КММ
Мектепалды даярлық сынып педагогі

Аннотация.

В статье рассматриваются современные подходы к организации дошкольной подготовки детей 5–6 лет. Особое внимание уделяется не только формированию элементарных знаний и умений, необходимых для обучения в школе, но и развитию личности ребенка, его самостоятельности, коммуникативных способностей, эмоционального интеллекта, познавательной активности и творческого мышления. Раскрываются возможности игровых, исследовательских, интерактивных, STEAM- и цифровых технологий в образовательном процессе. Представлены практические приемы, позволяющие сделать дошкольную подготовку более интересной, развивающей и ориентированной на индивидуальные потребности ребенка.

Ключевые слова: дошкольная подготовка, дошкольник, развитие личности, игровая технология, эмоциональный интеллект, функциональная грамотность, STEAM, цифровые технологии, познавательная активность, готовность к школе.

Переход ребенка от дошкольного периода к школьному обучению является одним из наиболее важных этапов его развития. Именно в дошкольном возрасте формируются основы учебной мотивации, самостоятельности, коммуникации, произвольного поведения и познавательной активности.

Современная школа предъявляет к ребенку более широкий спектр требований. Сегодня недостаточно, чтобы будущий первоклассник умел считать, читать отдельные слова или выполнять графические задания. Важное значение приобретают способность слушать и понимать инструкцию, задавать вопросы, взаимодействовать со сверстниками, выражать свои мысли, принимать решение, проявлять инициативу и адаптироваться к новым условиям.

В связи с этим основная задача педагога дошкольной подготовки заключается не в ранней перегрузке ребенка учебным материалом, а в создании образовательной среды, в которой ребенок может активно познавать окружающий мир, экспериментировать, общаться, играть и постепенно приобретать навыки, необходимые для успешного обучения в школе.

1. Современное понимание дошкольной подготовки

Дошкольная подготовка представляет собой комплексную систему развития ребенка, направленную на формирование его физической, интеллектуальной, эмоциональной, социальной и коммуникативной готовности к школе.

Традиционный подход часто был ориентирован преимущественно на формирование предметных знаний: счет, чтение, письмо, знакомство с буквами и цифрами. Современный подход предполагает расширение содержания образования.

Условно готовность ребенка к школе можно представить через несколько взаимосвязанных компонентов:

Компонент	Основное содержание
Интеллектуальная готовность	внимание, память, мышление, речь, элементарные математические представления
Эмоциональная готовность	умение распознавать и выражать эмоции, управлять своим поведением
Социальная готовность	взаимодействие со сверстниками и взрослыми, соблюдение правил
Мотивационная готовность	интерес к познанию и желание узнавать новое
Коммуникативная готовность	умение слушать, отвечать, задавать вопросы и выражать собственное мнение
Самостоятельность	способность выполнять посильные действия без постоянной помощи взрослого
Творческая готовность	способность предлагать идеи, находить разные способы решения задачи

Таким образом, современная дошкольная подготовка должна быть направлена на развитие ребенка как целостной личности.

2. Роль игровой деятельности в развитии личности ребенка

Для детей 5–6 лет игра остается естественным способом познания окружающего мира. Поэтому игровые технологии являются одним из наиболее эффективных инструментов дошкольной подготовки.

Через игру ребенок учится:

- соблюдать правила;
- взаимодействовать с другими детьми;

- принимать решения;
- сравнивать и классифицировать предметы;
- выражать свои эмоции;
- концентрировать внимание;
- доводить начатое дело до конца.

Например, при изучении математических представлений можно использовать игру **«Магазин»**. Дети получают условные деньги, выбирают товары, считают количество предметов, сравнивают цены и составляют простые покупки.

При развитии речи эффективна игра **«Продолжи историю»**. Педагог начинает небольшой рассказ, а дети по очереди продолжают его. В результате развивается воображение, связная речь и способность слушать других.

Игра **«Что изменилось?»** способствует развитию памяти и внимания, а **«Найди лишнее»** — логического мышления и умения объяснять собственный выбор.

Главное преимущество игровой технологии заключается в том, что ребенок не воспринимает деятельность как сложную учебную работу. Он учится естественно, через интерес и эмоциональное включение.

3. Развитие эмоционального интеллекта

Одним из важных направлений современной дошкольной подготовки является развитие эмоционального интеллекта.

Ребенок должен постепенно научиться понимать:

- что он чувствует;
- почему у него возникла определенная эмоция;
- как его поведение влияет на окружающих;
- как выразить недовольство без конфликта;
- как попросить о помощи;
- как поддержать другого человека.

Педагог может использовать **«Эмоциональный термометр»**, где дети обозначают свое настроение с помощью изображений или символов.

Например, в начале занятия педагог задает вопрос:

«Какое у тебя сегодня настроение?»

Ребенок выбирает соответствующую карточку и при желании объясняет свой выбор.

Другой прием — **«Что чувствует герой?»**. Детям показывается картинка с определенной ситуацией: ребенок потерял игрушку, получил подарок, поссорился с другом, выступил перед группой. Дети определяют возможные эмоции героя и предлагают способы помощи.

Такие упражнения помогают формировать эмоциональную осознанность и навыки конструктивного взаимодействия.

4. Исследовательский подход в дошкольной подготовке

Современный ребенок должен не только получать готовую информацию, но и учиться самостоятельно находить ответы на простые вопросы.

Именно поэтому в дошкольной подготовке целесообразно использовать элементарную исследовательскую деятельность.

Например, педагог может предложить детям вопрос:

«Какие предметы тонут в воде, а какие плавают?»

Дети выдвигают предположения, проводят эксперимент и сравнивают результат с первоначальным прогнозом.

Другой пример:

«Какой материал лучше сохраняет тепло?»

Дети могут сравнить металлический, деревянный, пластиковый и тканевый предметы, обсудить результаты наблюдений.

Подобная деятельность развивает любознательность, наблюдательность, умение задавать вопросы и делать простые выводы.

Важно, чтобы исследовательские задания соответствовали возрасту ребенка и не превращались в сложные теоретические занятия.

5. STEAM-подход как современный инструмент развития

Элементы STEAM-подхода могут успешно применяться уже на этапе дошкольной подготовки.

Например, детям предлагается построить:

- мост из конструктора;
- дом для игрушки;
- башню из кубиков;
- модель ракеты;
- простую систему полива растений.

В процессе такой работы ребенок сталкивается с проблемой, ищет решение, пробует разные варианты и анализирует результат.

Например, задание:

«Построй башню, которая будет выше, но не упадет».

Ребенок экспериментирует с количеством деталей, их расположением и формой конструкции.

Таким образом, STEAM-деятельность способствует развитию пространственного мышления, мелкой моторики, творчества, логики и навыков

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Выготский Л.С. **Психология развития ребенка**. — М.: Эксмо, 2005.
2. Эльконин Д.Б. **Психология игры**. — М.: Владос, 1999.
3. Венгер Л.А., Цукерман Г.А. **Схема индивидуального развития дошкольника**. — М.: Педагогика, 1988.
4. Запорожец А.В. **Избранные психологические труды: в 2 т.** — М.: Педагогика, 1986.
5. Мухина В.С. **Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество**. — М.: Академия, 2006.
6. Божович Л.И. **Личность и ее формирование в детском возрасте**. — СПб.: Питер, 2008.
7. Смирнова Е.О. **Детская психология**. — М.: Владос, 2008.
8. Урунтаева Г.А. **Дошкольная психология**. — М.: Академия, 2006.
9. Кудрявцев В.Т. **Развивающее образование: теория и практика**. — М.: ГНОМ и Д, 2001.
10. Поливанова К.Н. **Психология возрастных кризисов**. — М.: Академия, 2000.
11. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования: нормативно-методические материалы.
12. **Концептуальные основы развития дошкольного воспитания и обучения**. — Астана: Министерство просвещения Республики Казахстан.
13. **Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения Республики Казахстан**. — Астана: Министерство просвещения Республики Казахстан.
14. **Типовая учебная программа дошкольного воспитания и обучения**. — Астана: Министерство просвещения Республики Казахстан.
15. OECD. **Starting Strong: Early Childhood Education and Care**. — Paris: OECD Publishing.
16. UNESCO. **Early Childhood Care and Education: Building Strong Foundations for Lifelong Learning**. — Paris: UNESCO.
17. Siraj-Blatchford I., Sylv

ОҚУ, ИННОВАЦИЯ, БЕЙІНДІ ЖҰМЫСТАРДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТЫРУ

Азизов Нодир Садирович

Түркістан облысы, Кентау қаласы

"Шаш-төбе" жалпы білім беретін мектеп

бейінді оқыту бойынша директордың орынбасары

Аннотация. Қазіргі білім беру жүйесінің қарқынды цифрлануы мектепті басқарудың дәстүрлі тәсілдерін жаңғыртуды, білім сапасын арттыруға бағытталған басқарушылық шешімдерді деректер негізінде қабылдауды және педагогтердің инновациялық әлеуетін тиімді пайдалануды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда жасанды интеллект технологияларын оқу үдерісіне, инновациялық қызметке және бейінді оқыту жұмыстарын ұйымдастыруға енгізу мектеп менеджментінің жаңа сапалық деңгейге көтерілуіне мүмкіндік береді. Мақалада жасанды интеллект элементтерін жалпы білім беретін мектеп қызметіне ықпалдастырудың педагогикалық және басқарушылық маңызы, білім алушылардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес оқу траекториясын қалыптастыру, педагогтердің жұмысын оңтайландыру, білім сапасын мониторингтеу, кәсіби бағдар мен бейінді оқытуды жетілдіру жолдары қарастырылады. Сонымен қатар жасанды интеллект құралдарын қолданудың мектеп басшылығы үшін беретін мүмкіндіктері, ақпараттық-талдамалық жұмыстарды жеделдету, инновациялық жобаларды басқару, мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін дамыту және оқушыларды болашақ мамандықтарға даярлау үдерісіндегі рөлі сипатталады. Жасанды интеллектті білім беру ортасына енгізу тек техникалық жаңашылдық емес, ол мектептің басқару мәдениетін, педагогикалық көзқарасын және білім сапасын қамтамасыз ету механизмдерін жаңартуға бағытталған кешенді үдеріс ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезеңде қоғамның барлық саласында цифрлық технологиялардың ықпалы артып, жасанды интеллект адам қызметінің көптеген бағыттарына белсенді енгізіліп келеді. Ақпаратты автоматты түрде өңдеу, үлкен көлемдегі деректерді талдау, болжам жасау, мәтін, кесте, графика және цифрлық контент әзірлеу мүмкіндіктері білім беру саласында да жаңа мүмкіндіктер қалыптастыруда. Бұрын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар көбінесе сабақ барысында көрнекілік немесе қосымша ресурс ретінде қолданылса, бүгінгі таңда цифрлық құралдар мектепті басқарудың, білім сапасын бағалаудың, оқушының жеке даму бағытын анықтаудың және педагогикалық қызметті жетілдірудің маңызды тетігіне айналууда. Осы өзгерістер мектеп басшылары мен

педагогтерден жасанды интеллект мүмкіндіктерін түсінуді ғана емес, оны нақты педагогикалық және басқарушылық міндеттерді шешуге сауатты қолдануды талап етеді.

Мектеп менеджменті – тек әкімшілік құжаттарды жүргізу немесе оқу үдерісін ұйымдастырумен шектелмейтін күрделі жүйе. Оның құрамына білім сапасын басқару, педагог кадрлардың кәсіби дамуын ұйымдастыру, оқу-тәрбие үдерісін жоспарлау, білім алушылардың сұраныстары мен қабілеттерін анықтау, ата-аналармен байланыс орнату, бейінді оқытуды дамыту, мектептің инновациялық қызметін үйлестіру, ішкі бақылау мен мониторинг жүргізу сияқты өзара сабақтас міндеттер кіреді. Бұл міндеттердің әрқайсысы нақты ақпарат жинауды, оны талдауды және нәтижеге бағытталған шешім қабылдауды қажет етеді. Дәстүрлі жағдайда мұндай жұмыстардың едәуір бөлігі мұғалімдер мен мектеп әкімшілігінің қол еңбегі арқылы атқарылады. Соның салдарынан педагогтердің уақыт ресурсы құжат толтыруға, мәліметтерді жинақтауға және қайталанатын операцияларға жұмсалуды мүмкін. Жасанды интеллект элементтерін енгізу осындай үдерістердің бір бөлігін оңтайландырып, адам ресурсын мазмұндық және шығармашылық жұмыстарға бағыттауға жағдай жасайды.

Жасанды интеллектіні мектеп менеджментіне енгізудің негізгі ерекшелігі – басқару шешімдерінің деректерге негізделу мүмкіндігінің артуы. Мектепте оқу үлгерімі, білім сапасы, сабаққа қатысу, олимпиада мен байқау нәтижелері, оқушылардың қызығушылықтары, мұғалімдердің кәсіби даму көрсеткіштері, қосымша білім беру бағыттары және басқа да көптеген деректер қалыптасады. Егер бұл ақпарат тек есеп беру мақсатында жиналып, кейін практикалық шешім қабылдауда пайдаланылмаса, оның басқарушылық құндылығы төмендейді. Ал жасанды интеллект пен цифрлық аналитика элементтері деректер арасындағы байланысты анықтауға, белгілі бір өзгерістерді салыстыруға, әлсіз және күшті бағыттарды көруге мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір пән бойынша бірнеше сыныптың білім сапасының төмендеу себептерін анықтау кезінде тек қорытынды бағаларға емес, тапсырмалардың түріне, оқушылардың қатысу белсенділігіне, сабаққа қатысуына, диагностикалық жұмыстардың нәтижесіне және оқу мазмұнын меңгеру динамикасына қатар талдау жүргізуге болады. Мұндай талдау мектеп әкімшілігіне педагогке әдістемелік қолдау көрсету немесе қосымша сабақтарды ұйымдастыру жөніндегі шешімді неғұрлым дәл қабылдауға көмектеседі.

Оқу үдерісінде жасанды интеллект элементтерін қолданудың маңызды бағыты – білім беруді жекелендіру. Бір сыныпта білім алатын оқушылардың дайындық деңгейі, ақпаратты қабылдау жылдамдығы, қызығушылығы мен қабілеті әртүрлі болады. Дәстүрлі сабақта мұғалім әр оқушыға жеке оқу материалы мен тапсырма дайындауға әрдайым жеткілікті уақыт таба бермеуі мүмкін. Жасанды интеллект негізіндегі құралдар мұғалімнің нұсқауы мен бақылауы арқылы тапсырмаларды күрделілік деңгейіне қарай бейімдеуге, қосымша түсіндірмелер әзірлеуге, оқу материалын бірнеше нұсқада ұсынуға, оқушының біліміндегі олқылықтарды анықтауға көмек көрсете алады. Бұл жерде жасанды интеллект мұғалімнің орнын алмастыратын жүйе ретінде емес, педагогтің кәсіби шешімін қолдайтын қосымша құрал ретінде қарастырылуы қажет. Себебі оқушының психологиялық жағдайын, сыныптағы қарым-қатынасты, тәрбиелік ерекшеліктерді, жеке уәжін және әлеуметтік ортасын кешенді бағалау педагогтің кәсіби бақылауы мен адами қарым-қатынасын қажет етеді.

Жасанды интеллект құралдарын сабаққа енгізу педагогтің әдістемелік жұмысын да жаңа мазмұнмен толықтыра алады. Мұғалім оқу мақсатына сәйкес тапсырма үлгілерін, мәтіндер, жағдаяттық тапсырмалар, тест сұрақтары, бағалау критерийлері мен рефлексия сұрақтарын әзірлеуде цифрлық көмекшілерді пайдалана алады. Сонымен қатар күрделі тақырыпты әртүрлі деңгейде түсіндіру, оқу материалын оқушы жасына бейімдеу, пәнаралық тапсырмалар құрастыру, шығармашылық жұмыстардың идеяларын қалыптастыру барысында да жасанды интеллект уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді. Алайда дайын жауапты өзгеріссіз қабылдау әдістемелік тұрғыдан дұрыс емес. Педагог кез келген жасанды интеллект ұсынған ақпаратты пәндік мазмұн, оқу бағдарламасы, оқушының жас ерекшелігі, тілдік талаптар және педагогикалық мақсат тұрғысынан тексеріп, бейімдеуі тиіс. Осы арқылы педагогтің рөлі ақпарат берушіден білім беру үдерісін жобалаушы, бағыттаушы және сапаны бақылаушы маман деңгейіне көтеріледі.

Мектептегі инновациялық жұмыстарды ұйымдастыруда да жасанды интеллекттің әлеуеті жоғары. Инновация дегеніміз тек жаңа цифрлық платформаны қолдану емес, мектеп қызметіндегі белгілі бір мәселені тиімді шешуге бағытталған жаңаша тәсілді жүйелі енгізу. Мысалы, мектепте оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту, үлгерімі төмен оқушыларды қолдау, дарынды балалармен жұмыс, кәсіби бағдар беру немесе мұғалімдердің тәжірибе алмасуын күшейту бойынша инновациялық жоба жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай жобалардың тиімділігі нақты мақсатқа, жүйелі жоспарлауға, өлшенетін нәтижелерге және тұрақты мониторингке тәуелді. Жасанды интеллект жоба идеяларын құрылымдау, іс-шаралар жоспарын әзірлеу, сауалнама нәтижелерін топтастыру, мәтіндік деректерді талдау және қорытынды есептерді дайындауда көмекші құрал бола алады. Нәтижесінде мектеп басшылығы инновацияны бір реттік іс-шара емес, тұрақты басқарылатын үдеріс ретінде ұйымдастыруға мүмкіндік алады.

Бейінді оқыту жағдайында жасанды интеллект элементтерін қолдану ерекше маңызға ие. Жоғары сынып оқушыларының болашақ мамандығын саналы тандауы үшін олардың пәндік қабілеттерін, қызығушылықтарын, кәсіби бейімділігін және еңбек нарығындағы өзгерістерді өзара байланыстыра қарастыру қажет. Кей жағдайда оқушы мамандықты өзінің нақты қабілетінен гөрі қоршаған ортаның ықпалына, беделді мамандық туралы қалыптасқан түсініктерге немесе достарының тандауына сүйене отырып анықтауы мүмкін. Сондықтан мектептегі бейінді оқыту тек пәндерді тереңдетіп оқытумен шектелмей, жүйелі кәсіби бағдармен ұштасуы тиіс. Жасанды интеллект көмегімен кәсіби қызығушылық бойынша жүргізілген сауалнамаларды жинақтауға, оқушылардың пәндік нәтижелерін салыстыруға, белгілі бір бағыттарға қызығушылық динамикасын бақылауға

және оқушыға зерттеуге болатын мамандықтар туралы бастапқы ақпарат ұсынуға болады. Дегенмен соңғы кәсіби шешімді жасанды интеллект емес, оқушының өзі ата-анамен, педагогпен және кәсіби бағдар мамандарымен кеңесе отырып қабылдауы керек.

Мектеп менеджменті тұрғысынан алғанда бейінді оқытуды тиімді ұйымдастыру үшін әкімшілікке оқушылардың таңдауы туралы жүйелі ақпарат қажет. Қандай бағыттарға сұраныс жоғары, қай пәндер бойынша тереңдетілген курстар қажет, қандай элективті курстарды енгізу тиімді, қандай педагогтердің кәсіби әлеуетін пайдалану керек деген сұрақтарға жауап нақты деректер негізінде құрылуы тиіс. Егер мектеп жыл сайын оқушылардың қызығушылығы мен оқу жетістіктерін цифрлық форматта талдап отырса, келесі оқу жылына арналған бейінді бағыттарды жоспарлау сапасы артады. Бұл ресурс бөлуді, педагогикалық жүктемені жоспарлауды, элективті курстардың мазмұнын таңдауды және әлеуметтік серіктестермен жұмыс жүргізуді де тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді.

Жасанды интеллектті енгізу мұғалімнің кәсіби дамуына да жаңа талаптар қояды. Қазіргі педагог тек цифрлық платформаны пайдалана білумен шектелмеуі керек. Ол жасанды интеллектке дұрыс сұраныс құрастыру, алынған ақпаратты сыни бағалау, деректердің құпиялылығын сақтау, авторлық құқық пен академиялық адалдық қағидаларын ұстану, оқушыларға цифрлық этиканы түсіндіру дағдыларын меңгеруі қажет. Сондықтан мектеп басшылығы мұғалімдерге жаңа технологияны қолдануды талап етумен қатар, олардың цифрлық және жасанды интеллект сауаттылығын жүйелі арттыруға жағдай жасауы тиіс. Педагогикалық кеңестер, коучингтер, шеберлік сабақтары, әдістемелік бірлестік отырыстары мен тәжірибе алмасу алаңдарында жасанды интеллект құралдарын нақты педагогикалық мәселелерді шешуге қолдану тәжірибелерін талқылау маңызды.

Жасанды интеллект құралдарын мектеп тәжірибесіне енгізудің нәтижелілігі ең алдымен басқарушылық көзқарасқа тәуелді. Егер жаңа технология тек сәнді құрал ретінде енгізілсе, одан күтілетін нәтиже болмауы мүмкін. Сондықтан мектеп әкімшілігі «қандай жасанды интеллект құралын қолданамыз?» деген сұрақтан бұрын «қандай мәселені шешкіміз келеді және оның нәтижесін қалай өлшейміз?» деген сұрақтарға жауап беруі керек. Мысалы, мақсат мұғалімдердің құжат дайындауға кететін уақытын қысқарту болса, енгізілген цифрлық шешімнен кейінгі уақыт үнемі салыстырылуы қажет. Егер мақсат оқушылардың білім сапасын арттыру болса, бастапқы диагностика мен кейінгі нәтижелер салыстырылып, қандай педагогикалық әрекеттер өзгеріс әкелгені анықталуы тиіс. Осындай нәтижеге бағдарланған басқару жүйесі жасанды интеллектті мектеп қызметіне мақсатты және жауапкершілікпен енгізуге мүмкіндік береді.

Мектеп менеджментінде жасанды интеллектті тиімді қолданудың тағы бір маңызды бағыты – педагогикалық мониторинг жүйесін жетілдіру. Дәстүрлі мониторингте әкімшілік белгілі бір кезеңдегі үлгерім көрсеткіштерін, бақылау жұмыстарының нәтижелерін және білім сапасының пайыздық көрсеткіштерін салыстырумен шектелуі мүмкін. Алайда заманауи басқару үшін тек нәтижені тіркеу жеткіліксіз, сол нәтижеге әсер еткен факторларды анықтау маңызды. Жасанды интеллект элементтері арқылы бірнеше көрсеткішті қатар қарастырып, олардың арасындағы ықтимал байланысты талдауға мүмкіндік туады. Мысалы, оқушының тоқсандық бағасы төмендеген жағдайда оның күнделікті тапсырмаларды орындау белсенділігі, сабаққа қатысуы, қалыптастырушы бағалау нәтижелері, белгілі бір тақырыптардағы қателері мен оқу қарқыны салыстырылуы мүмкін. Осындай мәліметтердің жүйелі талдауы педагог пен әкімшілікке мәселені кеш анықтаудан гөрі ертерек байқап, тиісті қолдау шараларын ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бұл тәсіл әсіресе білім сапасын мектепшілік бақылау жүйесінде тиімді. Мектеп әкімшілігі әр пән бойынша тек орташа көрсеткіштерді бақыламай, нақты оқу мақсаттарының меңгерілу деңгейіне назар аударуы қажет. Егер белгілі бір сыныптағы оқушылардың басым бөлігі бір оқу мақсаты бойынша қиындық көрсе, мәселені жеке оқушының үлгермеуі деп емес, оқыту әдістемесін жетілдіруді қажет ететін ортақ мәселе ретінде қарастыруға болады. Жасанды интеллект көмегімен тест немесе бақылау нәтижелерін топтастыру, жиі кездесетін қателерді анықтау, білімдегі олқылықтарды жүйелеу жұмыстары жедел орындалуы мүмкін. Осы деректер негізінде пән мұғаліміне әдістемелік ұсыныс беру, қосымша сабақ ұйымдастыру, оқу материалына түзету енгізу немесе әріптестік тәжірибе алмасу шараларын жоспарлау мүмкіндігі артады.

Мектеп басшысының қызметінде ақпараттың көптігі басқару тиімділігіне тікелей әсер ететін факторлардың бірі болып табылады. Оқу жылы барысында түрлі жоспарлар, талдамалық анықтамалар, мониторинг материалдары, педагогикалық кеңес шешімдері, сауалнамалар, есептер және басқа да құжаттар дайындалады. Олардың мазмұнын жүйелеу үлкен уақыт пен зейінді талап етеді. Жасанды интеллект технологияларын жауапкершілікпен пайдалану осы жұмыстардың техникалық бөлігін жеңілдетуге көмектеседі. Мәселен, көлемді мәтіннен негізгі мәселелерді анықтау, салыстырмалы кесте дайындау, талдау құрылымын қалыптастыру, жиналысқа арналған сұрақтарды әзірлеу немесе бірнеше дерек көзінен ортақ тенденцияларды ажырату барысында цифрлық құралдарды қолдануға болады. Бірақ мектеп басшысы жасанды интеллект жасаған кез келген қорытындыны басқарушылық шешім ретінде автоматты түрде қабылдамауы тиіс. Соңғы шешім мектептің нақты жағдайы, педагогикалық ұжымның ерекшелігі, білім алушылардың қажеттілігі және қолданыстағы нормативтік талаптар негізінде адам тарапынан қабылдануы керек.

Жасанды интеллектті басқару тәжірибесіне енгізу педагогикалық ұжымдағы коммуникация сапасына да әсер етуі мүмкін. Мектептің тиімділігі тек басшының жеке шешіміне емес, ортақ мақсатты түсінетін кәсіби команданың қалыптасуына байланысты. Сондықтан цифрлық жаңашылдықты енгізу кезінде мұғалімдер оны қосымша бақылау құралы ретінде емес, кәсіби жұмысты жеңілдететін және сапалы нәтижеге жетуге көмектесетін ресурс ретінде қабылдауы маңызды. Ол үшін әкімшілік жаңашылдықты бірден жаппай

міндеттеуден гөрі, тәжірибелік алаңдар арқылы енгізіп, мұғалімдердің пікірін жинақтап, тиімді құралдарды бірлесіп таңдағаны жөн. Мұндай жағдайда педагог цифрлық өзгерістің пассивті орындаушысы емес, инновациялық үдерістің белсенді қатысушысына айналады.

Мектепте жасанды интеллект элементтерін енгізудің тиімді моделі шағын қадамдар қағидатына негізделуі мүмкін. Алғашқы кезеңде мектептің қандай мәселелерін жаңа технология көмегімен шешуге болатыны анықталады. Мысалы, бейінді бағыттарды таңдауға арналған оқушылар сауалнамасын талдау, педагогтердің оқу материалдарын әзірлеуін оңтайландыру немесе білім сапасы бойынша мәліметтерді құрылымдау сияқты нақты бағыттар таңдалуы мүмкін. Кейін осы бағыттарда тәжірибелік жұмыс жүргізіліп, алынған нәтиже бағаланады. Егер құрал нақты уақытты үнемдесе немесе педагогикалық жұмыстың сапасын арттырса, тәжірибені басқа бағыттарға таратуға болады. Осындай кезеңдік тәсіл технологияны мақсатсыз қолданудан сақтайды және ұжымның өзгерістерге бейімделуіне мүмкіндік береді.

Инновациялық басқару мәдениетін қалыптастыруда педагогтердің бастамаларын қолдау ерекше орын алады. Әр мұғалім өзінің пәні мен сыныбының ерекшелігін жақсы біледі, сондықтан жасанды интеллектіні қолданудың тиімді педагогикалық сценарийлері көбіне мұғалімдердің тәжірибесінен қалыптасады. Бір педагог жасанды интеллект көмегімен деңгейлік тапсырмалар әзірлеуді тиімді ұйымдастыруы мүмкін, екіншісі оқушылардың зерттеу жобаларына бағыт-бағдар беруге қолданса, үшіншісі тілдік дағдыларды дамыту немесе кері байланыс сапасын жақсарту жолдарын табуы мүмкін. Мектеп әкімшілігінің міндеті – осындай тәжірибелерді анықтап, олардың тиімділігін бағалап, озық үлгілерін әдістемелік бірлестіктер арқылы тарату. Бұл мектеп ішіндегі кәсіби оқыту мәдениетін қалыптастырады.

Жасанды интеллектіні бейінді жұмыстарда қолдану оқушылардың жеке білім беру траекториясын қалыптастыруға да ықпал етеді. Бейінді оқытудың негізгі мақсаты – оқушыны жоғары сыныптан бастап өзінің болашақ кәсіби бағытына саналы түрде даярлау. Сондықтан оқушының тек пәндік үлгерімін емес, қызығушылығын, қабілетін, шығармашылық әлеуетін, жобалық жұмысқа қатысуын және кәсіби ниетін бірге қарастырған жөн. Мысалы, математика және информатика пәндері бойынша жоғары нәтижеге қол жеткізетін, техникалық жобаларға қызығатын оқушыға инженерлік, бағдарламалау немесе деректермен жұмыс істеуге байланысты мамандықтар жөнінде кеңейтілген ақпарат беруге болады. Ал биология мен химияға қызығатын оқушыға медицина, биотехнология, экология немесе агротехнология салаларындағы білім беру бағдарламалары туралы мәліметтер ұсынылуы мүмкін. Жасанды интеллект мұндай ақпаратты құрылымдауға көмектескенімен, баланың кәсіби таңдауын бір ғана алгоритмдік ұсыныспен шектеуге болмайды.

Кәсіптік бағдар беру барысында оқушыларға еңбек нарығының өзгеріп жатқанын түсіндіру де маңызды. Кейбір мамандықтардың мазмұны цифрлық технологиялардың ықпалымен өзгеріп, жаңа құзыреттерге сұраныс қалыптасуда. Сондықтан мектеп оқушыны тек нақты бір мамандық атауына бағыттаудан гөрі, болашақта әртүрлі салада қажет болатын әмбебап дағдыларды дамытуға басымдық бергені жөн. Оларға сыни ойлау, ақпаратты талдау, мәселені шешу, шығармашылық, коммуникация, топпен жұмыс, цифрлық сауаттылық және жаңа технологияларды жауапкершілікпен пайдалану жатады. Осы тұрғыдан жасанды интеллектіні мектепте пайдалану оқушы үшін тек дайын жауап алатын құрал емес, ақпаратты тексеру, салыстыру, нақтылау және өзіндік шешім қалыптастыру дағдысын дамытатын оқу ортасы болуы қажет.

Оқушылардың жасанды интеллект құралдарын қолдануы академиялық адалдық мәселесімен тікелей байланысты. Егер білім алушы кез келген тапсырманы толықтай цифрлық жүйеге орындатып, нәтижені өз жұмысы ретінде ұсынса, оның оқу дағдылары қалыптаспайды. Сондықтан мектеп деңгейінде жасанды интеллектіні қолданудың түсінікті ережелерін қалыптастыру маңызды. Оқушы қандай тапсырмаларда жасанды интеллектіні идея іздеу, мәтінді талдау немесе кері байланыс алу үшін қолдануға болатынын, ал қандай жағдайда жұмысты өз бетімен орындауы қажет екенін білуі керек. Педагог те тапсырмаларды тек дайын ақпаратты қайта жазуға емес, талдауға, дәлелдеуге, салыстыруға, пікір білдіруге және жеке тәжірибемен байланыстыруға бағыттағаны жөн. Сонда жасанды интеллект оқушының ойлау әрекетін алмастырмай, керісінше оны тереңдететін құралға айналады.

Мектеп менеджменті тұрғысынан жасанды интеллектті қолдануда ақпараттық қауіпсіздік пен дербес деректерді қорғау мәселесі де назардан тыс қалмауы тиіс. Оқушылар мен педагогтердің жеке мәліметтері, бағалары, медициналық немесе отбасылық сипаттағы ақпараттары, байланыс деректері ашық цифрлық жүйелерге негізсіз енгізілмеуі керек. Әкімшілік пен педагогтер пайдаланылатын платформалардың қауіпсіздік шарттарын зерделеп, қандай мәліметтерді сыртқы сервиске беруге болатынын және қандай ақпаратты беруге болмайтынын нақты білуі қажет. Бұл бағыттағы жауапкершілік тек информатика мұғаліміне жүктелмеуі тиіс. Ақпараттық қауіпсіздік бүкіл педагогикалық ұжымның цифрлық мәдениетінің құрамдас бөлігіне айналуы керек.

Сонымен қатар жасанды интеллект берген ақпараттың әрдайым дұрыс болмауы мүмкін екенін оқушылар мен мұғалімдер түсінуі қажет. Цифрлық жүйе кейде нақты емес, толық емес немесе ескірген ақпарат ұсынуы ықтимал. Сондықтан кез келген маңызды мәліметті сенімді дереккөздер арқылы тексеру мәдениетін қалыптастыру қажет. Бұл әсіресе ғылыми жоба, зерттеу жұмысы, эссе, реферат және кәсіби бағдар материалдарын дайындау кезінде маңызды. Мұғалім оқушыға «жасанды интеллект не айтты?» деген сұрақпен ғана шектелмей, «бұл ақпаратты қандай дереккөзбен тексердің?», «неге осы мәліметке сенуге болады?», «басқа дереккөздерде қандай көзқарас бар?» деген сұрақтар қоюы керек. Мұндай жұмыс оқушының медиасауаттылығы мен сыни ойлауын дамытады.

Ата-аналармен жұмыста да жасанды интеллект элементтері басқару тиімділігін арттыруға белгілі бір деңгейде көмектесе алады. Мектеп әкімшілігі ата-аналарға арналған ақпараттық материалдарды түсінікті тілмен дайындау, сауалнама нәтижелерін жинақтау, жиі қойылатын сұрақтарды жүйелеу немесе кездесулерге арналған ақпараттық мәтіндерді әзірлеу кезінде цифрлық құралдарды пайдалана алады. Бірақ ата-анамен жеке педагогикалық мәселені шешуде автоматтандырылған жауап адаммен тікелей байланысты алмастырмауы керек. Әсіресе оқушының тәртібі, оқу мотивациясы, психологиялық жай-күйі немесе отбасылық жағдайына қатысты мәселелер кәсіби әңгімелесу, сенім және педагогикалық әдеп негізінде қарастырылуы қажет.

Жасанды интеллектті қолдану мектеп басшысының уақыт менеджментіне де оң ықпал ете алады. Басқару қызметінде қайталанатын ақпаратты өңдеу, мәтінді құрылымдау, жоспар жобасын әзірлеу, мәліметтерді салыстыру сияқты жұмыстарға айтарлықтай уақыт кетеді. Осындай техникалық операциялардың бір бөлігін цифрлық құралдар көмегімен оңтайландыру басшының стратегиялық мәселелерге көбірек назар аударуына мүмкіндік береді. Яғни мектеп директоры мен орынбасарларының уақыты тек құжат айналымымен емес, сабақ сапасын бақылау, педагогпен кәсіби сұхбат жүргізу, оқушымен жұмыс, ата-анамен серіктестік орнату және мектептің даму бағытын жоспарлау сияқты негізгі міндеттерге бағытталуы тиіс.

Осылайша, жасанды интеллект мектеп менеджментінің тиімділігін арттыратын әмбебап дайын шешім емес, дұрыс басқару жағдайында нәтиже беретін құрал болып табылады. Оның тиімділігі техникалық мүмкіндіктің көптігімен емес, нақты педагогикалық мақсатпен, сауатты басқарумен, жауапкершілікпен және ұжымның цифрлық мәдениетімен анықталады. Сондықтан мектептегі цифрлық трансформацияның басты нысаны технологияның өзі емес, білім сапасы мен адам капиталы болуы қажет. Жасанды интеллект мұғалімді алмастыруға емес, педагогтің кәсіби мүмкіндігін кеңейтуге, оқушының жеке дамуын қолдауға және мектеп басшысының дәлелді шешім қабылдауына қызмет еткен жағдайда ғана оның білім беру жүйесіндегі әлеуеті толық ашылады.

Мектепте жасанды интеллект элементтерін жүйелі енгізу барысында басқару командасының цифрлық көшбасшылығы маңызды орын алады. Цифрлық көшбасшылық дегеніміз тек жаңа платформаларды меңгеру немесе педагогтерге белгілі бір сервистерді қолдануды ұсыну емес. Ол мектептің стратегиялық даму бағытын заманауи технологиялық мүмкіндіктермен үйлестіруді, өзгерісті басқаруды, педагогтерді қолдауды және білім беру үдерісінің барлық қатысушылары үшін қауіпсіз цифрлық ортаны қалыптастыруды білдіреді. Бұл ретте директор мен директордың орынбасарлары жасанды интеллект мүмкіндіктерін өз қызметінде саналы қолданумен қатар, педагогикалық ұжымға технологияның нақты пайдасын түсіндіруі қажет. Басқарушы тарапынан көрсетілген тәжірибе мен қолдау педагогтердің инновацияға деген сенімін арттырып, цифрлық трансформацияны мектеп мәдениетінің табиғи бөлігіне айналдырады.

Оқу, инновация және бейінді жұмыстардағы жасанды интеллект мүмкіндіктерін бір-бірінен бөлек қарастыру жеткіліксіз. Олардың барлығы мектептің біртұтас даму жүйесінде өзара байланыста болған жағдайда ғана тұрақты нәтиже береді. Мысалы, оқу үдерісіндегі мониторинг нәтижесінде белгілі бір оқушылар тобының жаратылыстану-математикалық пәндерге жоғары қызығушылығы анықталса, бұл деректер бейінді оқытуды жоспарлауда пайдаланылуы мүмкін. Кейін осы бағыттағы оқушылар ғылыми жобаға немесе инновациялық зерттеу жұмысына тартылып, олардың нәтижелері мектептің әдістемелік тәжірибесіне енгізіледі. Осылайша оқу нәтижелері, бейінді бағдар және инновациялық қызмет бір ақпараттық-басқарушылық жүйе аясында өзара сабақтасады.

Бейінді оқыту бойынша директордың орынбасары үшін жасанды интеллект элементтерін қолданудың тағы бір маңызды мүмкіндігі – жоғары сынып оқушыларының таңдауын ұзақ мерзімді бақылау. Мысалы, оқушының тоғызыншы сыныптан бастап қандай пәндерге көбірек қызығушылық танытқаны, қандай факультативтер мен үйірмелерге қатысқаны, олимпиада немесе жобалық жұмыстардағы нәтижесі, жоғары сыныптардағы пәндік көрсеткіштері жүйеленсе, оның білім беру траекториясы туралы анағұрлым толық түсінік қалыптасады. Мұндай ақпарат оқушыға қысым жасау немесе оның таңдауын алдын ала анықтау үшін емес, оның мүмкіндіктерін жақсырақ тануына көмектесу үшін пайдаланылуы қажет. Осы жағдайда мектептегі кәсіптік бағдар беру формалды іс-шаралар жиынтығынан деректерге және жеке ерекшелікке негізделген жүйелі жұмысқа айналады.

Жасанды интеллектті бейінді оқытуда пайдалану кезінде оқушыларға мамандықтардың мазмұнын зерттеуге бағытталған практикалық тапсырмалар беру де тиімді. Мәселен, оқушылар болашақ мамандықтың негізгі міндеттерін, сол салада қажетті білім мен дағдыларды, оқуға түсу бағыттарын, мамандықтың технология эсерінен қалай өзгеріп жатқанын зерттей алады. Жасанды интеллект бастапқы ақпаратты жинақтауға немесе зерттеу сұрақтарын қалыптастыруға көмектескенімен, оқушы міндетті түрде мәліметтерді ресми және сенімді дереккөздерден тексеруі тиіс. Мұндай жұмыс оқушының кәсіби бағдарын ғана емес, ақпараттық сауаттылығын, зерттеушілік қабілетін және жауапкершілігін қалыптастырады.

Мектептегі инновациялық жұмыстарда оқушылардың өздерін жасанды интеллектті қолданатын жобаларға тарту да маңызды. Мәселен, мектеп өміріндегі белгілі бір мәселені зерттеу, экологиялық жағдайды бақылау, оқу материалдарын жүйелеу, мектеп кітапханасының ресурстарын таныстыру, кәсіптік бағдарға арналған ақпараттық өнім жасау секілді жобалар оқушының практикалық құзыреттерін дамытуға мүмкіндік береді. Мұндай жобалардың мақсаты күрделі бағдарламалық жүйе әзірлеу емес, оқушының нақты мәселені анықтап, ақпарат жинап, технология мүмкіндігін орынды пайдаланып, нәтиже ұсынуына жағдай жасау болып табылады. Осы арқылы мектеп инновацияны сырттан алынатын дайын өнім ретінде емес, оқушы мен педагогтің бірлескен шығармашылық қызметі ретінде қалыптастыра алады.

Сонымен бірге жасанды интеллект технологиялары бағалау жүйесін жетілдіруге ықпал ете алады. Мұғалім бағалау тапсырмаларын дайындауда бір оқу мақсатына арналған әртүрлі деңгейдегі сұрақтарды әзірлеу, бағалау критерийлерін нақтылау және оқушыға берілетін кері байланысты құрылымдау кезінде цифрлық құралдарды қолдана алады. Алайда бағалау қорытындысы тек алгоритм ұсынған жауапқа сүйенбеуі тиіс. Оқушының шығармашылық жұмысы, ауызша жауабы, зерттеу әрекеті және жеке ілгерілеуі мұғалімнің кәсіби бағалауын қажет етеді. Сондықтан білім берудегі жасанды интеллекттің тиімді моделі «адамды алмастыру» қағидатына емес, «адамның кәсіби мүмкіндігін күшейту» қағидатына құрылуы керек.

Басқарушылық тиімділікті бағалау кезінде де осы ұстаным маңызды. Жасанды интеллект қолданылғаннан кейін тек қанша цифрлық сервис енгізілгенін немесе қанша мұғалімнің оны пайдаланғанын есептеу жеткіліксіз. Негізгі көрсеткіштер технологияның нақты нәтижесіне байланысты болуы тиіс. Мысалы, педагогтердің жоспарлау жұмысына кететін уақыты қысқарды ма, білім сапасын талдау жеделдеді ме, оқушыға берілетін кері байланыстың сапасы артты ма, бейінді пәндерді тандау үдерісі жүйеленді ме, мектепшілік мониторинг негізінде басқарушылық шешімдер уақытылы қабылданды ма деген сұрақтарға жауап іздеу маңызды. Демек, жасанды интеллектті енгізудің тиімділігі оның қолданылу жиілігімен емес, мектептің нақты проблемасын қаншалықты шеше алғанымен өлшенуі тиіс.

Мұндай жұмысты ұйымдастыруда мектепшілік әдістемелік қолдау жүйесінің болуы маңызды. Педагогтердің жасанды интеллектті меңгеру деңгейі бірдей болмауы табиғи жағдай. Кейбір мұғалімдер жаңа цифрлық құралдарды жылдам игерсе, кейбіріне қосымша түсіндіру мен тәжірибелік көмек қажет болуы мүмкін. Сондықтан мектепте өзара оқыту, тәлімгерлік, шағын практикалық семинарлар және тәжірибе алмасу жұмыстарын ұйымдастыру тиімді. Мұнда басты назар нақты құралдардың санын көбейтуге емес, мұғалімнің күнделікті жұмысындағы нақты міндеттерді шешуге аударылғаны жөн. Мысалы, «жасанды интеллектпен жұмыс» деген жалпы тақырыптан гөрі «деңгейлік тапсырма әзірлеу», «оқушы жауабына сапалы кері байланыс дайындау», «бейінді бағыт бойынша сауалнама нәтижесін талдау», «зерттеу жобасының жоспарын жетілдіру» сияқты практикалық тақырыптар педагог үшін пайдалырақ болады.

Жасанды интеллектті мектеп менеджментіне енгізуде материалдық-техникалық жағдай да ескерілуі тиіс. Барлық оқушы мен педагогтің цифрлық ресурстарға қолжетімділігі бірдей болмауы мүмкін. Сондықтан технологияны қолдану білім алушылар арасындағы мүмкіндіктер алшақтығын арттырмауы керек. Мектеп басқармасы цифрлық құралдарды енгізген кезде құрылғыларға, интернетке, бағдарламалық ресурстарға қолжетімділікті және педагогтерге көрсетілетін техникалық қолдауды ескеруі қажет. Технологиялық жаңашылдық инклюзивті сипат алып, әрбір оқушының білім алу мүмкіндігін кеңейтуге қызмет еткені дұрыс.

Сонымен қатар жасанды интеллектті пайдалану барысында адамның шығармашылығы мен педагогикалық қарым-қатынастың құндылығы төмендемеуі тиіс. Мектеп – тек ақпарат беретін ұйым емес, тұлға қалыптастыратын әлеуметтік орта. Мұнда мұғалімнің оқушыны жігерлендіруі, қабілетін байқауы, қолдау көрсетуі, ұжымдық қарым-қатынасты қалыптастыруы ерекше мәнге ие. Ешбір алгоритм педагог пен оқушы арасындағы сенімге негізделген қарым-қатынасты толық алмастыра алмайды. Сондықтан цифрлық мектеп моделінде технология мен адами құндылықтардың тепе-теңдігі сақталуы қажет.

Жасанды интеллект элементтерін оқу, инновациялық және бейінді жұмыстарға енгізудің ұзақ мерзімді нәтижесі мектепте деректерге негізделген басқару мәдениетінің қалыптасуынан көрінеді. Мұндай мектепте шешімдер болжам немесе субъективті пікір негізінде ғана емес, нақты көрсеткіштерді талдау арқылы қабылданады. Сонымен бірге сандық көрсеткіштер сапалық бақылаумен толықтырылады. Мысалы, оқушының бағасы оның даму мүмкіндігін толық сипаттай алмайтыны сияқты, мұғалім жұмысының сапасын да бір ғана көрсеткішпен бағалау дұрыс емес. Сондықтан жасанды интеллект ұсынған аналитикалық мәліметтер педагогикалық бақылау, кәсіби пікір және мектептің нақты әлеуметтік ортасымен бірге қарастырылуы қажет.

Осы бағытта «Шаш-төбе» жалпы білім беретін мектебі жағдайында да жасанды интеллект элементтерін кезең-кезеңімен енгізуге болады. Алдымен педагогтердің цифрлық құзыреттілік деңгейін анықтап, жасанды интеллект құралдарын қауіпсіз және педагогикалық мақсатта пайдалану бойынша әдістемелік қолдау ұйымдастыру тиімді. Одан кейін оқу сапасын мониторингтеу, бейінді бағытты анықтау, кәсіби бағдар беру, дарынды және қолдауды қажет ететін оқушылармен жұмыс жүргізу сияқты нақты бағыттарда шағын тәжірибелік жобаларды қолға алуға болады. Әр тәжірибенің нәтижесін талдау арқылы мектепке тиімді тәсілдер іріктеліп, олар біртіндеп тұрақты басқару тәжірибесіне енгізіледі. Бұл тәсіл мектептің материалдық мүмкіндігін, мұғалімдердің дайындығын және оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, цифрлық жаңғыруды жүйелі жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Мектептің даму стратегиясында жасанды интеллектті жеке бағыт ретінде ғана емес, білім сапасын жетілдірудің кешенді құралы ретінде қарастырған дұрыс. Өйткені оның мүмкіндігі сабақ дайындаудан бастап, мектептің даму жоспарын талдауға дейінгі әртүрлі үдерістерді қамти алады. Бірақ кез келген жағдайда технология педагогикалық мақсатқа бағынуы тиіс. Мектеп үшін басты құндылық технологияны көп пайдалану емес, сапалы білім алған, өздігінен ойлайтын, жауапты шешім қабылдайтын, заманауи технологияларды саналы пайдалана алатын тұлға қалыптастыру болып қала береді.

Қорытынды. Қазіргі білім беру жүйесіндегі цифрлық трансформация мектеп менеджментін жаңа мазмұнда ұйымдастыруды талап етеді. Жасанды интеллект осы өзгерістің маңызды құралдарының бірі ретінде оқу үдерісін жекелендіруге, педагогтердің әдістемелік жұмысын оңтайландыруға, білім сапасын тереңірек талдауға, инновациялық жобаларды жүйелеуге және бейінді оқыту мен кәсіптік бағдар жұмысын жетілдіруге мүмкіндік

береді. Сонымен қатар ол мектеп әкімшілігі үшін үлкен көлемдегі ақпаратты құрылымдау, мониторинг нәтижелерін салыстыру және деректерге негізделген басқарушылық шешімдер қабылдау мүмкіндігін кеңейтеді.

Жасанды интеллектті мектепке енгізудегі басты қағида – технологияны педагог пен басқарушының орнын басатын құрал ретінде емес, олардың кәсіби мүмкіндігін күшейтетін көмекші ресурс ретінде пайдалану. Мұғалім оқушының тұлғалық дамуына жауап беретін негізгі педагогикалық тұлға болып қала береді, ал мектеп басшысы технология ұсынған ақпаратты мектептің нақты жағдайымен байланыстыра отырып шешім қабылдайды. Осы себепті жасанды интеллектті қолдану педагогикалық мақсат, адамгершілік құндылықтар, академиялық адалдық, ақпараттық қауіпсіздік және дербес деректерді қорғау қағидаларымен қатар жүруі қажет.

Мектеп менеджментінің тиімділігі енгізілген технологиялардың санымен емес, олардың нақты білім беру нәтижесіне әсерімен бағалануы тиіс. Егер жасанды интеллект мұғалімнің уақытын үнемдеуге, оқушының жеке қажеттілігін ертерек анықтауға, білім сапасындағы мәселені дер кезінде көруге, бейінді бағытты саналы таңдауға, мектептің инновациялық әлеуетін арттыруға және басқарушылық шешімнің сапасын жақсартуға мүмкіндік берсе, онда технологияны енгізу өзінің нақты педагогикалық мағынасына ие болады.

Осыған байланысты мектеп басшылығының міндеті – жасанды интеллект құралдарын бірден жаппай қолдануға ұмтылу емес, педагогикалық ұжыммен бірлесіп нақты қажеттіліктерді анықтау, қауіпсіз әрі пайдалы шешімдерді таңдау, шағын тәжірибелер жүргізу, нәтижесін бағалау және тиімді тәжірибені кезең-кезеңімен кеңейту. Мұндай басқару моделі педагогтердің цифрлық құзыреттілігін дамытуға, оқушылардың заманауи дағдыларын қалыптастыруға және мектептің инновациялық мәдениетін нығайтуға жағдай жасайды.

Демек, оқу, инновация және бейінді жұмыстарға жасанды интеллект элементтерін сауатты енгізу мектеп менеджментінің тиімділігін арттырудың перспективалық бағыты болып табылады. Болашақ мектебінің табысты болуы тек заманауи технологиямен қамтамасыз етілуіне емес, сол технологияны адами құндылықтармен, педагогикалық шеберлікпен және ғылыми негізделген басқарумен үйлестіре алуына байланысты. Жасанды интеллект мүмкіндігін осындай ұстанымда пайдалану мектептің басты мақсаты – әр оқушының әлеуетін ашу, сапалы білім беру және оны өзгермелі қоғам жағдайында саналы өмірлік әрі кәсіби таңдау жасауға даярлау міндетіне қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Қазақстан Республикасы, қолданыстағы редакция.
2. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың тиісті кезеңге арналған тұжырымдамалық және нормативтік құжаттары.
3. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2023.
4. OECD. *OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. OECD. *Digital Education Outlook 2021: Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots*. – Paris: OECD Publishing, 2021.
6. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. – Paris: UNESCO, 2021.
7. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
8. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. – London: Pearson, 2016.
9. European Commission. *Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators*. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
10. OECD. *Artificial Intelligence in Science: Challenges, Opportunities and the Future of Research*. – Paris: OECD Publishing.
11. Білім беру ұйымдарында цифрлық технологияларды қолдану және педагогтердің цифрлық құзыреттілігін дамытуға арналған ғылыми-әдістемелік материалдар.
12. Жалпы орта білім беру ұйымдарындағы бейінді оқыту, кәсіптік бағдар беру және білім сапасын ішкі бағалау бойынша әдістемелік ұсынымдар.

<i>Рәтбай Жансая Қанатбекқызы</i> ГЕНЕТИКА ТАҚЫРЫПТАРЫН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	4
<i>Мархабаева Гүлмира Бегзатовна</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	12
<i>Раджапбоева Дильноза Норкулқызы</i> ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАБИҒАТҚА ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІ	21
<i>Джидеханова Айгуль Серкболовна</i> БАСТАУЫШ БІЛІМ – БОЛАШАҚТЫҢ БЕРІК НЕГІЗІ	29
<i>Лесбаев Мағжан Киікбайұлы</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	35
<i>Жандарбек Айгерім</i> БІЛІКТІ ПЕДАГОГ – САПАЛЫ БІЛІМ КЕПІЛІ	40
<i>Альжанова Сауле Гайнетденовна</i> STEM НЕГІЗІНДЕ МАТЕМАТИКА ВАРИАТИВТІ КУРСЫН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	46
<i>Кенжебек Маратбек Қанатбекұлы</i> ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҚАУІПСІЗДІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	51
<i>Сүлейменова Гүлжаухар Балтабаевна</i> САНДАР ТЕОРИЯСЫ: ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ПРОГРЕССИЯНЫҢ ӨМІРДЕГІ ІЗІ	57
<i>Мамбетова Газиза Кенжебаевна</i> ЕРТЕГІ ЖӘНЕ ОЙЫН АРҚЫЛЫ АДАЛДЫҚ ПЕН ТӘРТІП ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	63
<i>Мұсаева Бақтыгүл Дүйсенбайқызы</i> МД ТӘРБИЕ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАСШЫНЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІ	68
<i>Абдимананова Айғаным Турарбекқызы</i> AI & ENGLISH: SPEAK SMART. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЕРКІН СӨЙЛЕУДІ ДАМУ	75
<i>Әбдіназиева Клара Жақсылыққызы</i> ӘДЕБИ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	80
<i>Бегова Гүлнара Асановна</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА КЕЙІПкер БЕЙНЕСІН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	86
<i>Кенжеева Жанар Рустемовна</i> МЕКТЕБІМІЗДІҢ МАҚТАНЫШЫ – ДАРЫНДЫ ШӘКІРТТЕР	93
<i>Тайшиева Гүлнара Хасеновна</i> THE EFFECTIVENESS OF COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING	94
<i>Курганбаева Нургуль Ондалиевна</i> МЕКТЕП ЖАСЫНА дейінгі БАЛАЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН БАЙЫТУДАҒЫ ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ	99
<i>Әбдірахман Гауһартас Саяжанқызы</i> СОВРЕМЕННАЯ ПРЕДШКОЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА	101
<i>Азизов Нодир Садирович</i> ОҚУ, ИННОВАЦИЯ, БЕЙІНДІ ЖҰМЫСТАРДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ЕНГІЗУ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТЫРУ	103